

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

І. А. Хижняк

**НОВА ІСТОРІЯ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
У СИСТЕМНОМУ ФОРМАТІ
(1648–1918)**

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

ББК 63.3(О)-6
Х43

Рецензенти: *Б. І. Гуменюк* — д-р іст. наук, проф., ректор Дипломатичної Академії України при МЗС України
Б. М. Гончар — д-р іст. наук, проф., зав. кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
Є. Є. Камінський — д-р іст. наук, проф. політології, зав. відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Схвалено вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.05)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-1368 від 03.08.07)

Автор висловлює глибоку подяку магістру міжнародних відносин Амосовій Наталії Сергіївні за значну допомогу в підготовці базового матеріалу цього підручника.

Хижняк І. А.

Х43 Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І. А. Хижняк. — К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2009. — 224 с.

ISBN 978-966-608-950-5

Пропонований підручник — це перша спроба розглянути основні події та засадничі проблеми міжнародних відносин у системному форматі за час від становлення Вестфальського світового порядку до Першої світової війни. Подано характеристики тенденцій, принципів та звичаїв у міжнародних відносинах за зазначений період, а також висвітлено значення численних міжнародних конгресів, конференцій та договорів.

Для викладачів, наукових співробітників, студентів, магістрантів та аспірантів гуманітарного і міжнародного професійного спрямування, а також для всіх, хто цікавиться проблемами історії дипломатії, міжнародних відносин і зовнішньої політики.

ББК 63.3(О)-6

ISBN 978-966-608-950-5

- © І. А. Хижняк, 2009
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009
- © ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2009

ВСТУП

Загальні критерії системного виміру міжнародних відносин (XVII — початок XX ст.)

Змістовні характеристики системного підходу до вивчення розвитку міжнародних відносин передбачають не лише уявлення про його цілісність, її складові, їх взаємодію з іншими компонентами розвитку світового процесу, загальними закономірностями функціонування і розвитку окремих міжнародних систем, а й про структурованість кожного системного об'єкта, активний характер діяльності всіх суб'єктів соціально-політичних систем. У системному аналізі насамперед визначають елементи досліджуваних явищ (політичні інститути, структурні підрозділи держави тощо), специфіку їх змістовних характеристик та функціонального призначення. Саме на цій основі встановлюють системні зв'язки між різними елементами, які й вказують на властиві об'єкту єдність і цілісність. Розуміння самого феномена існування взаємозв'язків у системах, взаємозалежності їх складових сприяє глибшому розумінню тенденцій політичного розвитку, динамізму політичних процесів, а також дає змогу визначити провідний структурний компонент у низці політичних явищ. Саме системний підхід дає змогу розкрити засади міжнародних відносин, визначити їх системну якість і динамічну палітру функціонування різноманітних політичних сил, з одного боку, а з іншого — зрозуміти їх існування як єдиного і неподільного цілого.

Методологічна роль системного принципу у вивченні міжнародних відносин значно зростає, коли він поєднується з історичним аналізом явищ і набуває ознак системно-історичного підходу, тобто сприяє розкриттю саме динамізму розвитку міжнародних відносин, а не тільки механізму його функціонування. Передбачається виявити і проаналізувати не просто хронологічно вивірений та достовірно

викладений набір фактів дипломатичної історії, а й логіку рушійних сил в їх не завжди очевидній і досить часто непрямій залежності. Іншими словами, ми розглядаємо міжнародні відносини не як сукупність окремих компонентів (світові політичні процеси, зовнішня політика держав тощо), а як багатоплановий і водночас єдиний організм, властивості якого загалом не вичерпуються сумою властивостей, притаманних кожному його складнику. Саме такий підхід для визначення всього спектра дії та впливу зовнішньої політики на найзначніші загальносвітові процеси є засадничим у формуванні нашого розуміння терміна “система міжнародних відносин”.

Ми орієнтуємось на таке системне світорозуміння: неможливо звести властивості цілого лише до суми властивостей окремих частин; особливий підхід до оцінювання зв'язків і відносин між окремими компонентами міжнародних процесів; системності та системного взаємозв'язку ті чи інші відносини або групи відносин набувають лише за умови їх сталості та достатньо високого ступеня розвитку.

Складні соціально-політичні колізії, що визначали основні тенденції розвитку міжнародних відносин, водночас були важливим фактором формування обрисів одного з основних сегментів світового співтовариства — західної цивілізації в Новий час. Відносно глобальної світополітичної системи зазначимо, що саме система міжнародних відносин формувалася в той час досить повільно. Практично глобальна, загальносвітова система політичних відносин між державами ще тільки почала вимальовуватись. А перші підсистеми, що почали виникати в Європі, вже мали досить виразні синергетичні прикмети: можливість взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, випадковість асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність, — а тому й передбачали багатоваріантність та альтернативність шляхів суспільно-політичного розвитку.

Ці системи стали не просто конгломератами або сукупністю певних елементів, а таким закономірним утворенням, такою сумою різноманітних елементів і зв'язків, які об'єднувались і разом творили нову структуру. Інтегральність стала їх важливою характеристикою. Саме в Європі поєднання цих систем виявилось найрезультативнішим внаслідок природно-географічних і економічних факторів: відносно компактна територія, численне населення, розгалужена мережа безпечних доріг. Такі об'єктивні умови і дали поштовх до створення регіональної підсистеми міжнародних відносин.

ВЕСТФАЛЬСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Встановлення Вестфальської системи, перший етап її функціонування

У середині 40-х років XVII ст. сторони, які брали участь у Тридцятилітній війні (1618–1648), завершили переговори підписанням мирного договору в містах Оснабрюці і Мюнстері у Вестфалії, одній із німецьких держав. Договір одержав назву Вестфальського.

Це поклато край претензіям монархії Габсбургів на створення всесвітньої імперії. На провідні позиції в Європі виходять Франція та Швеція. Значення Вестфальського миру насамперед у тому, що він встановив нові правила у відносинах між державами. У межах встановленого міжнародного порядку було також вирішено ті протиріччя, які призвели до Тридцятилітньої війни.

Адже Тридцятилітня війна між німецькими протестантськими князями, з одного боку, і католицькими князями та імператором, з іншого, зрештою переросла з внутрішньонімецької в загальноєвропейську і в деяких дослідженнях навіть отримала назву “перша світова війна”. Внаслідок війни і Вестфальського миру утворилась певна **рівновага**, чи точніше, **баланс** між провідними потугами того часу, коли жодна з них не мала вирішальної переваги над іншою. Тому саме **баланс сил** почав відігравати **стабілізуючу роль** у міжнародних відносинах.

Вестфальський мир можна вважати також важливим етапом у розвитку міжнародного права, або іншими словами, появою чітких **загальноприйнятих норм права**, які у разі виникнення війни давали змогу встановити ступінь відповідальності кожної держави, а також значним чином полегшували пошук миру.

Слід також звернути особливу увагу на **зміну** самих **норм права** у відносинах між державами. У Середні віки провідну роль у міжнародних відносинах відігравали монархи. Згідно з нормами, вста-

новленими Вестфальським миром, ця роль перейшла до **суверенних держав**, вони почали проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику у своїх інтересах. Вестфальський мир став відправним пунктом для всіх наступних договорів аж до Французької революції кінця XVIII ст.

Чи не найголовнішим у Вестфальському мирному договорі все ж слід вважати те, що саме 24 жовтня 1648 р. можна визначити основною подією у встановленні хронологічних термінів Вестфальської системи, а обидві угоди, підписані відповідно в Оснабрюці й Мюнстері, стосувались трьох головних проблем:

- зміни територіальної європейської конфігурації за підсумками Тридцятирічної війни;
- вирішення питання рівних прав для католиків і протестантів (кальвіністів і лютеран);
- створення нового формату політичного устрою Священної Римської імперії.

Крім того, у статтях Вестфальського договору було закріплено **нову модель міждержавних відносин** з майбутньою фіксацією більшої державних кордонів упродовж наступного століття.

Порівняно з довготривалістю і масштабами війни, зусиллями урядів та жертвами народів територіальні зміни в Європі були незначними. Найбільші серед них відбувались на Півночі Німеччини. Швеція була найбільш задоволеною, оскільки одержала всю західну частину Східної Померанії, острови Рюген і Волін в гирлі Одери, мекленбурзьке місто Вісмар в гирлі Везера. До того ж, основні гавані на узбережжях Балтійського та Північного морів, а також гирла найважливіших рік Німеччини — Одера, Везера і Ельби. Проте Східну Пруссію і Курляндію, порти яких Швеція раніше контролювала, зберегти все-таки не вдалось. У підсумку Швеція впритул наблизилась до своєї бажаної мети у зовнішній політиці — перетворити Балтійське море у “шведське озеро”.

Згідно з Вестфальським договором, Франція приєднала до себе три лотаринзькі єпископства на лівому березі Рейну: Мец, Туль і Верден, які вона загарбала ще 1552 р., і отримала весь Ельзас, але без Страсбурга.

За рахунок конфіскованих у церкви (секуляризованих) володінь значно розширили свою територію, і часом досить вражаючим чином, деякі німецькі держави, зокрема протестантські Бранденбург, Саксонія, Брауншвейг та ін. Бранденбург отримав єпископства Гальбер-

штадт, Камін і Мінден, а також право на приєднання архієпископства Магдебург після смерті тамтешнього архієпископа. Мекленбург збільшив свою територію внаслідок приєднання єпископства Шверін і Ратценбург та низки інших церковних земель. Баварія зберегла за собою Верхній Пфальц з його курфюрством. Рейнський Пфальц був закріплений за Карлом Людвігом, сином і спадкоємцем пфальцграфа Рейнського Фрідріха V.

Були визнані самостійними і вийшли зі складу Німецької імперії Швейцарія та Республіка Об'єднаних провінцій (Голландія).

Вестфальський мир зрівняв права католиків та протестантів. Він надав законодавчого статусу конфіскації церковних земель, яка була здійснена ще до 1624 р., і відповідно скасував раніше діючий принцип “чия влада — того й віра”. Німецькі князі були позбавлені права визначати віру своїх підданих. Замість нього було проголошено принцип віротерпимості, згідно з яким християни будь-якого віросповідання могли без перешкод відправляти свої релігійні богослужіння в кожній частині Імперії. Таким чином, Вестфальський мир підвів ризик під більш ніж віковим періодом релігійних війн і створив передумови для реального **послаблення релігійної ворожнечі** в Європі. Це сприяло зменшенню значення релігійного фактора в міждержавних відносинах, що у свою чергу привело до певної деідеологізації міжнародних відносин: замість абстрактних ідей і цінностей, до яких апелювали прибічники кожного віровчення, в основу зовнішньої політики було покладено конкретні інтереси.

Вестфальський мир суттєво **підірвав** авторитет імператорів Священної Римської Імперії. Незважаючи на особливе значення Вестфальського договору для політичного устрою німецьких земель, у внутрішньому устрої імперії за **князями було визнано право суверенітету**, тобто укладати договори між собою та іноземними державами, якщо це, звичайно формально, не шкодило інтересам імперії. Де-факто було зафіксовано **кінець імперії як юридичного суб'єкта**. Відтоді вона де-юре існувала без правителя і не давала імператорові права мати реальну виконавчу владу. Винятком були тільки спадкові австрійські землі. Строкатість громадянства саксонського, баварського та франкфуртського автоматично виводила їх з ряду німецького імперського підданства. Структурно це була **імперія без відповідних інституцій**: перше зібрання сейму, а згодом рейхстагу відбулось у 1653 р. Жодну з політично значущих постанов не ухвалювали, оскільки всі рішення рейхстагу обов'язково мали бути одностайними.

А це практично було неможливим у середовищі курфюрстів, князів та імператорських представників через постійні протиріччя та сварки. Не існувало навіть столиці імперії: імператор перебував у Відні, рейхстаг — у Зегенсбурзі, імперський суд у Ветцларі.

Вестфальський договір де-факто санкціонував розпад Священної Римської імперії Германської Нації на 335 самостійних держав і встановив Вестфальську геополітичну систему. Основною формою політичної організації суспільства стає **національна держава (“державанація”)**, а домінуючим принципом міжнародних відносин — **принцип національного (державного) суверенітету**.

Проте статус-кво, що склався в середині XVII ст., не змінив тодішнього розбрату, не гарантував Європі спокійного життя. Політичний спектр міждержавних протиріч мав три геополітичні складники. Перший фіксував строкату мозаїку численних німецьких держав. З одного боку, це нібито врівноважувало зазіхання Франції та Австрійської імперії, але з іншого — посилювало бажання скористатися слабкістю німецьких князів і зміцнити свої позиції.

Другим складником у цій конфігурації був французький вектор, який став дестабілізуючою силою в європейській політиці у другій половині XVII ст. Успіхи в Тридцятирічній війні вивели Францію на провідне місце в міжнародних відносинах і вже перестали задовольняти амбіції “короля-сонця” Людовіка XIV. Основними стали міркування престижу. Справа в тому, що Вестфальський мир зрівняв у правах європейських монархів і встановив на континенті **систему політичної рівноваги**. Тепер питома вага тієї або іншої держави в міжнародних відносинах почала визначатись не титулом або родоводом правителя чи його рангом у федеральній ієрархії, як це було в Середні віки. Вирішального значення набула військова і економічна могутність держави, яка залежала від її розмірів, наявності колоніальної імперії та ролі у світовій торгівлі.

У другій половині XVII ст. — першій половині XVIII ст. внаслідок **деідеологізації міжнародних відносин** і зменшення значення **конфесійного фактора**, чільними знову стають **династичні інтереси**. Це було цілком логічним насамперед тому, що більшість європейських держав взагалі і наймогутніші зокрема, залишались під скіпетром спадкових монархій, де правила ще старі династії. Тому відносини між державами формувались на основі династичного права.

Отже, в XVII–XVIII ст. внаслідок розвитку абсолютизму і концентрації державної влади в руках монархів завершився процес своєрідного “одержавлення” старих королівських династій, їх “зростання” з

централізованою державою. Саме це спонукало монархів до розуміння своєї відповідальності за благополуччя і процвітання власної держави. Такій кардинальній зміні у свідомості монархів та відповідно їх ставлення до державних потреб багато в чому сприяла Просвіта, завдяки якій в європейській культурі здобули перевагу нові цінності економічного прогресу, добробуту, науки та освіти. Під впливом Просвіти уряди Пруссії, монархії Габсбургів, Росії, Іспанії, низки інших країн, і особливо Франції, стали проводити політику освіченого абсолютизму, що реалізовувалась у політичних, соціальних і економічних реформах. У підґрунті їх династичних зазіхань були відверто корисливі, загарбницькі цілі зовнішньої політики. Саме вони і давали змогу європейським урядам “зберігати хорошу міну за поганої гри”.

Загарбницьке честолюбство Людовіка XIV було спрямоване насамперед на утвердження гегемонії Франції в європейській політиці. Це і спричинило його постійне втручання у військові конфлікти впродовж 60–90 років XVII ст. За свою дружину іспанську інфанту Марію-Терезію він не одержав обіцяного посагу, обумовленого шлюбним контрактом. “Французька гординя” відповіла на такий піренейський політичний ляпас вимогами відступного у вигляді зазіхання на південні Нідерланди. Після зухвалої відмови цей ласий шматок із назвою Іспанські Нідерланди (нинішня Бельгія) став причиною військових дій, що одержали назву деволоційних, оскільки претензії французів були засновані на деволоційному праві¹.

Французькі вояки вторглись у Фландрію. Через 4 роки розгорілась нова війна, яка завершилась у 1679 р. підписанням Німвегенського миру, згідно з яким Франція поширила свої володіння на північному заході, приєднавши кілька міст, що раніше входили до складу Іспанських Нідерландів, і провінцію Фраш-Конте. Остання була частиною Священної Римської Імперії. У 1681 р., згідно з політикою “возз’єднання”², Людовік XIV несподівано захопив Страсбург. Згідно з Регенсбурзьким миром (1684 р.) всі ці завоювання були визнані законними.

¹ Річ у тому, що, згідно зі звичаями Нідерландів, а точніше, провінції Брабанта, діти від другого шлюбу позбавлялись посагу після смерті батька. Іспанський король Філіп IV помер у 1665 р. і залишив від першого шлюбу тільки доньку Марію-Терезію (дружина Людовіка XIV). На трон Іспанії вступив його син Карл II від другого шлюбу. Цією обставиною і скористався Людовік XIV, який почав вимагати, відповідно до деволоційного права, передачі Нідерландів Марії-Терезії.

² Для обґрунтування своїх зазіхань на анклави іноземних правителів, переважно німецьких князівств, що залишились на французькій території, Людовік XIV створив спеціальні комісії з юристів, т. зв. “палати возз’єднання”.

Це був пік міжнародного впливу Франції. Проте її успіхи та нестримні амбіції Людовіка XIV надзвичайно стурбували всю Європу. За ініціативою статхаудера Сполучених Провінцій Вільгельма Оранського низка європейських держав — Імперія Іспанія, Голландія, Савойя, деякі німецькі князі та дрібні італійські монархи разом із колишнім союзником Франції Швецією уклали таємний анти-французький союз — Аугсбурзьку лігу. Але, мабуть, найбільшим успіхом Вільгельма III стало залучення на бік створеної коаліції Англії. “Славна революція” в Англії в 1688 р. призвела до вигнання з країни Якова II Стюарта, який симпатизував Франції. Англійський трон зайняв Вільгельм III, який вдало використав невдоволення в англійському суспільстві діями Франції і домогся її приєднання до коаліції.

У 1688 р. Людовік XIV розпочав нову війну, яка цього разу вже велась не тільки на полях Європи, а й у Вест-Індії та Північній Америці. Саме це і знаменувало початок таких **кардинальних геополітичних трансформацій, як перетворення європейської історії** (зокрема і в міжнародних відносинах) **на світову**. Конфлікти, що розгортались в межах **Вестфальської системи, почали виходити за межі Старого світу**. **Еволюція внутрішньої структури Вестфальської системи підтвердила створення нового формату боротьби головних центрів сили в Європі за поділ світу**.

Війна виявилась затяжною. Натрапивши на опір об'єднаної коаліції, Людовік XIV намагався зрівноважити її потенціал тим, що домовився з Османською імперією про спільні дії проти Австрії. Остання опинилась у непростій ситуації і була змушена вести війну на два фронти. Війна виснажувала обидві сторони і йшла з перемінним успіхом. Після низки перемог на суші французи зазнали поразки на морі від об'єданого англо-голландського флоту. Війна закінчилась у 1697 р. досить несприятливим для Франції Рисвிகським миром. Саме таку назву в історії дипломатії одержала серія договорів, укладених між воюючими сторонами. По суті справи французька експансія була серйозно обмежена. За цим миром Франція відмовилась від раніше захоплених іспанських та імперських територій у Каталонії, Нідерландах і деяких регіонах лівобережжя Рейну.

Через два роки, в 1699 р., закінчилась війна з Туреччиною. Мабуть, тільки на ранній стадії своєї історії Туреччина зазнавала настільки нищівних поразок. Прямим наслідком невдач стало зняття загрози вторгнення турків у Центральну Європу.

Рисвікський мир було б правильніше визначити як перемир'я, насамперед тому, що учасники конфлікту не були задоволені підсумками війни. Мир був настільки крихким, що будь-який конфлікт міг би вивести всю систему міжнародних відносин зі стану **нестійкої рівноваги**.

Привід не примусив на себе чекати. У листопаді 1700 р. помер бездітний король Іспанії Карл II. Хоча європейські монархи завчасно домовились про поділ володінь іспанської корони і навіть уклали між собою відповідні договори, все ж Карл II сплутав усі їх плани. Незадовго до своєї смерті в 1700 р. він склав заповіт, згідно з яким його спадкоємцем на іспанському троні було оголошено принца Філіппа Анжуйського, онука Людовіка XIV.

Амбіційний король-сонце постав перед дуже важким вибором: або виконати свої попередні домовленості і обмежитись мінімальним територіальним надбанням, або визнати заповіт і спробувати одержати весь іспанський спадок — її володіння в Європі, величезну колоніальну імперію в Новому світі та колонії в інших регіонах світу. Реалізація будь-якого варіанта — посадити на іспанський трон або Філіппа Анжуйського, або ерцгерцога Карла — відразу докорінно руйнувала весь **баланс сил у Європі** на користь Франції або Австрії. Щоправда, були й компромісні варіанти (наприклад, поділ спадку між претендентами або передача його комусь із них без права об'єднання з основною державою), але обидві сторони, і особливо Франція, прагнули одержати весь спадок, причому кожна з них лише на своїх умовах.

Людовік XIV все ж добився того, щоб Філіппа було проголошено королем Іспанії. Щоправда, завдяки досягнутій домовленості останній був позбавлений права на французький престол. Однак не встигли ще висохнути чорнила на документі, як Людовік XIV особливою грамотою визнав права Філіппа на французький престол. Крім того, він ввів свої війська в Іспанські Нідерланди і, покликаючись на відсутність досвіду державного управління у свого онука, спробував правити одразу двома державами.

Такі дії спровокували реанімацію антифранцузької коаліції, і в 1702 р. в Європі спалахнула війна, що охопила весь континент. Бойові дії тривали на Рейні, в Іспанських Нідерландах, Північній Італії, на Піренеях. Запекла війна охопила і море. Новий світ також виявився залученим до конфлікту. Майже одночасно з війною за іспанську спадщину на сході Європи спалахнула Північна війна

(1700–1721 рр.), в якій Швеція воювала проти Росії, Польщі та Данії. Досить швидко обидва конфлікти переплелися і, по суті справи, виникла **загальноєвропейська війна**. **Асинхронність у розвитку** Західної і Східної Європи була ліквідована. **Вестфальська система охопила практично весь континент, і наразі міжнародні відносини набули загальноєвропейського характеру.**

Війна стала затяжною. Це вимагало від усіх її учасників максимального напруження сил. Франція змушена була воювати мало не з усією Європою.

У 1713 р. в м. Утрехт було підписано мирний договір, що припинив війну за іспанську спадщину. Згідно з його умовами, Філіпп залишився іспанським королем, але зрікся претензій на французький престол. Франція виводила свої війська з Лотарингії, втрачала частину володінь у Північній Америці (Ньюфаундленд, Акадію). Австрійські Габсбурги були позбавленні останніх надій на іспанську корону. Як компенсацію вони одержали Неаполітанське королівство та Міланське герцогство, Сардинію і колишні Іспанські Нідерланди. Англія, у свою чергу, зміцнила позиції в Північній Америці, одержала дуже важливий в стратегічному плані Гібралтар і практично виторгувала право торгівлі африканськими рабами — неграми в іспанських колоніях в Америці (т. зв. асьєнто¹). Крім того, Англія беззаперечно закріпила за собою статус провідної морської держави.

Крім Франції, загрозу **європейському балансу сил** становили інші сторони неспокоїного “квартету протиріч”, або “нові держави”, як тоді сучасники називали Швецію, Бранденбурзько-Пруську державу та Росію, які змогли, завдяки внутрішнім перетворенням та успішній зовнішній експансії, значно посилити свою могутність, політичний вплив на міжнародні події.

Вирішальною сутичкою між Швецією й Росією за панування на Балтійському морі стала саме Північна війна, яка завершилась переконливою перемогою останньої. Згідно з Ништадтським мирним договором 1721 р., Росія одержала значну частину узбережжя Балтійського моря з портами Ригою, Ревелем, Выборгом та ін. 1703 р.

¹ “Асьєнто” — договори, за якими Іспанія в XVI–XVIII ст. надавала приватним особам або іноземним державам монопольне право на ввіз рабів-негрів у свої американські володіння. У XVI–XVIII ст. це право надавалось в різні часи фламандцям, генуезцям, голландцям. У 1701 р. воно було надано Франції, а в 1713 р. на 30 років — Англії.

засновано Санкт-Петербург, який у 1712 р. став новою столицею Російської держави.

Значення цієї перемоги настільки високо оцінював російський уряд, що майже через кілька місяців після підписання Ништадтського миру, Петро I скасував титул царя і взяв титул імператора. Звідси і нова назва держави — Російська імперія, яка увійшла в історичний обіг поряд зі вже звичними — Російська держава, Росія. Відтоді без неї вже не вирішували жодної проблеми загальноєвропейського рівня.

Ці події завершили **важливу фазу в розвитку Вестфальської системи**, яку ми розглядаємо як перший етап завершення її становлення. Основні її параметри були перевірені на міцність і загалом підтвердили її життєдіяльність: новий **баланс сил** не вдалось нікому **зруйнувати**. У провідних країн Європи сформувались достатньо сталі, довгострокові **концепції державних інтересів**, які роблять державну позицію **передбачуваною і стабільною**. На цій основі вже могли сформуватись **союзи держав, їх ієрархії**.

Водночас **Вестфальська система міжнародних відносин** була ще досить незрілою. І тільки наприкінці першого етапу вдалось ліквідувати **асинхронність політичного розвитку** різних регіонів Європи і включити весь цей континент у межі Вестфальської системи. Її консолідація відбувалася на фоні майже безперервних війн, що, закономірно, збільшувало нестійкість конструкції. **Сфера впливу системи** постійно розширювалась, включаючи нові регіони. Це ускладнювало функціонування Вестфальської системи. І все ж, попри серйозні проблеми, в її механізмі **існував позитивний потенціал** для того, щоб запобігти **хаосу і анархії** в європейських державах, як це було характерно для міждержавних відносин попередньої епохи.

2. Другий, стабільний етап існування Вестфальської системи

Після укладення Утрехтського миру геополітичний чотирикутник міжнародних протиріч в Європі став набувати принципово іншої конфігурації. Вплив нових системних компонентів визначали **якісно інший формат** розширення і адаптування умов Вестфальського миру до значно більших меж європейського співтовариства. Кожна вагома подія на континенті стосувалась великих міжнародних конфліктів. А це вказувало на поступове розширення взаємозалежності між країнами. Саме тоді починає формуватись **євроцентрична модель світу**,

коли європейська політика здійснювала визначальний вплив на розвиток більш архаїчних підсистем міжнародних відносин.

Розстановка сил в Європі після війни за іспанську спадщину набула **сталого характеру**. Відбулись серйозні зміни порівняно з тими, що виникли після Тридцятилітньої війни. Геополітичний квадрант набув нових ознак. Його французький компонент, хоч і зберіг потенціал того, що одержав після численних війн другої половини XVII ст., проте вже після Утрехтського миру втягнувся в смугу глибокої внутрішньої кризи. Це, безумовно, значно послаблювало його позиції на міжнародній арені. Шведська складова після серйозної поразки в Північній війні болісно переживала невдачу своїх геополітичних зазіхань. Тяжкі часи настали і для Іспанії, яка ще століття тому була чи не наймогутнішою силою континенту.

Утрехтський мир **створив сприятливий режим для розвитку** змученої війнами Європи. Настав період затишшя і стабільності в межах всієї конструкції Вестфальської системи. Провідні політики Європи розмірковували над синдромом своєї конфронтаційної неповноцінності, яка стала наслідком їх безпосередньої участі в численних збройних конфліктах, і сприяла становленню їх “політичної кар’єри”. Звідси — формування нової моделі дипломатичного переконання: війна — це засіб, до якого можна вдаватись лише у виняткових випадках. Саме ця вихідна установка і створювала цілком певний пацифістський формат панівного менталітету політичної еліти тогочасної Європи, а також зумовлювала той факт, що аж до 1740 р. в Європі не було серйозних конфліктів.

Саме 1740 р. став віхою в історії низки провідних європейських країн. Так історично склалось, що майже одночасно змінилась уся конфігурація влади в багатьох країнах: в Росії до влади прийшла Єлизавета, а в Пруссії почав правити Фрідріх II. Досить скоро після цього пішли з життя Р. Уолпол та кардинал де Флері, які тривалий час визначали зовнішню політику Англії та Франції. Проте головна “паркетна інтрига” європейського політикуму відбувалася в Австрії. Там цього ж 1740 р. помер імператор Карл VI, не залишивши нащадків чоловічої статі. Цілком логічно постало питання про престолонаслідування. Його почали вирішувати в ситуації постійного напруження в англо-французьких та англо-іспанських відносинах, в умовах зростання агресивності Пруссії, де новий король в інтенсивному режимі почав розвивати свої провладні честолюбні амбіції: домогтись об’єднання німецьких земель навколо Пруссії.

Згідно з Прагматичною санкцією австрійську корону монархії Габсбургів успадкувала донька покійного Карла VI, молода Марія-Терезія. Її претензії на скіпетр монархії визнали Англія, Росія, Голландія. Проте в публічній міждержавній європейській політиці з'явилась постать Карла-Альберта Баварського, якого підтримували Франція, Іспанія, Саксонія. Вони стверджували, що жінка не мала права займати імператорський престол.

Основним фігурантом політичного процесу в Європі ставала Пруссія. Фрідріх II, або “дядечко Фріц” – так нарекли його прихильники пропрусської орієнтації, – вирішив скористатись ситуацією у своїх інтересах. Поки в європейських столицях обговорювали ступінь законності юридичних претензій Марії-Терезії на престол, Фрідріх II заявив про свої загарбницькі наміри щодо багатой провінції Австрійської імперії – Сілезії. Саме таким політичним “репріманом” він висловлював свою згоду на визнання Марії-Терезії монархом. Ці претензії було відкинуто з обуренням. Тоді Пруссія приєдналась до антиавстрійської коаліції. Спалахнула війна, що тривала аж до 1748 р. Зрештою Марія-Терезія відстояла свої права на австрійський престол, але Австрія втратила свої права на Сілезію, яка стала територією Пруссії.

Ця війна мала два основні наслідки. Перший – різке посилення Пруссії порушувало **баланс сил**, що склався, посилювало **дестабілізуючі тенденції розвитку Вестфальської системи**. Другий – до англо-французького та франко-австрійського антагонізмів приєднався ще й австро-пруський. Тобто **попередня структура** міжнародних відносин різко **змінилась** і набула **складнішої** конфігурації. У ній відбувалось неухильне нарощування конфліктного потенціалу. Все це накладалось на кризу, що постійно поглиблювалась у межах “старих порядків”, а це загрожувало Європі виникненням вогнищ нових потрясів та конфліктів.

У середині XVIII ст. склався сприятливий клімат для нового перегрупування сил, що змінило формат другого, стабільного етапу розвитку міжнародних відносин в межах Вестфальської системи.

3. Занепад Вестфальської системи

Нова конфігурація мала адаптувати зміну схеми інтересів провідних європейських потуг до змінених умов, які порушили нестійку рівновагу між щоразу більшими територіальними зазіханнями і

міркуваннями безпеки. А це вплинуло на перебіг подій. Модель міжнародних відносин стабільного співіснування змінилась на формат взаємних “активних заходів” та конфронтації. Підсумком складних тогочасних перипетій у міжнародних відносинах стала Семирічна війна (1756–1763 рр.). Бойові дії розпочались ще в 1754 р., коли на кордоні англійських і французьких колоніальних володінь у Північній Америці почались постійні прикордонні сутички. Тоді цю периферію провідної цивілізаційної парадигми старого світу вважали ще “терра інкогніта” для з’ясування серйозних міждержавних протиріч.

У спектрі англо-французьких відносин почали домінувати темні барви майбутньої конфронтації. Поле міждержавних розбіжностей потребувало зміцнення позицій кожної сторони.

У цих умовах у травні 1756 р. Велика Британія оголосила війну Франції. 17 (28) серпня 1756 р. Фрідріх II із 95-тисячною армією вдерся в Саксонію і оточив саксонську армію. Тоді остаточний вибір зробила і Росія, яка приєдналась до Версальського договору 31 грудня 1756 р. (11 січня 1757 р.)¹. Вона уклала Петербурзький союзний договір з Габсбургами. Утворилось дві коаліції: з одного боку Пруссія, Велика Британія (із Ганновером) і низка німецьких держав (Гессен-Кассель, Брауншвейг, Шампурґ-Ліппе і Саксен-Гота), з іншого — монархія Габсбургів, Франція, Росія, Швеція, Саксонія та більшість німецьких держав, які входили до складу Священної Римської Імперії і вступили в війну згідно з рішенням імперського сейму в Регенсбурзі 6 (17) січня 1757 р. Створення коаліцій, що склались із вчорашніх ворогів увійшло в історію під назвою “дипломатична революція”. Саме вона й визначила **нову розстановку сил** в Європі, в основі якої був прусько-австрійський антагонізм.

Усі ці маневри зрештою призвели до воєнної сутички між ворогуючими угрупованнями. Пожежа конфронтацій охопила не тільки Європу, а й Північну Америку, Вест-Індію, Індію. Характер військових конфліктів на різних землях був далеко неоднозначним. В Європі пруські війська на початку війни завдали відчутних ударів французьким і австрійським військам. Проте вступ у війну Російської імперії різко змінив розвиток подій. Блискучі перемоги російської армії поставили Пруссію на межу катастрофи. І тільки смерть російської імператриці Єлизавети в січні 1762 р. врятувала Фрідріха II від

¹ Дві дати подано для того, щоб запобігти хронологічним недоречностям, пов’язаними з 13-денною розбіжністю в календарях нового і старого стилів.

цілковитого краху. Імператором Росії на короткий час став Петро III, недолугий представник Романових. Він встиг відмовитись від усіх завоювань у Пруссії і навіть виявив бажання надати Фрідріху II допомогу.

Тоді на європейській арені воєнних дій Англія зуміла компенсувати свої невдачі на суші вражаючими успіхами на морі в Америці та Індії. Вона завдала відчутної поразки своєму основному конкуренту — Франції і зуміла захопити більшу частину Канади і опорні пункти французів в Індії. Англійський флот домінував на морях.

Семирічна війна закінчилась двома мирними договорами: Губертусбурзьким (15 лютого 1763 р.) і Паризьким (10 лютого 1763 р.). Франція втратила Канаду, французьку Луїзіану (басейн річки Міссісіпі) і більшу частину своїх володінь в Індії, які відійшли до Англії. Іспанія поступилася Великій Британії Флоридою. Австрія назавжди втратила Сілезію, а Марія-Терезія зберегла за собою корону ослабленої Священної Римської Імперії. Франція також була позбавлена можливості боротися з Англією за периферію системи. Крім того, після сходження на російський престол нової государині Катерини II, всі плани її колишнього чоловіка щодо російсько-пруського зближення були анульовані.

Семирічна війна мала важливі наслідки для Вестфальської системи, **основні параметри** якої були серйозно **деформовані**. Це змінило ситуацію в Центральній Європі, де відчутно посилили свої позиції Велика Британія і Пруссія. Різко зменшилось значення Франції на міжнародній арені; з'явилась нова велика держава, Росія, без якої не вирішували жодної європейської проблеми. Це руйнувало той **баланс сил**, який забезпечував **стабільність** Вестфальської системи. Після **Семирічної війни вона вступила у фазу розпаду** і розпочала III етап функціонування **міжнародних відносин**.

XVIII ст. ввійшло в історію як **час бурхливого розвитку колоніальної експансії**. **Питання створення колоніальної імперії** стає центральним у світовій політиці. Можна визначити два покоління колоніальних держав. Першу, стару групу, становили Іспанія і Португалія. До XVIII ст. вони вже минули пік своєї активності у сфері створення колоніальних імперій і тепер прагнули зберегти придбане. Другий тип країн-колоністів представлений Голландією, Францією і Англією. Вони набули такого статусу значно пізніше, у XVII ст., тобто на іншій стадії цивілізаційного розвитку західного світу, і, відповідно, зовсім по-іншому, значно ширше дивилися на проблеми колоніальної

експансії. Для них колонії були не тільки і не стільки примітивним джерелом поповнення золотого запасу (в їхніх колоніях у той час золота практично не було), скільки засобом зміцнення своєї сукупної потужності, стимулювання власної економіки і вирішення соціальних проблем.

Саме колоніальна складова геополітичної “квадратури” європейських протиріч виявилась найвразливішою позицією Вестфальської системи. Саме цьому сегменту **конструкції було завдано чи не найсильнішого удару**. Англія, яка вже святкувала свою перемогу в Семирічній війні, витіснивши з Північної Америки Францію, була беззастережно переконана, що саме в тому ареалі земної кулі вона не матиме серйозних проблем. Якщо під час війни англійська корона розгравала з колоніями, потребуючи підтримки, то після перемоги розпочала наступ на їхні права: було заборонено переселятись за Аллегани, урізано повноваження органів місцевого самоврядування тощо. Спочатку колонії не порушували питання про незалежність, — вони просто добивались надання їм таких самих прав, як і жителям метрополії.

Проте Лондон не бажав іти на поступки. Тоді в 1775 р. в тринадцяти англійських колоніях у Північній Америці вибухнуло повстання, внаслідок якого було створено нову незалежну державу — Сполучені Штати Америки. Це була цілком інша нова незалежна держава, створена на суто буржуазній основі. Попри всі зусилля погасити повстання, Великій Британії зрештою в 1783 р. довелось визнати свою поразку і неохоче змиритись з появою нового незалежного контрапартнера.

Ці події прискорили **розвиток ерозійних процесів у Вестфальській системі**. Війна за незалежність у Північній Америці і поява на міжнародній арені держави **якісно іншого типу поставили перед державами світу нову проблему — про співвідношення ідеологічних імперативів з реальними державними інтересами тих чи інших держав**.

У той час світ був майже **тотально монархічним**, і в ньому ідеї **республіканізму**, навіть надзвичайно поміркованого тлумачення, виглядали абсолютною крамолою на фоні загальноприйнятих уявлень про існуючий стан справ. Такі ідеї були зухвалим викликом тогочасному світопорядку. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що колонії Нового світу повстали проти законної для всієї Європи влади метрополії, і отже, згідно з усіма правовими нормами того часу були бунтівниками, тобто злочинцями. На перший погляд, це створювало благодатне

підґрунтя для вірогідних проявів європейської “монархічної солідарності”. Проте все сталося не так, як гадалось. Події пішли іншим шляхом. Невдоволені впливом Великої Британії на міждержавні відносини після Семирічної війни європейські монархи, насамперед Франції та Іспанії, у стилі “романтики” прицільного пострілу виношували плани встановлення довоєнного **балансу сил**.

Крім того, після визнання Англією незалежності нової держави постало питання про те, яку технологію відносин з іншими суб'єктами дипломатії обере новий гравець на міжнародній арені, і яке конкретне місце в системі міжнародних відносин він посяде. Йшлося про формат “вмонтування” інородного тіла у сталий і відрегульований механізм міжнародного співіснування. Це вносило додатковий **заряд нестабільності у всю конструкцію**.

Її розпад наближали також події на східному фланзі Європи. Межі Вестфальської системи ставали затісними та вкрай незручними для нових гравців — Пруссії і Росії. **Сама система формувалась без їх участі, без врахування їхніх інтересів**, тому не дивно, що в Берліні і Петербурзі серйозно розмірковували про можливі способи модернізації світового порядку. Велику активність у цьому плані виявляла Росія. Вона прагнула захопити узбережжя Чорного моря і домогалась поділу Османської імперії між зацікавленими державами. Так виникло Східне питання, або питання про долю Османської імперії. Саме воно становило особливий вектор напруження у зведеному “квартеті” протиріч, які динамізували зміни конфігурацій у середині Вестфальської системи.

Росія, відчувши невдоволеність монархії Габсбургів її експансією в напрямку Чорного моря, пішла на зближення з так званими “північними дворами” — урядами Пруссії, Данії, Швеції. Політика опори на ці країни одержала назву локальної підсистеми “Північної системи”, або “Північного акорду”. Створюючи вказані **підсистеми** як “охоронні” дипломатичні редути, Росія забезпечувала собі найбільший контроль над усім Балтійським регіоном. Це давало їй дієвий ресурс впливу на всі загальноєвропейські справи. Реалізація цієї довгострокової програми пов'язана насамперед з іменем М. І. Паніна, який впродовж 20 років очолював російську дипломатію. Саме йому Росія завдячує встановленням дружніх відносин з Великою Британією, з якою в 1766 р. було підписано торговий договір. Так дипломатичний “тил” Росії одержав формат безпечності з огляду на нові загострення протиріч на Близькому Сході. У повному обсязі реалізувати план “Пів-

нічного акорду” не вдалось насамперед тому, що Пруссія не збиралась грати роль статиста у дипломатичній грі, яку почала Росія. Тим не менше це призвело до перегрупування сил і розхитування засад Вестфальської системи.

Кумулятивний ефект (коли кілька процесів збігаються в одній точці) від реалізації внутрішніх і зовнішніх прагнень Росії підтвердив продуктивність загальної тональності її дипломатичного інтересу до забезпечення проблеми своїх південно-західних кордонів, а серія переможних російсько-турецьких війн (1768–1774 рр. та 1787–1791 рр.) лише остаточно встановила домінування російського політичного ресурсу та геополітичного впливу на весь регіон. Згідно з Кючук-Кайнарджийським (1774 р.) та Ясським (1791 р.) миром вся зона Північного Причорномор'я (Південна Україна, Крим, Північне Передкавказзя) увійшла до складу Російської імперії. Османська імперія навпаки — потрапила в смугу дуже тривалої агонії, яка затягнулась аж до Першої світової війни. З кінця XVIII ст. на поряток денний міжнародних відносин надовго увійшло так зване “східне питання”, тобто проблема переділу майна Османської імперії, що вже почала розвалюватись.

Останньою складовою “чотирикутника”, в якому сконцентрувались основні протиріччя Вестфальської системи було питання про територіальний переділ Польщі. Станіслав Август Понятовський, якого було обрано польським королем у 1764 р., заходився здійснювати низку реформ державного управління. Саме це спричинило занепокоєння Росії та Пруссії. Приводом для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої послугувало так зване “дисидентське питання”¹. Проти цього виступили впливові верстви католицького дворянства (шляхта) і створили антиурядове об'єднання — Барську конфедерацію. Розпочались бойові дії, які й призвели до того, що Росія, за угодою з Пруссією та монархією Габсбургів, домовилась про розподіл частини території Речі Посполитої. Згідно з Петербурзькою конвенцією відбувся перший переділ Польщі у 1772 р. Серед основних причин цієї трагедії польського народу — стала слабкість держави, яка була нездатна виконувати свої основні функції. Крім того, кожен член сейму мав право блокувати будь-які його рішення, що зрештою й призвело до практично повного колапсу держав-

¹ Дисидентами в католицькій Польщі називали православних і протестантів, які зазнавали обмежень за релігійними ознаками. Згідно з вимогою Росії та Пруссії польський сейм надав “дисидентам” свободу віросповідання та інші права.

ного управління. До того ж заколот бунтівників проти конституції країни, які створили ще й Тарговицьку конфедерацію, спровокував підписання російсько-польської конвенції про другий поділ Польщі (1793 р.). Повстання під проводом Т. Костюшка і його придушення О. В. Суворовим, призвело до третього переділу Речі Посполитої між сусідами — Австрією, Пруссією та Росією (1795 р.). Польща як країна зникла з політичної карти Європи, а її територія увійшла до складу трьох вказаних держав.

Так виникло “польське питання” європейської політики, тобто питання про відновлення незалежної соборної Польської держави. Згодом воно стало джерелом серйозних протиріч у відносинах європейських держав. Саме ця проблема на довгі роки об’єднала три європейські монархії — російську, австрійську і пруську, які були зацікавлені у збереженні свого панування над Польщею.

Фінальним етапом, який **започаткував розпад Вестфальської системи**, стали події Великої французької революції. Саме **цей четвертий період існування всієї системи фактично став останнім в її історії**.

4. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори Вестфальської системи

Основні ознаки Вестфальської системи:

- Набуття чітко визначеного сталого стану міжнародних відносин, насамперед в європейському масштабі, а також встановлення відповідного системного рівня його історичного розвитку (Північна війна і створення першої усталеної типової конструкції міжнародних відносин — Вестфальської системи).
- Системність у формуванні суспільних, юридичних і політичних цінностей, які становлять фундамент будь-якої міжнародної конструкції (національний суверенітет, легітимізм, національний інтерес тощо).
- Докорінна зміна технології конструювання відповідного системного формату, розширення сфери системності: еволюція розвитку — від простих схем протиріч і конфліктів до більш досконалих, структурно і функціонально визначених моделей міждержавної політики (шлюбна дипломатія, торгові інтереси, династичні війни — до договорів “асьєнто”, коаліцій “дипломатичної революції” тощо).
- Формування сукупності усталених ознак конкретних різновидів зовнішньої політики (французький “східний бар’єр”, політика “північної системи”, або “Північного акорду” тощо).

- Здійснення релігійної реформації в країнах Західної та частково Центральної Європи створило умови для нового міжсистемного переходу, внаслідок якого згодом виникла **нова поліцентрична система “балансу сил”**.
- Феномен **релігійної реформації** визначив також нове поле для диференціації суб’єктів міжнародних відносин, зафіксував принципово інший **формат взаємовідносин** між учасниками міжнародного спілкування (Семирічна війна, реформи основних параметрів Вестфальської системи — вступ її в фазу розпаду, два покоління колоніальних держав, поява нового актора міжнародних відносин — США).
- Формування конфігурації іншої **типології** акторів (учасників) міжнародних відносин: у міждержавному “табелі про ранги” поряд із традиційними **“католицькими націями”**, які були беззастережно віроповіддані владі Риму, з’явилися нові фігуранти — **“держави-нації”**, де провладні функції виконували на засадах внутрішнього політичного суверенітету (Швеція, Данія, Англія, Шотландія, Голландія). Іншими словами, римський престол вже не був головним “джерелом влади”, він практично втратив статус провідного суб’єкта міжнародних відносин, а також роль системоутворюючого чинника. А **“держави-нації”**, навпаки, почали належати до категорій системоруйнівних факторів.
- Динаміка зміни **принципів взаємодії** між різними суб’єктами міжнародних відносин у межах Вестфальської системи привела до компромісу між **принципом суверенітету** і **принципом загального інтересу**. Це спричинило ефективну систему стримування і обмеження експансіоністських зазіхань кожного актора всієї міждержавної конструкції. Різноманітні види коаліцій стають чи не найголовнішим засобом підтримки **рівноваги** в міждержавних відносинах (“деволюційна” війна; “палати возз’єднання” тощо).
- Надзвичайно **рухомий та мінливий склад** різних угруповань та коаліцій, незважаючи на вражаючу строкатість устремлінь їх учасників, все ж сприяв **формуванню певного рівня співвідношення сил** (особливо після численних війн) та **встановленню кордонів** національних територій. У структурі міжнародних координат з’явилися дві визначальні одиниці виміру — **“суверенітет”** і **“колективна безпека”**. Саме вони становили базовий понятійний формат створеної міждержавної конструкції (Аугсбурзька ліга, Великий альянс, “Східний бар’єр” тощо).
- **Регулюючі механізми** міжнародних відносин — **силові акції, правові претензії**, а також використання у своїх інтересах національних **норм і традицій** стали полем апробації технологій пристосування до нових реалій та інноваційних форм міжнародної взаємодії

з боку “**католицьких націй**”. Вони були остаточно сформульовані в документах Вестфальського конгресу, що підбив підсумки Тридцятилітньої війни. Йшлося про встановлення сприятливого режиму для довготривалого “міжсистемного переходу” і фактичного встановлення **нової архітектоники** міждержавних відносин, легалізації **нової системи** її функціонування (Ахенський договір 1668 р. тощо).

- Базовим системоутворюючим елементом у середині будь-якої системи стають власне **відносини** та інші **форми взаємодії** як усередині системи так і поза її межами. Ось чому саме **династичні зазіхання**, спричинені деідеологізацією міжнародних відносин, зменшили значення **конфесійного фактора** і підвищили роль **династичних інтересів** у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Це спричинило виникнення чергових **міждержавних конфліктів** і **союзницьких взаємовідносин у міждержавних взаємозв'язках** (створення потужної антифранцузької коаліції в 1673–1674 рр., підписання в 1678–1679 рр. в Німвегені (Нідерланди) низки мирних договорів, які поклали кінець Голландській війні Людовіка XVI тощо).
- Принципи структурування міжнародних відносин, орієнтовані на підписання міждержавних договорів і додержання норм права, не забезпечували необхідного політичного ресурсу міждержавної **стабільності**. Активним фігурантом політичного процесу, що **сприяв взаємодії** між країнами, став стихійний **баланс сил**, який склався в середині XVII ст. Династичні війни другої половини XVII — першої половини XVIII ст. свідчили про недосконалий рівень суспільної правосвідомості того часу. **Культ сили** все ще домінував у міжнародних відносинах. Щоразу, коли договір не вписувався в контекст державних інтересів, його починали трактувати як зайвий “клаптик паперу” — *a superfluous piece of paper*¹. Так чинили французький король Людовік XIV у випадку з іспанським спадком, а також король Пруссії Фрідріх II, який у 1740 р. розпочав війну за австрійський спадок.
- Система “**балансу сил**” — типова конструкція міждержавних відносин періоду XVII–XIX ст. Термін її існування — приблизно 150–200 років. У межах цієї поліцентричної конструкції відбувались серйозні **структурні зміни**, засновані на різних **моделях взаємовідносин** між тогочасними складниками системи.

¹ Цей вираз увійшов в дипломатичний лексикон у XX ст., коли йшлося про виступ Великої Британії проти Німеччини на боці трієстої Антанти. На прощальній аудієнції рейхсканцлер Бетман-Гольвег висловив подив британському послу: невже Велика Британія має намір воювати з державою, яка тільки й мріє про дружбу з нею заради якогось “клаптика паперу?”

ВІДЕНСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Перший етап становлення

Територіальні, економічні та династійні війни коаліцій європейських держав у попередню епоху сприяли створенню необхідних умов, що гарантували утвердження нового світового порядку. Саме він мав вирішити проблеми, які загрожували консенсусному варіанту післявоєнного врегулювання. Насамперед союзники прагнули створити нову модель відносин з Францією, яка мала забезпечити, з одного боку, дипломатичну блокаду, або своєрідну ізоляцію від активних експансіоністських проявів, а з іншого — подбати про міжнародний інтерес до збереження балансу сил, що склався на той час у Європі. Своєрідність ситуації полягала ще й у тому, що весь пафос претензій до Франції мав передусім аж ніяк не “вендетивний” (мстивий), а радше милосердний характер. За мирним договором, підписаним 30 травня 1814 р. з урядом Людовіка XVIII, Франція зберегла свій суверенітет і територіальну цілісність. Мало того, їй залишили не тільки всю власність в кордонах 1789 р., а й деякі придбання революційного періоду, насамперед колишні папські володіння Авіньйон і графство Венесен.

Отже, Франція стала своєрідним гарантом не тільки **стабільності** міжнародних відносин, а ще й суб’єктом, який за нагоди міг використати ситуацію для задоволення власних потреб або стати на перешкоді зазіханням сильнішого суперника.

Проте французька тема аж ніяк не вичерпувала всього спектра проблем мирного врегулювання в Європі. Поразка Наполеона в 1814 р. поклала край міжнародному порядку його зразка. А основне — в історичне небуття канула **система взаємозв’язків** між “братніми монархіями” і імператором-володарем, яка створювала сприятливу партію для світосяйного оспівування радості від домінування на континенті тандему “сімейної” та “континентальної” підсистеми

зовнішньої політики Наполеона в межах існуючої тоді Вестфальської системи. Крім того, перед країнами антифранцузької коаліції постала проблема пошуку нового міжнародного порядку, **принципів взаємодії і правил міждержавних взаємовідносин** з метою запобігання всіляким недоречностям, **слід було визначитися з кордонами**. Цьому мав сприяти Віденський конгрес (листопад 1814 р. — червень 1815 р.). В ньому взяли участь два імператори (російський та австрійський), чотири королі (Пруссії, Данії, Вюртембергу й Баварії), два спадкових принци, три герцоги, 215 князів, чимало міністрів, канцлерів, інших політичних діячів.

Францію на Віденському конгресі презентував Ш. М. Талейран, міністр закордонних справ уряду Людовіка XVIII, в минулому учасник революції кінця XVIII ст., високопоставлений сановник наполеонівської армії. Незважаючи на своє більш ніж сумнівне кар'єрне зростання (всі його дії та вчинки підпадали під влучний вираз відомого англійського письменника О. Уайльда: “Можна витримати практично все, крім хорошої репутації”). Талейрану невдовзі вдалось нав'язати союзникам тезу: дипломатія — це вміло оформлене вихослів'я. Вдало експлуатуючи ідею величності і буцімто неперевершеності Франції, він зумів домогтися того, що її представники нарівні з чотирма союзницькими державами брали участь у вирішенні найболючіших проблем європейської політики.

Переговорний процес на Віденському конгресі перетворився у справжній парад розбіжностей і протиріч. Кожна проблема спричиняла суперечки та гарячі дебати. У дискусіях учасники конгресу посилалися на теорію **легітимізму**, або **законності** (від лат. *Lex* — закон), свого часу висунутої європейськими мислителями. Однак означилось подвійне її тлумачення — історичне і юридичне. Причому одні й ті самі політичні діячі, залежно від проблеми і власних інтересів, вдавались до того чи іншого її тлумачення.

З позиції історичної конотації легітимізму, основним критерієм істинності, законності тих чи інших суспільних утворень, кордонів тощо, був формат їх стародавності. Ось чому, наприклад, вважали, що династія Бурбонів у Франції мала більші права на трон, ніж династія Бонапартів. Відповідно, справедливішими і правильними декларували ті закони, за якими віддавна жили народи, а всілякі модерністські інновації — помилковими і навіть нелегітимними.

Саме Віденський конгрес вдався до спроби піднести **престиж та значення міжнародних договорів**, які сприяли європейському по-

рядку. Останній повинен був унеможливити повторення збройних конфліктів між впливовими європейськими потугами. До створення такої конфігурації сил прагнули насамперед провідні держави Європи. Особливо це стосувалось держав-союзниць Росії, Великої Британії, Пруссії й Австрійської імперії, які найбільше потерпали від революційних і наполеонівських війн. Не заперечуючи інтересів і цілей кожної, вони одноставно відстоювали необхідність створення максимально прийнятних для всіх форм ведення **переговорів, взаємного врахування інтересів та підписання загальновизнаних договорів**. Будь-які спроби змінити статус-кво, що склався, визнавалися нелегітимними і рішуче припинялися спільними діями великих держав.

В активі міжнародного дипломатичного лексикону з'явився крилатий вислів Наполеона: “Статус диктує будь-яку міру”. **Принцип легітимності** був започаткований порядком, створеним після закінчення періоду наполеонівських війн, і який стали називати Віденським.

2. Рішення Віденського конгресу

Вектори спрямувань інтересів головних акторів Віденського конгресу були такі: Росія будувала свою модель політичної рівноваги в Європі, прагнучи створити пріоритет власного впливу на європейські справи і одночасно конструюючи режим неможливості формування будь-якої антикоаліції проти неї. Вона поглиблювала рівень протистояння між Австрією і Пруссією і паралельно послаблювала їх позиції як можливих контрагентів у європейській політичній грі.

Російська імперія насамперед активно прагнула підтвердження продуктивності своїх територіальних претензій. Олександр I вимагав європейського визнання законності приєднання до Росії Фінляндії (1809 р.) і Бессарабії (1812 р.). Але основною його метою все ж було розширення меж Російської імперії за рахунок Великого герцогства Варшавського з наданням йому статусу автономії та власної конституції. Йому активно опонувала група головних європейських потуг. Передусім – Пруссія і Австрія. Логіка тут була така: насамперед йшлося про польські землі, які відійшли до цих країн згідно з договорами XVIII ст. про поділи Польщі. Однак Велика Британія та Франція вважали, що такий геополітичний формат може серйозно порушити **баланс сили** на європейському просторі на користь Росії.

Росія ж сподівалася апробувати технологію нейтралізації Пруссії через підтримку зазіхань останньої на Саксонію.

Грала свою роль на Віденському конгресі і Велика Британія. Її засадничою позицією було намагання знайти рівновагу між спробою закріпити власну торгово-промислову гегемонію, зберегти за собою захоплені французькі і голландські колонії, що забезпечували “оксамитовий шлях” до британської Індії, і прагнення створити модель відносин чергового протистояння між двома блоками: з одного боку Австрії і Пруссії, а з іншого — Франції та Росії. Туманний Альбїон тим самим претендував і на роль архітектора саме такої конфігурації європейської рівноваги, і арбітра, який дбає про збереження міжнародного консенсусу. Щоправда, при цьому власний інтерес англійці забезпечили підтримкою Пруссії у проблемі Рейнської провінції і у відвертому блокуванні інтересів Росії в польському питанні.

Позиція Австрії на Віденському конгресі — це зяття небажання допустити хоча б найменше посилення політичного потенціалу своїх традиційних опонентів — Пруссії і Росії, позиціонуючи інерційність збереження принципів абсолютизму і легітимізму як гарантів недоторканості прав Саксонської династії на своє королівство. Такий підхід мав вигляд “активного заходу”. Австрія прагнула запобігти передачі Саксонії до складу Пруссії. Одночасно, перешкоджаючи планам приєднання Польщі до Росії, австрійська сторона тримала курс на посилення своєї присутності в Німеччині. Технологія реалізації такої конфігурації впливу передбачала відновлення австрійської домінанти в Ломбардії, Венеції і низці італійських герцогств, які були відчужені від неї під час наполеонівської експансії.

Етнонаціональний компонент був також задіяний у загальний план збереження Австрії як багатонаціональної унітарної держави за офіційної переваги австрійців над іншими націями.

Політичні пріоритети Пруссії на Віденському конгресі виглядали більш ніж прозоро: отримати Саксонію і оволодіти геостратеґічно важливими землями Рейнської області. “Вендетивні” випадки пруської делегації проти Франції були значно знівельовані твердою позицією Росії, яка не бажала відчутного послаблення французького фактора в європейському політикумі.

Франція, в особі Ш. М. Талейрана, вдалась до використання принципу “поділяй та володій”, взявши “шефство” над малими державами і обіцяючи свою повну підтримку. Справа дійшла знов до “саксонського питання” — збереження за саксонським королем його престолу. Талей-

ран домігся підписання таємного військового союзу Франції з Великою Британією та Австрією проти Пруссії і Росії (січень 1815 р.)

Дух нової війни знов запанував у Європі.

Ситуацію, що склалася, на свою користь вирішив використати Наполеон. Він поставив за мету відновити свою владу у Франції і здійснив втечу з острова Ельба, місця заслання. Маючи палку підтримку армії і широких верств населення, яке було невдоволене реставрацією династії Бурбонів, він зайняв Тюїльрійський палац, звідки в паніці втік Людовік XVIII. Саме там він знайшов примірник таємного договору трьох держав. Вирішивши діяти за формулою “позиція одного проти намірів трьох”, Наполеон передав документи Олександрю I, сподіваючись такою витонченою “візантійщиною” вбити клин між країнами колишньої антифранцузької коаліції. Відповідь російського імператора приголомшила “узурпатора” своєю іронічною неприязністю: “До того ж він (Наполеон) ще й слабкий, легковажний та безмежно честолюбний”.

А тим часом дії Наполеона з метою повернення престолу (відомі під назвою “Сто днів”) спричинили паніку і страх серед європейських дворів, що призвело до реальних кроків назустріч і взаємних поступок. До Росії відійшло Велике герцогство Варшавське, яке згодом одержало статус автономного Королівства (Царства) Польського. Познань опинилась у складі Пруссії, Галіцію зберегла Австрія, а Краків було проголошено “вольним містом”. Крім того, учасники Віденського конгресу визнали право Росії на Фінляндію і Бессарабію. Росія приєдналась до 7-ї антифранцузької коаліції, створеної у Відні в березні 1815 р. Шомонський договір було відновлено.

Заключний (Генеральний) акт Віденського конгресу підписали 28 травня (9 червня) 1815 р. представники Австрії, Великої Британії, Росії, Франції, Пруссії, Швеції, Іспанії та Португалії. Надалі до нього приєднались ще 53 країни. Останньою була Баварія (травень 1820 р.).

Кардинальні зміни відбулись у сфері політико-ідеологічних підходів до влаштування майбутнього порядку в Європі. Необхідність створення нової **моделі соціально-політичної лібералізації** стала очевидною. Першим свою готовність зважати на імперативи часу продемонстрував Олександр I, який звернувся до своїх “братів”¹ з пропозицією пригальмувати тенденцію відновлення абсолютистсь-

¹ Загальноприйняте звертання між європейськими монархами.

ких порядків. Таку ініціативу підтримав Людовік XVIII. Він “дарував” своїм підданам конституцію — Хартію, яка закріплювала громадянську рівність, базові соціально-економічні і політичні свободи. Аж до середини XIX ст. Хартія слугувала зразком ліберальних конституцій багатьох країн Європи.

Система міждержавних взаємовідносин, санкціонована Віденським конгресом, артикулювала **принцип конституційного правління як пріоритетний і найбільш адекватний для ліберальних змін у політичному устрої більшості європейських країн**. Європейські монархи виявились ще радикальнішими у своїй внутрішній політиці, ніж сам Наполеон. Після 1815 р. конституції діяли не тільки у Великій Британії (там ще раніше склалась неписана, спонтанна сукупність базових законів, політичні процедури та звичаї, які обмежували владу короля), а й у Франції, в Нідерландському королівстві, Швеції, Норвегії та ін. Загалом, після Віденського конгресу Європа стала більш ліберальною і розкутою у політичному відношенні.

3. Підсистема “Європейський концерт”. Другий етап дії Віденської системи

Створена у Відні модель міжнародних відносин мала два засадничі компоненти, які забезпечували їй режим функціонування. Перший стосувався територіальної конфігурації, тобто переділу світу, закріплений рішенням Віденського конгресу. Другий — мав відношення до принципів улаштування міждержавних відносин, які створювали адекватні умови для реалізації якісно іншого сценарію розвитку подій на міжнародній арені — еволюція поліцентричної системи **“балансу сил”** в бік мирного, **колективного розв’язання** всіх спірних питань.

Підсистема “Європейського концерту” націй тривала майже до останньої чверті XIX ст. Її змінили революції 1848–1849 рр., початок занепаду поклала Кримська війна 1853–1856 рр., а остаточно демонтувала Бісмаркова Німеччина.

Територіально обриси “Європейського концерту” мали такий вигляд: Російська імперія одержала право на Царство Польське в обмін на регіон Тарнополя на користь Австрії; Велика Британія забезпечила собі режим гегемонії на європейському континенті, підтвердила своє домінування у торгівлі і морську перевагу, а також зберегла за собою частину колоній Голландії і Франції, найбільш перспективними серед них були о. Мальта, Капська колонія на півдні Африки та о. Цейлон;

Австрія зберегла під своєю “парасолькою” Ломбардію і Венецію (південний схід Італії), а також низку невеликих італійських герцогств і преференційні позиції в Німеччині; до Пруссії були приєднані Північна Саксонія, Познань, Рюген і Шведська Померанія. Серед економічних стратегічних здобутків — приєднання до Пруссії Рейнської провінції і Вестфалії. З німецьких держав було утворено Німецький союз на чолі з Пруссією.

До основного тексту (акта) Віденського конгресу було розроблено ще 17 додатків, серед яких договір про поділ Польщі, декларація про заборону торгівлі рабами, міжнародні реєстри збору мита, правила судноплавства на прикордонних і міжнародних річках, статус дипломатичних агентів, акт про конституцію, Німецьку колонію тощо.

Віденський конгрес виявився неспроможним функціонувати в режимі викорінення наслідків наполеонівських воєн і революційних експропріацій. Так і не набули рис “де-юре” принципи “**легітимізму**” щодо німецьких князівств. Хоча для повалених Наполеоном правлячих династій саме цей принцип виявився цілком адекватним. На місці 360 дрібних німецьких князівств виник Німецький Союз, у складі якого виявилось 38 держав і три вільні міста.

Вперше було розроблено систему договорів, які забезпечували новий режим функціонування міждержавних відносин і закріплювали конфігурацію кордонів у масштабі всієї Європи. Співробітництво Великої Британії, Росії, Австрії і Пруссії забезпечило, нехай і досить відносний, але все-таки гарантійний режим стабільності. Надалі створення Священного і Четверного союзу Росії, Великої Британії, Австрії і Пруссії значно посилює контекст функціонування Віденської системи у форматі його закріплення.

Віденський порядок базувався не тільки на формулі “**балансу сил**” в Європі, а й на такому інноваційному феномені, як “європейський концерт”. Це було **нове явище в історії міжнародних відносин. Так називали підсистему, що формувала модель міждержавної політики, метою якої була неможливість допущення вирішення міжнародних протиріч воєнним шляхом.** Усі проблемні питання, які стосувались навіть третіх невеликих країн, мали вирішуватись на основі загальних домовленостей між державами.

Регулярні зустрічі глав урядів, монархів, міністрів для обговорення найнагальніших питань світової політики з достатньою акцентуалізацією артикулювали готовність до взаємоприйняттого компромісу. Групу країн — активних фігурантів консенсусного політичного

процесу, від яких насамперед залежала реалізація “європейського концерту”, за часів Віденського конгресу почали, хоч і неофіційно, в дипломатичній лексиці називати “великі держави”, або “провідні потуги”. Сюди належали союзні держави Австрія, Велика Британія, Пруссія і Росія, а також Франція, яка незабаром приєдналась до них. Особливе становище цих країн в Європі підкреслювала ще та обставина, що між собою вони підтримували дипломатичні відносини на найвищому міжнародному рівні — на рівні послів, тобто дипломатичних агентів найвищого рангу.

Архітектори Віденської системи не врахували належно ступінь впливу Французької революції (1789 р.) на розвиток європейської цивілізації. Принцип “**легітимізму**” дедалі частіше мав суперечливий контекст щодо ліберальної ідеї та ступеня зростання національної самосвідомості. Для Віденської системи були притаманні одночасно і сталий характер, і достатня статичність. Закономірно, що кожна система перебуває у стані постійного розвитку, але все ж у ній прогресують і деструктивні фактори, які підривають основи системи. Це відбувається, якщо відсутня здатність системи до режиму модернізації. Наскільки дієспроможним виявився цей режим у межах Віденської системи — проблема, яка й досі є предметом гострих дискусій у науковій літературі. Все ж, внаслідок створення в межах Віденського порядку саме підсистеми “європейського концерту”, в Європі встановився відносно сталий порядок міжнародних справ майже на ціле століття, який запобігав виникненню широкомасштабних європейських конфліктів. Проте не можна наполягати на тому, що на континенті запанував мир. Має слушність Г. Кіссінджер, який стверджував, що Європа в той час вступила “радіше у вік малих війн, ніж загального миру”.

4. Контрапункти Віденської системи

Міжнародно-політичний розвиток міждержавних відносин вимагає залучення параметра багатосторонньої дії факторів як позитивного динамічного порядку, так і стримуючого, дезінтеграційного, негативного спрямування. Справа в тому, що в перші роки після закінчення Віденського конгресу формат міжнародних взаємовідносин діяв насамперед у режимі співробітництва, а підсистему “європейського концерту” застосовували як інструмент забезпечення найбільш адекватної дії у тогочасній конструкції міжнародного співіснування.

Реалізація моделі такої політики розпочалась із підписання 26 вересня 1815 р. Росією, Австрією і Пруссією в Парижі “Акта Священного союзу”. Від імені трьох монархів його було розіслано іншим європейським державам, які мали право приєднатися. У цьому посланні проблема необхідності дотримання конфігурації європейських кордонів, які були закріплені Віденським конгресом, була визначена як базовий імператив.

У перші роки після Віденського конгресу задуманий Священним союзом сценарій розвитку міжнародних відносин реалізувався “близько до тексту” внаслідок здійснення рішень чотирьох конгресів Священного союзу.

Перший конгрес Священного союзу тривав від 30 вересня до 21 листопада 1818 р. у м. Ахен (Екс-ла-Шапель). Він став першою віхою у пошуку адекватної моделі міжнародно-політичного європейського порядку, яка закріпила **мирні принципи взаємодії між державами, підтримку міжнародного правового спокою, “віри і моральності”** на певний проміжок часу. Формально до Союзу приєдналась Франція, яку було визнано рівною стороною з державами-засновницями. З території країни виведено окупаційні війська, їй повернуто паритетний статус у системі європейської політики. Велика Британія, хоч офіційно не приєдналась до союзу, фактично всі свої зовнішньополітичні акції “вибудовувала” в режимі консенсусу до магістральної політичної лінії “клубу великих держав”. Нова своєрідна міждержавна “пентархія” забезпечувала стабільну дію Священного союзу практично до середини XIX ст. Крім того, досить нетрадиційною була ініціатива Великої Британії щодо обмеження втручання у внутрішні справи інших держав. Така акція могла бути здійснена тільки за умов звернення самої заінтересованої сторони або її участі в переговорах з цього приводу.

Недоговільність такої зовнішньополітичної новації була підтверджена на другому конгресі Священного союзу, який було скликано у жовтні 1820 р. в Тротау (Сілезія) за ініціативою австрійського канцлера К. Меттерніха внаслідок революційних заворушень в Неаполітанському королівстві. Справа в тому, що Велика французька революція і Наполеон надали потужного поштовху розвитку національної гідності та самосвідомості в європейському геополітичному регіоні. Активної форми набула реалізація принципу **національного суверенітету і визнання права націй на самовизначення**. Ось чому австрійський уряд був особливо занепокоєний можливістю втрати

свого впливу у Венеції і Ломбардії. Крім того, Росія, Австрія і Пруссія мобілізували зусилля для концентрації своїх дій, спрямованих на ліквідацію проявів національно-визвольних виступів у Польщі. 19 листопада 1820 р. “свята трійця” офіційно санкціонувала протокол про **право втручання у внутрішні справи інших держав** для придушення сепаратистських рухів.

Підтвердилась істина діалектики суспільного розвитку щодо того, що **об’єктивність в історичному процесі завжди містить елемент певної відносності**. Парадокс полягав у тому, що Наполеон, який свавільно, на власний розсуд змінював існуючі кордони і створював нові держави, сам того не підозрюючи, власноручно сформував режим для пробудження патріотичних і волелюбних почуттів у поневолених ним європейських народів.

Ось чому для забезпечення більшої комфортності у переговорах з італійськими урядами імператори Росії та Австрії, а також прусський король разом із представниками Великої Британії і Франції ініціювали скликання третього конгресу Священного союзу в січні 1821 р. у Лайбаху (Любляні) для зустрічі з неаполітанським королем та іншими італійськими монархами. Революційний пафос, викликаний повстанням в м. Кадісі (Іспанія) експедиційного корпусу, який відмовився вирушати в Америку з каральною метою, та бунтами у військових гарнізонах Португалії в 1820 р., поширився на Неаполь і П’ємонт (материкова частина Сардинського королівства). А в 1821 р. проти панування турків виступили греки. Учасники конгресу в особі імператора Росії Олександра I відмовили грекам у допомозі, побоюючись схожих акцій у себе в країні (події грудня 1825 р. в Санкт-Петербурзі тільки підтвердили обґрунтованість такого антиреволюційного застереження).

5. Четвертий конгрес Священного союзу

Четвертий конгрес Священного союзу відбувався з 20 жовтня до 14 грудня 1822 р.¹ в м. Вероні (Італія).

¹ У сучасній історичній літературі, присвяченій міжнародним відносинам, конгреси у Троппау та Лайбаху ще розглядають як “здвоений” конгрес і подають як другий конгрес Священного союзу, який розпочався в Троппау (Опава), а закінчився в Лайбаху (Любляні) в Австрії. Отже, третій конгрес — Веронський відбувався там з 20 жовтня до 14 грудня 1822 р.

Це була остання зустріч на найвищому рівні держав “клубу провідних держав” у межах Священного союзу. Тоді був започаткований важливий принцип функціонування Віденської системи — **взаємодія між державами**, яка тривала в режимі конференцій міністрів закордонних справ з будь-яких питань, а також консультацій на рівні послів у Лондоні, Санкт-Петербурзі та в столицях інших держав.

Саме на цьому конгресі Віденська система стала ареною найсерйозніших випробувань за весь час свого існування. Серед вагомих проблем, що артикулювались, була **вірогідність збройної інтервенції Священного союзу в країни Латинської Америки**. Іспанія, яка ще в 1817 р. декларувала свою нездатність впоратися з визвольними рухами у своїх колоніях, звернулася до “клубу великих держав” за допомогою. І тут несподівано для багатьох проти інтервенції виступила Велика Британія, яка симпатією до повсталих насправді прикривала захист власних комерційних інтересів на американському ринку збуту. Активними прибічниками цієї політики виступили і США, оскільки побоювались відновлення зазіхань Старого світу в особі Священного союзу на незалежність латиноамериканських країн. 2 грудня 1823 р. тодішній президент США Монро оприлюднив у посланні сенату бачення проблеми збереження недоторканості всього американського материка для європейців. Підсумком його “проб пера” стала всевітньо відома “доктрина Монро” (Америка для американців). Російський фактор також здійснив внесок в “ампулу розбрату” між зазіханнями європейських держав і американським занепокоєнням потенційними можливостями такої експансії. Створення російсько-американської компанії для освоєння хутряних ресурсів Аляски в 1799 р. та поступове її проникнення на узбережжя Каліфорнії (заснувано Форт Россу) чітко означило підґрунтя основних положень “доктрини Монро”. Декларуючи зону Західної півкулі як таку, що має бути вільною від європейської колоніальної експансії, США недвозначно вказували на цілковите несприйняття навіть можливості виникнення нових загарбницьких експедицій та захопленнь території. Тим самим вони закріплювали право країн американського континенту самостійно обирати форму правління та уряд у своїх державах без зовнішнього втручання. Ставлячи бар’єр недружній експансії, США запрягались не втручатись у європейські справи. Отже, йдеться про виникнення **в системі міжнародних відносин зовнішньополітичного доктринального вираження національної ідеї і національних інтересів в їх стратегічних концепціях**.

Дії “клубу великих держав” у межах Віденської системи почали інспірувати виникнення антипода “Європейського концерту” на берегах Туманного Альбіону. Саме так можна визначити появу так званого меморандуму Каннінга, який незадовго до скликання четвертого конгресу Священного союзу в Вероні очолив зовнішньополітичне відомство Великої Британії. Його модель політики “свободи рук” передбачала появу **ще одного різновиду зовнішньої політики з усталеною сукупністю конкретних ознак**. Він ґрунтувався на запереченні можливості репресивними заходами зупинити наростаючу хвилю революційних змін. Іншими словами, слід не боротись з національно-визвольним рухом, а навпаки, підтримати його. Послідовно дотримуючись такої політики, уряд Великої Британії рішуче відмовився підтримувати дії французького експедиційного корпусу, який навесні 1823 р. вдерся в Іспанію і придушив революцію. Отже, у відносинах між “провідними пугами” Європи недвозначно виявились ознаки ерозії.

Цей процес не набув поширення, оскільки, як це не парадоксально, виникла нова складна проблема, пов’язана з повстанням греків проти османського іґа (1821 р.). Повстанців більшість європейських монархів інтерпретували як “порушників конвенції” **легітимного порядку**, бунтарів, які підняли руку на основні прерогативи “помазаника божого”, законного монарха — турецького султана. Але після того, як за наказом султана в Константинополі було повішено місцевого патріарха, склалась недвозначна дразлива ситуація. І хоча представника Туреччини було запрошено до Верони, османи такий знак уваги проігнорували. Підсистема “Європейського концерту” почала явно пробуксовувати. А тут ще Британія зі своєю політикою “свободи рук” та “зворушливим ставленням” до динамічних змін суспільних настрів, які неможливо ігнорувати в односторонньому порядку, визнала греків воюючою стороною і заявила про їх всебічну підтримку.

Вступ Османської імперії в період глибокої кризи і неспроможність контролювати процеси на периферії свідчили про наявність своєрідної трансформаційної компоненти — проблеми про розподіл її спадку. Неоднозначність цього процесу полягала також у тому, що слов’янські і арабські народи, які входили до складу Османської імперії, зовсім не прагнули міняти султанську чалму на корону якоїсь іншої європейської держави. Їх кінцевою метою було створення власної національної держави.

Активні дії Великої Британії на Балканах у період спільного домінування і конкуренції учасників Священного союзу та їх англійського

контрпартнера у міжєвропейських відносинах примусили більшість учасників “блоку європейських потуг” переглянути свої позиції стосовно грецьких повстань. Ансамбль “Європейського концерту” спробував знову зіграти “в унісон”. Тим більше, що ситуація в Греції ще більше ускладнилась після передислокації туди військ єгипетського паші Мехмета Алі.

Новий російський монарх Микола I, який зійшов на престол після смерті брата Олександра I, був людиною рішучою і цілеспрямованою. Навесні 1826 р. Росія запропонувала свій сценарій розвитку подій для вирішення Східного питання: вона залишала за собою розв’язання Балканської проблеми, а грецький вузол — іншій частині держав Священного союзу. Тут можна чітко простежити симбіоз інтересів Великої Британії, Росії і Франції у грецькому питанні. До берегів Греції була споряджена спільна ескадра, яка в жовтні 1827 р. у битві поблизу мису Наварин наголову розбила турецьку армаду. Проте султан не побажав взяти до уваги це попередження і закликав мусульман до священної війни проти “невірних”. За таких умов Велика Британія, Росія та Франція вдалися до створення військового “тріо” через підписання “Протоколу про безкорисливість”, відповідно до якого всі сторони зобов’язувались дотримуватись у майбутній війні з Османською імперією умов Лондонської конвенції 1827 р.

За таких умов Туреччина вже нібито була готова взяти до уваги вимоги провідних європейських потуг, але неоднозначність майбутнього розвитку історичних подій почала визначатись, переважно, двома факторами: смертю Каннінга та російсько-персидською війною. Саме це, зрештою, призвело до початку російсько-турецької війни (травень 1828 р.). Бойові дії розгортались трьома основними напрямками: російська армія, форсувавши річку Прут, кордон між Османською імперією і Росією, заволоділа Дунайськими князівствами і почала наступ на Стамбул; паралельно почалися бойові дії між Росією і Туреччиною у Закавказзі. Саме в цей час французький експедиційний корпус, посилений британським флотом, розпочав військові операції на узбережжі півострова Пелопонес. Саме там, після об’єднання з силами грецьких повстанців, які діяли поблизу Мореє, було завдано відчутних ударів по позиціях турецьких військ. Проте найбільший тягар від військової конфронтації ліг на плечі російських військ. Вирішальні битви були відчайдушні, але швидкоминучі.

У вересні 1829 р. в Андріанополі підписано мирний договір. За ним Сербія, Валахія і Молдова одержували право на автономію. Греція ставала незалежною державою і згодом була визнана євро-

пейським співтовариством (лютий 1830 р.). Гирло річки Дунай і все кавказьке узбережжя Чорного моря від річки Кубань аж до кордонів Аджарії стали територією Росії. До неї також відійшли Грузія, Імеретія, Мінгрелія, Гурія і низка інших регіонів Закавказзя. Такими діями Росія, яка вела криваву війну з горцями Північного Кавказу, свідомо відрізала останніх від моря, щоб позбавити їх можливості одержувати зброю з-за кордону.

Підсумки російсько-турецької війни, з одного боку, засвідчили військовий потенціал Росії, а з іншого — дії російської дипломатії набули ознак конкретної політичної практики: краще мати за сусіда слабку державу, яка прийматиме будь-які умови, ніж сприяти поділу Османської імперії на користь зміцнення позицій на її південно-західних кордонах Англії та Франції. Незважаючи на причинно-наслідковий характер визвольних війн у Латинській Америці та в Греції, **легітимний порядок в межах Віденської системи було відчутно порушено, але не зруйновано**. На тогочасному полі міжнародних відносин з'явилась нова когорта незалежних держав всупереч волевиявленню **легітимних монархів**. Історичні процеси визначили напрям міжнародних відносин: Священному союзу в межах дії підсистеми “Європейського концерту” вдалось придушити революції і революційні рухи в Іспанії, Португалії та Італії. Політична еліта “клубу провідних потуг” Європи в той час вже звикла до існування східного питання як до обов'язкової **умови порушення стабільності Віденської системи**. Тому в його вирішенні виник небезпечний синдром **заспокоєння та впевненості**, що розвиток подій перебував **під її постійним міжнародним контролем**. Однак 1830 р. підніс **гарантам безпеки Віденської системи неприємний і небезпечний сюрприз**: революційний злет, який спалахнув раніше, перейшов на вищий щабель. **І це сталось не десь на периферії європейського континенту, а в самому епіцентрі Європи, в межах базового монархічного оплоту легітимності Франції**.

6. Революційна складова системності: конструктивність і деструкція історичної перспективи. Третій етап дії Віденської системи

Революційний складник у загальному контексті функціонування Віденської системи — це досить складний феномен. Він цілком вписувався в конфігурацію політичного влаштування Віденської системи і визначав динаміку її розвитку. Поліцентричний характер

функціонування революційного складника визначався специфічним характером дії його елементів, які мали як конструктивне спрямування (для розвитку історичного процесу), так і деструктивну, дезінтегруючу дію для всієї конфігурації Віденської системи. З погляду історичної ретроспекції, революційний складник мав злагоджену внутрішню логіку свого відтворення. Він щоразу реалізувався за своєрідним сценарієм розвитку історичних подій.

У 20-х роках XIX ст. механізм революційного складника діяв у напрямі позбавлення влади короля, проголошення ліберальної конституції, яка надавала громадянам значно ширші права і свободи, ніж Французька Хартія. З позиції регіональної специфіки, всі європейські революції мали дві спільні ознаки. Вони проголошували гасла ліберального характеру. Привабливість таких закликів зумовлена тим, що конституцію революціонери розглядали як закон, обов'язковий для загального виконання, зокрема й для можновладців, включаючи й монарха за Божою милістю. З конституцією вони пов'язували надію на певне обмеження влади коронованої особи. Крім того, ці революції були патріотично і національно налаштованими. Вони сприяли вираженню інтересів народів і національностей, які прагнули самостійно визначати шлях свого розвитку. Особливо виразно патріотичний характер розвитку революцій проявився в країнах, що перебували під іноземним гнітом. Монархи Європи загалом тлумачили будь-які революційні виступи як **зазіхання на легітимний порядок** існуючої **Віденської системи**.

Період 20-х років XIX ст., який розглядають як джерело потужних революційних потрясінь легітимного порядку, став також і часом розхитування всієї конструкції Віденської системи міжнародних відносин.

Найбільш сприятливим середовищем для поширення революційних настроїв у європейських міжнародних відносинах виявилась Франція. Саме там, в лоні монархізму, де традиційно століттями плекали **легітимізм**, конфлікт між доведеними до відчаю парижанами та реакційною політикою короля Карла X перейшов у площину, коли почала спрацьовувати **не логіка розвитку подій, а їх ситуативний аналог**. 26 липня 1830 р. король Карл X був скинутий з престолу. Виникло надзвичайно сприятливе середовище для розігрування політичного пасьянсу і закулісних ігор. Через кілька днів до присяги приведено нового короля Луї-Філіппа Орлеанського. Генеалогічно він був главою молодшої династичної гілки сім'ї Бурбонів. У нових обставинах його

модель відносин з повсталими парижанами мала своєрідний вигляд. Насамперед, він категорично відмовився від традиційного титулу “Бо-жою милістю король Франції”, обрав поміркований “бренд” — “конституційний король французів”. У своєму політичному підґрунті така конотація монаршого титулу мала бути потрактованою як певний суспільний договір французів зі своїм монархом і мала конкретне соціально-політичне визначення: Луї-Філіпп — король Франції не через Божественне право, а згідно з волею своїх громадян.

Липневий переворот у Парижі набув форми конкретної політичної інтриги, що спричинила в середовищі європейських монархів справжній переполох. Виникла ситуація **порушення усталеного легітимного порядку**. Відбувалося недвозначне зростання політичних ставок на нікому невідому в монархічному середовищі “чорну конячку”, на новоявленого парвеню з сумнівним, принаймні для блакитнокровних помазаників Божих, минулим революційного генерала, який бився проти іноземних інтервентів у кампанії 1792–1793 рр. під стягами Французької революції.

Популярність у Франції новоспеченого “конституційного монарха” була настільки високою, що його діяльність сприяла поширенню антилегітимістських настроїв у всій країні. Така політична практика Луї-Філіппа стала на заваді намірам “великої трійки” Священного союзу — Пруссії, Австрії і Росії застосувати проти Франції **“сило-ву акцію”** з метою реставрації легітимного Карла X. І тільки Росія своєрідно зреагувала на французький “монархічний кульбіт”: вона змінила **формат дипломатичних взаємовідносин**, відкликавши посла і замінивши його тимчасово повіреним у справах.

Своєрідною детонацією бурхливих подій у Парижі стало повстання в Брюсселі і початок революційних заворушень у Південних Нідерландах. Там було створено тимчасовий уряд, а нідерландського короля було усунено від влади. Була також проголошена незалежність Бельгії. В переломний момент без результативних спроб придушити бельгійську революцію король Нідерландів Вільгельм I став жертвою “риторичної рішучості” урядів Великої Британії, Австрії, Пруссії і Росії, які зробили вигляд, що мали намір вдатися до силових “спецзаходів” заради порятунку свого скривдженого “брата”. Але, як відомо, **у кожному конкретно-історичному випадку дії будь-якого суб’єкта взаємовідносин можуть мати досить широкий спектр реалізації**. Так і сталось: Велика Британія рішуче зайняла позицію

войовничого викривальника лиховісних планів традиційних прибічників легітимізму. А Луї-Філіпп навіть вирядився в тогу пристрасного прихильника революції, вдавшись до далекосяжних обіцянок про військову допомогу. Отже, після реалізації **принципу “свобода рук”**, було активізовано дію формули “король проти короля”.

Насправді Франція послідовно вела свою гру в міждержавній партії “політичного преферансу”. Зайняти лівий берег Рейну — одвічна мета її геополітичних зазіхань. Тим паче, що всі пам’ятали, як Франція захопила його і володіла цією територією впродовж 20 років ще за часів революції і правління Наполеона. Але виступивши на боці Бельгії, Франція опинилась у ролі зловмисного порушника сталої конвенції **“рівноваги європейської стабільності”**.

Скликана у жовтні 1830 р. у Лондоні міжнародна конференція за участю Великої Британії, Австрії, Пруссії і Росії мала на меті збити рівень **міжнародного напруження**, який виник внаслідок подій, пов’язаних з революцією в Бельгії. Зрештою, справа дійшла до визнання спочатку суверенітету, а потім довічного нейтралітету Бельгії. Гарантами цього виступили Росія, Велика Британія, Франція, Австрія і Пруссія. Рішення про це було прийнято Лондонською конференцією “п’яти” 20 грудня 1831 р. А уряд Нідерландів врешті змушений був визнати незалежність Бельгії, не маючи можливості вийти за межі позиції, “запропонованої” провідними потугами Європи.

Революційні події листопада 1830 р. у Королівстві Польському мали подвійний ефект бомби, що розірвалася. З одного боку, виникла чергова загроза **легітимному порядку в Європі**, а з іншого — під удар поставлено інтереси Росії, Пруссії та Австрії. Росія була вимушена вдатись до силової акції. Приводом до цього стало оголошення польськими повстанцями про позбавлення влади на території їх королівства російського монарха Миколи I і відновлення незалежності Польської держави (січень 1831 р.). Позиції Великої Британії і Франції з цього приводу не довелось довго чекати. На відміну від Австрії та Пруссії, які не бажали виникнення безпорядку, експортованого з Польщі. Велика Британія і Франція знову вдалились до використання **“принципу свободи рук”**. Проте такий випад обох сторін так і не вийшов за межі вже звичних “риторичних вербальностей”. Дотримуючись принципу “еквілібріуму” (рівноваги), всі сторони були зацікавлені у **збереженні миру в Європі** і надалі цінували своє співробітництво з Росією. Після придушення польського повстання (жовтень 1831 р.) деякі за-

гони бунтівників проникли на територію Пруссії. Остання залишила цей факт без належної дипломатичної реакції.

Діяльність **революційної складової** в межах функціонування Віденської системи на початку 30-х років XIX ст. призвела до **фактичного розпаду** колись могутньої “пентархії”, яка панувала в усій Європі, і створення двох ворогуючих угруповань — **консервативного Троїстого союзу (монархії Східної Європи — Австрії, Пруссії і Росії) і ліберального альянсу “Довірча згода” (Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди та деякі інші)**. Перше створено восени 1833 р. у Мюнхенгреці і Берліні, де було підписано договори про вірність **принципам легітимізму і Священного Союзу**, а також про взаємопідтримку у випадку виникнення як зовнішніх, так і внутрішніх загроз національній безпеці. Друге перебувало під англо-французькою “парасолькою”, і до нього певною мірою тяжіли Бельгія, Нідерланди та низка інших країн.

Виникнення двох ворогуючих угруповань в Європі було далеко не тотожним до ситуації дисфункціональності “європейського концерту”. Останній швидше накладав певні конкретні зобов’язання на його учасників, примушуючи їх до поміркованості в зазіханнях і поступливості у вимогах до своїх контрапартнерів. “Європейський концерт” почав функціонувати в дещо іншому, більш жорсткому режимі.

Стосовно взаємозв’язку дії революційної складової і функціонування підсистеми “європейського концерту” необхідно зазначити, що події кінця 40-х років XIX ст. стали своєрідним якісним етапом еволюції цих важливих елементів Віденської системи, хоча шляхи такого їх розвитку виявилися дещо різними.

Режим подальшої еволюції підсистеми “Європейського концерту” виглядав таким чином. Насамперед він став сприятливим середовищем для створення необхідних умов стимулювання економічного піднесення в європейських країнах. А це, у свою чергу, інспірувало умови для креативного ривка не тільки в економічній, а й у соціокультурній сфері — науці, літературі, образотворчому мистецтві, музиці. Чотири декади миру стали умовою для збігу в одній площині результатів виникнення потужного ринку збуту і накопичення засобів для розвитку виробничих сил. **Такий кумулятивний ефект значно стимулював у другій чверті XIX ст. в багатьох країнах Європи початок промислових революцій з усіма їх наслідками.**

Все ж конкретна міжнародна політична практика **узгодження позицій і взаємних поступок, яка становила основу “Європейського**

концерту”, стала сприятливим полем для поширення різних критичних настроїв і нападок з боку суспільних громад багатьох європейських країн. Основний пафос критики — і небезпідставно — було спрямовано на спроби “вмонтувати” **принципи легітимного порядку** в прокрустове ложе мирних зацікавленостей європейських монарших дворів, які всіляко заважали і активно гальмували розвиток революційних та ліберальних рухів 20–30-х років XIX ст. в багатьох країнах Європи.

Динаміка розвитку міжнародних відносин того періоду визначалась конкретною сумою полівекторних факторів. Серед них — піднесення патріотичних настроїв, спричинене результатами наполеонівських війн, спроби пошуку дипломатичних компромісів та поступок, на які болісно реагували країни з особливим почуттям національної самосвідомості і громадянського достоїнства, тлумачення дій підсистеми “Європейський концерт” як антипродуктивної для **національних інтересів** багатьох європейських держав.

Значення поняття **“національний інтерес”**, пов’язаного із теорією **національного суверенітету**, було сформульовано ще в XVII–XVIII ст. європейськими просвітителями. Згідно з їхнім підходом носієм **верховної влади (суверенітету)** в державі є нація, тобто самі громадяни. Внаслідок цього їм належить не тільки право вирішувати питання управління державою, а й брати активну участь у формуванні її **політичного устрою**, визначенні **форми правління**, оформленні **державних кордонів та характеру взаємовідносин** з іншими країнами. Саме це раніше традиційно було серед прерогатив коронованих осіб та найвищих ешелонів церковної влади.

Цю теорію ще у XVIII ст. пропагували американські колоністи як основну концепцію для створення США, а згодом і французькі революціонери для здійснення кардинальних змін у країні задля того, щоб дезавуювати (розкрити) **принципи “Європейського концерту”** і **легітимного порядку** як головних інструментів Віденської системи з її **пріоритетом династичних інтересів монархів**. Тобто **національним інтересом** стало орієнтуватись на волевиявлення громадян держави.

Небажання переважної більшості європейських монархів змінити **абсолютистські методи правління** на **широке представництво** своїх громадян в управлінні державними справами інспірувало **виникнення свого антиподу** — створення сталої системи **забезпечення зов-**

нішньої політики через закладення в їх несучу схему **всього спектра національних інтересів**.

Насправді створити таку **єдину модель зовнішньої політики**, яка відповідала б національним інтересам і запитам більшості громадян соціуму в той період ще не було можливості реалізувати, насамперед внаслідок відсутності одностайності у визначенні конкретного змісту і завдань такого типу політики, як на всьому європейському просторі, так і у внутрішньополітичному полі кожної країни зокрема. Важливим **дезінтеграційним фактором** у межах Віденської системи стало виникнення **прихильників реалізації моделі національної політики** у більшості країн.

Згодом дія революційного складника на міжнародний контекст почала переважати функціонування компромісно налаштованої підсистемами “європейського концерту”. Критерії, що визначали динаміку революційних подій, мали досить різноплановий характер. З одного боку, перед такими державами, як Італія, Франція, Пруссія, Австрійська імперія та іншими державами Германського союзу постав спектр схожих проблем. Насамперед це стосувалось великих промислових районів, як-от Рур, Ельзас, Саар, Сілезія, які переживали бурхливий етап свого розвитку. Ступінь промислового потенціалу почали пов’язувати з рівнем потужності держави. Тому зовсім не дивним стало те, що саме **регіони**, де був сконцентрований основний **промисловий потенціал**, стали **предметом підвищеної уваги** з боку великих держав, які прагнули **взяти їх під свій постійний контроль**. З іншого боку, до середини XIX ст. промислова революція в країнах континентальної Європи була лише у початковій фазі розвитку і бідкування широких верств населення посилювалось економічною кризою, що передувала революції. Ось чому особливого **“революційного значення”** набуло саме **“соціальне питання”**.

Промисловий переворот спричинив низку принципово нових проблем, від ефективного вирішення яких залежала **внутрішня стабільність** держави і відповідно вага її ставок на міжнародній арені. Саме тому провідні **держави** перетворюються у **головне вогнище напруження** на європейській арені. Перед великими державами поставала проблема адаптації до нових умов, і від того, наскільки успішно вона вирішувалась, залежав **характер міждержавних відносин, а також доля самої Віденської системи**.

Вирішити цю проблему цілком так і не вдалося. Початком для революційного вибуху послугувало повстання на Сицилії. Впродовж

кількох тижнів антиурядові виступи спалахнули в Парижі (лютий 1848 р.), а згодом — у Відні (березень 1848 р.). У цей час відбулись масові виступи жителів італійських міст Мілані та Венеції. По Європі прокотилась потужна хвиля конфліктів у сфері міждержавних відносин. У дипломатичній історії спільні виступи громадян в різних країнах одержали назву “весна народів”. З огляду на ситуацію, що виникла, Шлезвіг і Гольштейн зробили спробу відокремитись від Данії і створити під своєю егідою своєрідну унію північно-германських держав. Реакція провідних держав, насамперед Пруссії, була негативною. І хоча пруському уряду не вдалось витіснити Австрію з Німеччини і перехопити політичне лідерство (можновладці не покладали великих надій на діяльність Франкфуртських національних зборів, серед яких більшість становили ліберали та демократи), революція 1848–1849 рр. дала можливість пруському королю Фрідріху Вільгельму IV підтвердити стійку репутацію поборника німецької єдності. Проблема об’єднання Німеччини стала дедалі гострішою.

Демократичний вектор революційного складника Віденської системи дав про себе знати також і під час чергового “серіалу” революційних вибухів у різних кінцях Австрійської імперії, які поставили під загрозу розпаду унітарний статус держави. Підтримку австрійському імператору в боротьбі проти революційних рухів надали Велика Британія і Росія. І хоча дія революційного складника не досягла їх кордонів, обидві провідні потуги були вже надто зацікавлені в **збереженні недоторканості Віденської системи**. Особливо тут відзначилась Росія, яка кинула свої війська на “приборкання вільнолюбних” угорців, що наважились на створення самостійної держави, хоча розпад Австрійської імперії і поява незалежної Угорщини жодним чином не суперечили **державним інтересам Російської імперії**.

Вузол протиріч в центрі Європи ще більш заплутався. Різко загострилась ситуація в Північній Італії, де, з одного боку, посилювався “режим” потягу Італійської держави до самостійності, а з іншого — яскраво визначився вектор франко-австрійських протиріч: взаємозумовлені спроби обох європейських потуг закріпити свої позиції в європейському регіоні.

“Парад” конфронтацій помітно змінив **конфігурацію сил в Європі**. Потужний імпульс здобула **ідея створення національних держав**. В Італії і на Балканах вона почала вже переходити у практичну площину. Але при цьому преференції Великої Британії і Росії все ще концен-

тривались на **підтримці легітимного порядку** в Центральній Європі. Обидві держави спочатку натисли на Пруссію, щоб не вдатись до окупації Шлезвігу та Гольштейну, а потім змусили її відмовитися від “поховання” Германського союзу, в якому головувала Австрія.

І, нарешті, вінцем дії російської дипломатії стало відновлення “унії” 26 німецьких держав на чолі з Австрією. 29 листопада 1850 р. в Ольмюці підписано угоду про реставрацію Німецького союзу, яку пізніше прусська еліта охрестила як “ольмюцьке приниження”. Це остаточно перекреслило надію на об’єднання Німеччини під скіпетром Гогенцоллернів.

Поліструктурний характер функціонування революційного складника періоду 1848–1849 рр. визначив також дію ще одного елемента Віденської системи. Важливою **демократичною компонентою революційного складника**, з позиції конструктивності її історичної перспективи, був **національно-етнічний імператив** (склад за соціально-національною ознакою). Він стосувався насамперед **принципу співвідношення категорій “нація” і “національність”** у межах функціонування Віденської системи. Слово **“національність”** за етимологічними ознаками було похідним від слова **“нація”**, у першій половині XIX ст. вони мали відмінну конотацію. “Національності” — це народи, що мали свою яскраво визначену культурно-історичну самобутність, а “нації” — сукупність громадян, які формують державу. Так, німці, поляки чи італійці сприймалися в той час як **“національності”**, оскільки проживали на певних територіях, що були поділені державними кордонами, і тому належали до різних **“націй”**. А от громадяни США, безперечно, належали до категорії **“нація”**, бо їхню віру, мови, походження не брали до уваги.

У другій чверті XIX ст. панівним у суспільній свідомості більшості європейських країн був ще один **імператив**, який визначав наступний підхід до тлумачення зв’язку між нацією і національністю: тільки розвинені **великі національності**, які володіють чітко визначеним історичним спадком, мають право на створення **соборних** незалежних держав. Решта ж мала бути асимільованою в середовищі більш чисельних і культурних народностей або мати альтернативу — взагалі зникнути як етнічна спільність чи задовольнитись існуванням у режимі обмеженої автономії.

Революційні події 1848–1849 рр. стали ареною бурхливого прояву сили патріотичних почуттів народів Європи. Для кращого розуміння співвідношення **націй і національностей** у межах Віденської

системи необхідно було розвести його учасників за базовими інтересами. Правляча еліта провідних європейських потуг під небажаним до цього тиском громадської думки змушена була змінити свою позицію щодо прав національностей. Але для багатьох учасників європейського громадянського суспільства, яке тоді було ще в стадії формування, зміна сталася досить несподівано. Навряд чи можна було знайти кращий привід для територіальних загарбань, ніж використання популярного гасла захисту прав національностей. Тому уряди “клубу великих держав” використовували свої територіальні або інші зазіхання як інструмент для камуфляжу справжніх намірів і подавали їх як “прагнення захистити національні права” своїх або інших народів.

Найуспішнішим виявились російський і французький імператори. Як яскраві антиподи європейського міжнародного політикуму, підвалиною своїх зовнішньополітичних преференцій вони зробили так званий принцип співвідношення націй і національностей. І хоча російський імператор завжди був **адептом легітимного порядку**, на його думку, Османська імперія є “хворою” і потребує оперативного лікування (це треба трактувати як поділ її територіального спадку). Його метою було встановити російський протекторат над Дунайськими князівствами (Валахією і Молдавією), Сербією та Болгарією. Це здійснювалось під егідою “помазаника Божого”, покровителя безпеки православних християн.

Луї Наполеон Бонапарт, який захопив владу у Франції внаслідок революції 1848–1849 рр. і оголосив себе імператором французів Наполеоном III, був активним провідником визнання “системи кількох моралей”. Його зовнішньополітичні задуми під прикриттям “принципу національностей” здійснювались у східному напрямку. Предметом його непомірної жаги були лівий берег Рейну, а також Савойя і Ніцца, які, на його думку, мали дістатись йому як винагорода за допомогу Франції в об’єднанні Німеччини та Італії.

Істинні прагнення багатьох народів Європи реалізувати свої національні права так і залишались у віртуальному полі надій і сподівань. Питання їх вирішення відкладалось на невизначний термін у майбутньому.

Загальний підсумок дії революційного складника в межах Віденської системи за 1848–1849 рр. у концентрованому вигляді мав таку конфігурацію: революції зазнали поразки, не вирішивши до кінця жодної проблеми з тих, що були поставлені перед європейськими

державами. Практичні дії, спрямовані на здійснення ліберальних і демократичних реформ, завершилися торжеством реакції. Фактично відбулась реставрація абсолютизму, хоча й із оновленим фасадом. Надії широких мас населення на інструментальне оформлення “соціального питання”, звільнення від іноземного гніту і створення єдиної національної держави фактично зазнали поразки. Здавалось, що Європа зразка 1850 р. — це повернення в минуле, ще до революційних подій 1848 р. Але це було тільки зовнішньою оманюю. Суттєві **характеристики Віденської системи були вже зараз зовсім іншими.**

7. “Східна криза” 30–50-х років XIX ст. у Віденській системі

Наслідки трьох революцій так і не спричинили особливої загрози для існування Віденської системи і не створили глобальних конфронтацій у міждержавному європейському політикумі. Проте, на думку більшості європейських політиків того часу, загроза Віденській системі все ж існувала. Основний її чинник полягав у існуванні так званого Східного питання. Підсистема “Європейського концерту” все ще грала свою партію попри наявність двох ворогуючих угруповань — Троїстого союзу і “Довірчої згоди”.

Розбрат був викликаний загрозою розпаду Османської імперії через внутрішні чвари. Виникла Східна криза, існування якої спричинило в європейському осередку провідних держав цілий переполох. Можливість розпаду Османської імперії примусила Велику Британію, Росію, Австрію і Пруссію виступити на боці султана заради збереження територіальної цілісності його володінь. У 1832–1833 рр. напруження в цьому регіоні досягло критичної позначки. Єгипетський паша Мохаммед Алі, який лише символічно був “під парасолькою” турецького султана, спрямував своїх мамлюків (вояків з привілейованого стану) на Стамбул, намагаючись захопити столицю Османської імперії.

Найоперативніше у цій ситуації виявився російський імператор Микола I. Його технологія порятунку султана була найбільш транспарентною (прозорою) і водночас невибагливою. У квітні 1833 р. російські війська висадились на азійському березі Босфору, перерізавши дорогу єгипетським воякам на Стамбул. Султану були необхідні гарантії від можливого повторення намірів паші вийти з-під його контролю. Поступка у вигляді одержання останнім Сирії, Па-

лестини і Киликії дещо вгамувала апетити ватажка мамлюків. Проте російський варіант у вигляді договору про взаємодопомогу на 8 років владнав ситуацію, що виникла у досить вигідній для Росії конфігурації. Союзний договір між Росією та Османською імперією, що був підписаний влітку 1833 р. в містечку Ункяр-Іскелесі, створював сприятливий режим проходження через Чорноморські протоки не тільки для торгових, а й для військових кораблів Росії. То був пік впливу Росії на становище, що склалось у цьому регіоні.

У 30-ті роки помітне підвищення потенціалу впливу Росії на міжнародні справи справило на провідні європейські потуги гнітюче враження. Подальша політкоректність до Російської експансії зовсім не вжила в їхні плани. Насамперед це стосувалось Великої Британії, яка традиційно дотримувалась принципу **“збереження рівноваги”**. У підґрунті цього підходу лежала досить неоднозначна формула: **“Рівність — це блаженство сірості”**, хоча лондонська еліта аж ніяк не бажала фарбувати цим кольором базові засади своєї міждержавної політики. Це насамперед стосувалось ролі Росії у вирішенні Східного питання. Вона всіма засобами інспірувала посилення антиросійських настроїв у різних соціальних верствах суспільства — від радикально-революційних кіл до ультраконсервативних.

Для посилення свого ресурсу впливу у Східному Середземномор'ї Велика Британія вдалась також до технології економічного важеля. Туреччина поступово попадала у дедалі більшу фінансову залежність від неї. У 1838 р. Великій Британії вдалось нав'язати Стамбулу нерівноправний торговий договір, який давав можливість створити щільний режим забезпечення Османської імперії цілою лавиною англійських товарів. Ініціатором архітекτονіки такого британського **“адюльтеру”** в Османській імперії став лорд Г. Пальмерстон, міністр закордонних справ уряду його величності. З його ім'ям пов'язана ціла сторінка історії англійської дипломатії. В той час Велика Британія вже міцно посіла трон домінанта у світовій економіці і перетворилась у провідну **“промислову майстерню”** для всього світу. Потужний на той час потенціал британської економіки сприяв дипломатії. Г. Пальмерстон був серед перших європейських дипломатів, хто зміг оцінити істинні **можливості економічної дипломатії** і почав активно використовувати її для **реалізації геополітичних планів** Великої Британії.

Зараховуючи Росію до основних суперників у європейському полі міждержавних стосунків, Пальмерстон розумів, що традиційними воєнними **“спецзаходами”** вирішувати з Росією спірні питан-

ня — справа безперспективна. Британія поступалась їй за більшістю силових показників (виняток становив тільки військово-морський флот). Отже, необхідно було шукати **асиметричну відповідь** (тобто намагались перевести англо-російську конфронтацію на таке поле, де Лондон мав би очевидну перевагу). Презумпція “кві продест?” (лат. *кому вигідно?*) примушувала англійців йти іншим шляхом: нейтралізувати російський політичний фактор у межах Османської імперії за рахунок **зміщення базової акцентуації суперництва в площину економіки**.

Договір 1838 р. став важливою віхою на шляху досягнення цієї мети. Саме він дав Великій Британії відчутні козирі: по-перше, можна виставляти бар'єри російській експансії, по-друге — просувати свої інтереси в цьому регіоні. Однак саме існування в позиції “де-юре” Ункяр-Іскелесійського договору давало підстави Росії почувати себе основною силою в регіоні. Британській політичній еліті потрібно було ліквідувати її монопольне право надавати допомогу султанові в боротьбі із сепаратистськими рухами. Пальмерстон вважав за необхідне змінити формат цього договору з двостороннього на багатосторонній. Для реалізації таких планів склалась сприятлива ситуація. Так, у надзвичайно заплутану ситуацію у Східному Середземномор'ї втрутилась Франція, яку влаштовував режим активної підтримки позиції єгипетського паші щодо турецького султана. Король Луї-Філіпп був далеко не байдужий до лаврів успішного полководця в особі Наполеона. Як відомо, останній наприкінці XVIII ст. також намагався підкорити Єгипет. Ось чому Луї-Філіпп і вирішив наслідувати його приклад.

За підтримки Франції у 1839 р. Мохаммед Алі, порушуючи раніше укладене перемир'я з султаном, спрямував свої війська на Стамбул. Ситуація, що виникла, поставила Європу на межу війни. Пальмерстон вирішив скористатись моментом і сконструював ситуацію так, що султан цього разу звернувся безпосередньо не до Росії, а до всіх європейських провідних держав. Зрештою багатосторонній документ між Росією, Великою Британією, Австрією і Османською імперією було таки підписано в липні 1841 р. у Лондоні у вигляді конвенції про Чорноморські протоки. Ця угода цілком відповідала **ліберальному принципу свободи морів**, популярному у практиці міждержавних відносин того часу. Це означало **режим рівноправного співробітництва** між провідними державами Європи, що відповідало **загальному контексту функціонування Віденської системи**.

Це був перший підетап інструментального вирішення Східної кризи в 30-40-х роках XIX ст. в межах Віденської системи. Нове загострення Східного питання обумовило початок другого хронологічного відрізка чергового міждержавного розбрату в 50-х роках.

Отже, в цей час орієнталістські мотиви знову почали грізно луна-ти над континентальною Європою. Це означало, що **Віденська система** вже більше **не функціонувала в режимі єдиної сталої базової структури** міжнародних відносин. **Нові держави ставали основними фігурантами** європейського політичного процесу. **“Індустріальна революція”** стала рушієм “нової схеми деструкцій”, яка, з одного боку, порушувала **традиційний баланс сил** в Європі далеко не на користь старої еліти, але з іншого — все ще не було необхідного потенціалу для створення іншої структури міждержавних стосунків. Цей етап розвитку європейської цивілізації неминуче спричиняв виникнення комплексу проблем, вирішувати які в межах існуючого **міжнародного порядку** ставало щоразу **складніше**.

Першою на шлях демонтування злагодженого міждержавного звучання підсистеми “Європейського концерту” стала Росія. Її невдоволення існуванням Конвенції про чорноморські протоки від 1841 р. ставало все більш очевидним. Крім того, неухильне зростання британської присутності в межах внутрішньополітичної структури Османської імперії непокоїло Миколу I. Ще одним мобілізаційним складником російської стурбованості були релігійні постулати зовнішньої політики уряду Наполеона III, які на початку 50-х років переросли в активний пресинг турецької влади відносно передачі католицькій церкві палестинських святинь, які раніше були віддані султаном у розпорядження православних християн згідно з Ункяр-Іскелесійським договором 1833 р.

“Момент істини” проявився в самому парадоксі ситуації: з одного боку, ліберально налаштована Велика Британія разом зі штучно сфабрикованим у Парижі ореолом захисника католицизму витонченим лицеміром Наполеоном III підтримували турецького султана, непохитного адента ультрареакційного курсу. Водночас консервативна російська еліта активно підтримувала національно-визвольний рух. Надзвичайний посол російського монарха в Константинополі О. С. Меншиков в ультимативній формі поставив вимогу перед султаном про особливий статус у його володіннях православних підданих. Крім того, етика монаршого дипломатичного протоколу вимагала обов’язкової процедури контакту коронованих європейських осіб через незмінну формулу “мій

брат”. Така ж форма спілкування з Наполеоном III, якого в Санкт-Петербурзі вважали “засраним парвеню”¹, приволила російського монарха у стан неконтрольованої оскаженілості.

Англо-французький тиск поступово посилювався, тому вирішувати проблему відносин з Туреччиною на дипломатичному рівні ставало практично неможливо (ультиматум від травня 1853 р. щодо привілеїв православним християнам). Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною. А з дозволу останньої в Дарданелли увійшла англо-французька ескадра.

21 червня 1858 р., не дочекавшись остаточної відповіді від султана, Росія вдалась до силової акції. І хоча офіційної війни ще не було проголошено, російські війська форсували річку Прут, що була демаркаційною лінією османських володінь, і вступили на територію Дунайських князівств. Тобто Микола I вирішив не чекати подальшого посилення позицій англо-французького “дуету” на території Османської імперії і безапеляційно поставив питання про її розподіл.

Недалекоглядність силових акцій Росії визначало багато факторів. По-перше, не було взято до уваги безпрецедентний економічний бум, зумовлений небаченим зростанням машинної індустрії, та значне поліпшення соціального рівня “проспериті” у країнах Європи. По-друге, і, мабуть, найголовніше: Англія в особі Пальмерстона і Франція в “королівській мантії” Наполеона III не хотіли **порушувати баланс** сил на користь Росії.

Перебуваючи в полоні уявлень про російське домінування в Європі (саме в цей час у середовищі Санкт-Петербурзької еліти виникла теза про “загниваючий Захід”), Микола I не потурбувався про дипломатичне прикриття своїх акцій. Спираючись на підтримку західних держав, Османська імперія після довгих коливань вирішила також вдатись до сили: після дипломатичного демаршу у вигляді ультимативної вимоги про вивід російських військ з Дунайських князівств, у жовтні 1853 р. Туреччина оголосила Росії війну.

Початок бойових дій для султана виявився досить несприятливим. У листопаді 1853 р. російський флот під командуванням П. С. Нахімова в Синопі знищив практично всі основні військово-морські сили Туреччини. Але далі перебіг бойових дій набув небажаної для Росії

¹ Таке назвисько надовго закріпилось за французами після Вітчизняної війни 1812 року, коли їх солдати нарочито справляли свої природні потреби в російських храмах та церквах.

конфігурації. 27 серпня 1855 р. російські війська після важких оборонних боїв здали супротивнику місто-фортецю Севастополь. У військово-стратегічному плані ця подія лише відносно могла належати до категорії нищівних поразок: успіхи Росії у Закавказзі нівелювали гіркоту Кримської поразки. Все ж провідні європейські потуги залишили за собою збереження володінь Османської імперії й усунули загрозу російського контролю над Чорноморськими протоками.

Весь перебіг Кримської кампанії виявив дві причини російської приреченості на поразку: військово-технічна відсталість і тотальна дипломатична ізоляція. Існувала ціла низка антиросійських договорів: Австро-пруський договір про оборонний і наступальний союз, літо 1854 р., Договір Австрії з Великою Британією та Францією проти Росії, грудень 1854 р., і, зрештою, військовий демарш Сардинського королівства (П'ємонт), яке відрядило в Крим 18-тисячний корпус з надією, що провідні європейські держави звернуть увагу на національні вимоги італійців. Уперше майже за сорок років після періоду наполеонівської війни в Європі склалася пряма військова конфронтація трьох великих держав: Росії, Великої Британії і Франції.

Війна закінчилась підписанням у березні 1856 р. Паризького мирного договору. Ця подія стала важливим пунктом, який засвідчував **початок перебудови конфігурації Віденської системи**. Поразка Росії у війні призвела до значного послаблення її військово-політичних позицій. Росія зазнала певних територіальних втрат: до князівства Молдавія відійшла дельта Дунаю та територія Південної Бессарабії. За Росією залишився Крим, натомість вона повернула Туреччині захоплену територію Закавказзя. Росія також погодилась на "нейтралізацію" Чорного моря і відмовилась від права мати там військово-морський флот. У Європі виникла **нова розстановка сил, а загальний баланс сил** у загальноєвропейському контексті було порушено.

На фоні військового та політичного послаблення Росії в структурі Віденської системи склалась ще одна підсистема, яка формально одержала назву "**Кримська система**". Характерною прикметою цього нового міждержавного утворення була насамперед його парадоксальна неоднозначність. Існували критерії, які свідчили про згубну дію "**Кримської системи**", або точніше "**Кримського контракту**"¹,

¹ Надалі для запобігання можливої тавтологічної плутанини з ключовим поняттям цього підручника "система", таку європейську міждержавну моноструктуру, на наш погляд, більш доцільно визначати як "**Кримський контракт**". Це поняття автор в цьому підручнику вводить в науковий обіг вперше.

для Росії, і визначали переваги від його існування для решти провідних європейських держав. Але насправді антиросійські фактори мали протилежний і навіть взаємовиключний характер.

Згодом втрати Росії насправді виявились факторами збереження її потенціалу та економії значних ресурсів для здійснення принципово нових внутрішніх реформ. Саме вони й стали головним козирем у політичній грі нового російського монарха Олександра II, який здійснив необхідну для країни модернізацію, а найважливіше — сприяв скасуванню кріпосного права. Демілітаризація Чорного моря спричинила зовнішньополітичну переорієнтацію курсу російського уряду, а також докорінні зміни в його геополітичних пріоритетах. Торгувати російським хлібом на Чорному морі, вміло використовуючи безперешкодну торгівлю через протоки, було значно вигідніше, ніж нарощувати арсенал озброєнь.

Наслідки Кримської війни недвозначно свідчили про серйозні зміни в усій палітрі міжнародних відносин. Насамперед це стосувалось підсистеми “європейського концерту”, яка практично перестала функціонувати. Її змінив монопорядковий **субрегіональний підсистемний елемент — “Кримський контракт”**. Виникнення нової структурної видозміни в межах поліцентричної системи **“балансу сил”** свідчило не лише про серйозну кризову ситуацію в межах Віденської системи. Вирішення Східного питання, внаслідок чого **Росія перестала бути одним із основних центрів сили в Європі, суттєво знизило здатність Віденської системи підтримувати міжнародну стабільність на європейському континенті. Вся конструкція Віденського легітимного порядку опинилась на межі розвалу.**

8. Субрегіональна підсистема “парад” локальних національних війн. Занепад Віденської системи (четвертий етап)

Після поразки Росії в Кримській війні Віденська система міждержавних відносин опинилась у скрутному становищі. Вона зазнала істотних структурних змін. **Прямою загрозою існуванню системи європейських взаємовідносин стало виникнення нового дезінтегруючого фактора — розпад Священного союзу. Була активізована дія ще одного новоствореного структурного компонента все ще існуючого Віденського порядку — “Кримського контракту”. Субрегіональна підсистема “Кримський контракт”, маючи риси антипода**

Священного союзу, все ж намагалась всіляко підлаштуватись до загальної тональності міжнародних відносин у Європі. Росія цього разу посіла місце аутсайдера в “клубі великих держав” і на тривалий час втратила статус європейського доміатора. **У межах функціонування нового підсистемного елементу Східне питання після закінчення Кримської війни на певний час відійшло на другий план, а на авансцену європейського політикуму вийшли проблеми, пов’язані з об’єднанням Італії та Німеччини.**

Новий монокомпонент міжнародних відносин у межах Віденської системи на стадії занепаду мав низку векторів. Найважливіший серед них — італійський у часи параду локальних війн 50–60-х років XIX ст.

Дуалізм розвитку міждержавних відносин у цьому напрямі визначала поява двох різнопланових устремлінь: Наполеону III, який вже утвердився у Франції, необхідно було тримати під контролем дуже непросту внутрішньополітичну ситуацію у країні. Тому він був вкрай зацікавлений у успішному розвитку міжнародних відносин.

Основна мета голови уряду Сардинського королівства графа Камілло Кавура — здобути потужну підтримку від союзників у Кримській війні, на стороні яких його корпус брав активну участь. Усвідомлюючи, що італійська проблема не знайшла належного розвитку на Паризькій конференції, Сардинське королівство (П’ємонт) почало активний пошук союзників у своїй майбутній кампанії проти Австрії.

За таких обставин обидві сторони розпочали переговори в таємному режимі. Наполеон III не був зацікавлений у вирішенні італійського питання. Він зосередився на звільненні Північної Італії від домінування Габсбургів. На дипломатичному лексиконі це означало значне послаблення позицій Австрії в Центральній Європі, де вона після революцій 1848–1849 рр. була опорою і водночас гарантом **легітимного порядку**. Концептуальним забезпеченням такого курсу стала повна ревізія “трактатів 1815 року”, а основною програмною установкою — територіальна незалежність Західної і Південної Німеччини в межах “парасольки” Франції. За позицію міждержавного контрагента Австрії Наполеон III вимагав повернення Франції Савойї та Ніцци. Саме вони раніше відійшли до П’ємонту ще згідно з мирними договорами 1815 р. Отже, таємна угода між Кавуром і Наполеоном III була укладена 20 липня 1858 р. В такій ситуації австрійський монарх вирішив зіграти на випередження і вдався до силової акції. Війна “трикутника” (між Австрією, Францією й

Італією) була швидкоплинною і жорсткою. Проте ситуація несподівано змінилася.

Наполеон III несподівано для багатьох залишив поле бойових дій і уклав мирову угоду з австрійцями. Це сталося 11 липня 1859 р. Згідно з прелімінарним аркушем домовленостей Ломбардія відходила до французів, які, в свою чергу, мали передати цю провінцію в розпорядження сардинського короля. Венеція залишилася австрійцям. У такій ситуації Сардинія опинилась у найбільш скрутному становищі. Йшлося про реставрацію довоєнного статус-кво. Винятком була лише частина Сардинського королівства, яка, за попередніми домовленостями, стала частиною Франції. Саме на таких умовах 10 листопада 1859 р. в Цюриху було підписано низку угод, що припинили австро-італо-французьке збройне протистояння. Внаслідок невиконання зобов'язань щодо звільнення Венеції від австрійської присутності, Франція була позбавлена бажаного алгоритму свого домінування в Савойї та Ніцці.

Обурення італійців не знало меж. Саме цим і скористався К. Кавур. Він взяв на себе роль аж ніяк не безликого статиста або аморфного конструктора, його амбіції було спрямовано на проведення плебісциту у Центральній Італії. Активними учасниками цього процесу виступили кілька невеликих італійських держав — Парма, Модена і Тоскана, які палко підтримали ідею злиття із Сардинським королівством. Вони скинули проавстрійські уряди, створили умови для розвитку масового руху на підтримку визволення країни від австрійського панування і формування єдиної італійської держави.

У цій ситуації Наполеон III використав перемир'я з Австрією для нівелювання прагнень італійців скористатись наслідками своєї перемоги у визвольній війні. Він наполягав на створенні в державах Центральної Італії низки профранцузьких урядів. Французький лідер навіть вдався до створення своєрідного міжнародного “консорціуму думок” — конгресу із вирішення італійської проблеми.

Велика Британія, дотримуючись у зовнішній політиці “принципу еквілібріуму” (рівноваги), зайняла позицію активного контрагента діям Наполеона III, які вона вважала відверто експансіоністськими, такими, що можуть похитнути **сталий порядок** у міждержавних справах Європи. Контекст вербальної контрдії Туманного Альбіону зазіханням Наполеона III зводився до двох імперативів: виведення французьких військ із Папської області та невтручання у внутрішні справи італійських держав ззовні. Це не влаштовувало Наполео-

на III. Ситуація кардинально змінилась. Французький лідер відверто не виявляв свого інтересу до цієї проблеми, а італійці навпаки — прагнули вирішити свою національну проблему. Визначальними стали дії у вересні 1859 р. так званих “плебісцитів приєднання”: держави Центральної Італії були приєднані до П'ємонту. Італія поступово ставала єдиною державою.

Не бажаючи остаточно втратити роль активного фігуранта міждержавного політичного процесу, Наполеон III вдався до останньої спроби зберегти своє європейське реноме, підписавши 26 березня 1860 р. в Турині договір з П'ємонтом про визнання приєднання до останньої держав Центральної Італії в обмін на передачу у французьке володіння провінцій Савойї і Ніцци.

У травні 1860 р. Джузеппе Гарібальді вирішив розпочати похід на Сицилію. За лічені тижні війська неаполітанського короля були розбиті, а основною метою П'ємонту було спрямування військ на Неаполь. У вересні 1860 р. гарібальдійці увійшли в Неаполь, а в жовтні в Королівстві обох Сицилій проведено плебісцит на користь єдиної великої Італійської держави.

У цих подіях чи не головною була постать короля “Божою милістю та волею нації” Віктора Емануїла. Незважаючи на володіння деюре монархічним скіпетром, він провадив анексіоністську політику, схожу на революційні відчуження Французької республіки наприкінці XVIII ст. Свої амбіції він реалізовував у руслі **національного суверенітету та волевиявлення громадян**. Основним інструментом було обрано численні плебісцити. В Європі Віктора Емануїла трактували як відвертого рекалситранта, інакомислячого, або навіть революціонера, все ж на загальних виборах італійського парламенту в березні 1861 р. він був офіційно проголошений королем Італійського королівства. Слід зазначити, що поза межами Італійського королівства все ще залишалась Венеція, яка була під австрійською “парасолькою”, а також Папська область з Римом, де стояли війська французів. Навіть після підписання між Італією та Францією конвенції про недоторканість папських володінь у 1864 р. головний формат зовнішньої політики Італійського королівства залишився незмінним — визволення своїх земель від іноземного панування. Крок до формування єдиної об'єднаної Італійської держави було зроблено.

Докорінна зміна існуючої системи регулювання міжнародних стосунків та новий тип формування глобального управління світо-системними відносинами, які виникли ще за Вестфальським міжна-

родним порядком, зумовили розвиток тенденції до його глобалізації. Відповідні принципи і норми набули поширення в інших регіонах світу. Колапс Вестфальської системи супроводжували жорстокі збройні конфлікти між різними європейськими суб'єктами міждержавних стосунків у межах усього простору колоніального світу.

Аналогічні події супроводжували занепад **Віденського легітимного порядку** в середині XIX ст. Різниця полягала тільки в тому, що конфлікт між колоніальними державами змістився з безпосереднього збройного протистояння до більш опосередкованого **колоніального переділу** тих країн Азії та Африки, які раніше не входили в “зону інтересів” європейських колоніальних держав. Особливо це стосувалось Південно-Східної Азії, Китаю та Японії. На початку 60-х років локальні, національні конфлікти розпочались в американському регіоні. Саме тут, на території колишньої англійської колонії, розгорнулась запекла збройна боротьба, яка задала тон військовим протистоянням періоду параду локальних національних війн того часу.

У Сполучених Штатах існував конфлікт вже упродовж значного часу між вільними і рабовласницькими штатами. Там створилася особлива регіональна моноструктура, яка мала вплив на міжнародні відносини. Для неї були характерні риси англійського колоніалізму, африканської работоргівлі та європейського лібералізму з його прихильністю до обов'язкового дотримання основних конституційних норм, які мали визначати базові параметри політичного процесу. Конфлікт, який мав не лише національне, а й міжнародне значення, переріс у Громадянську війну 1861–1865 рр., яка спричинила руйнацію не тільки самої системи работоргівлі і рабовласництва, а й заклала підвалини до знищення всієї системи світового колоніалізму в майбутньому.

Перемога в 1860 р. кандидата республіканської партії А. Лінкольна, відомого прихильника обмеження рабства, спонукала “південних” вдатись до сецесії — виходу зі складу Союзу і створення власної Конфедерації, до якої входило 11 рабовласницьких штатів. Після захоплення “південними” в квітні 1861 р. прикордонного форту Самтер, де були склади зброї, військові дії між останніми та “північними” почали розвиватись в досить інтенсивному режимі. До 1863 р. перевага була на боці “південних”. Постійні поразки на фронті призвели до загострення політичної боротьби в північних штатах і поляризації політичних сил.

Прийняття в травні 1862 р. акта про гомстеди, згідно з яким кожен громадянин США міг купити за 10 доларів 160 акрів землі і після п'яти років експлуатації ставав її власником. Цей акт запровадив конкретну схему взаємовідносин з урядом Лінкольна. Вона різко розширила участь у цьому проєкті тих фермерів і громадян, які мріяли стати самостійними господарями-фермерами.

Проголошення у вересні 1862 р. Прокламації про відміну рабства з 1 січня 1863 р., а згодом прийняття закону про зраду, що обмежував діяльність опозиції, поліпшили стан справ на фронті і дозволило Лінкольні здійснити чистку держапарату від осіб, які відверто симпатизували “південним”.

Злам у війні став очевидним у 1863 р. Ресурси Півдня помітно вичерпались, тоді як Північ неухильно нарощувала свої зусилля. Не виправдались і сподівання конфедератів на розкол Північного співтовариства. До того ж зміни в найвищих ешелонах військового керівництва позитивно позначались на бойовій здатності військ. Влітку 1863 р. у битві поблизу Геттисберга війська Півдня зазнали нищівної поразки. Стратегічна ініціатива перейшла до армії Півночі. До кінця 1863 р. майже всю територію басейну річки Міссісіпі контролювали військовики “північних”. Остаточний результат війни визначився в ході кампанії 1864 р., коли війська “північних” під командуванням генерала Шермана здійснили славетний “рейд до моря”. Основні сили Конфедерації було розбито. А потім була низка перемог: захоплення Атланти (вересень 1864 р.), перемога в Саванні (грудень 1864 р.), занепад столиці Конфедерації м. Річмонда (квітень 1865 р.), і зрештою капітуляція “південних” (9 квітня 1865 р.).

Після війни питання про інститут рабства було однозначно вирішено на користь “північних”. Відпрацювання невирішених моментів потребувало часу і значних зусиль, тим більше, що через кілька днів після закінчення війни президента США А. Лінкольна було убито.

Переможці вдалися до встановлення режиму, згідно з яким до складу Союзу повинні були повернутись південні штати. На порядок денний поставили такі нагальні питання: позиція в суспільстві колишніх рабів, їх соціальний статус та низка супутніх проблем. У цих принципових моментах американське суспільство було далеко не одностайне. Це спричинило значне погіршення внутрішньополітичної ситуації в країні. Жорстке міжпартійне протистояння, непримиренна внутрішньополітична конфронтація, ідеологічні розбіжності — все це становило базову сутність суперечностей всього періоду Реконструк-

ції (реставрації Союзу), який завершився лише в 1877 р. Показовим виявилось те, що політичну війну провадили в легітимних конституційних межах, а еволюційна модель історичного розвитку стала своєрідною цивілізаційною візитівкою США впродовж усього періоду свого державного становлення.

Повертаючись до вже означеного нами **колоніального переділу** територій Азії та Африки, необхідно зупинитись на відвертій акцентуації колоніальної політики Франції. В хронологічному плані, з приходом до влади Наполеона III, Франція аж ніяк не могла бути атрибутована, а також певно визначена як колоніальний лідер у світовому табелі про ранги. Тут вона відверто поступалась не тільки таким традиційно визнаним колоніальним державам, як Іспанія і Португалія, а й, безумовно, Великій Британії та Нідерландам. Серед французьких колоній беззаперечним домінантом виглядав Алжир, до захоплення якого вдався ще уряд Реставрації, а завершило цей процес керівництво Ліпневої монархії.

Для реставрації своєї колоніальної імперії, втраченої у XVIII ст., Франція взяла курс на відродження колишньої своєї морської могутності. Для цього застосовували найновіші технології. Так, більшість військово-морського парку (майже 300 одиниць) була оснащена паровими двигунами. Саме це стало запорукою відродження французького домінування у її заморських володіннях і надійною підвалиною для становлення майбутньої колоніальної імперії.

Китайський вектор також дуже добре підходив для поширення французької експансії на цей регіон. За паризьким сценарієм, Китай мав надати Франції право на необмежену торгівлю на всій своїй території, офіційно брати участь у продажу опіуму, а також дати дозвіл на відкриття в Пекіні дипломатичної місії. Для такої дипломатичної агресії Франція мала реальні підстави: влада китайського уряду була помітно послаблена повстанням тайпінів 1850–1864 рр. Тим більше, що на “китайський пиріг” також мала плани лідерка світової колоніальної експансії — Велика Британія. Спочатку Цинський уряд з обуренням відкинув зазіхання обох колоніальних хижаків з Європи, розраховуючи на обмеженість їх можливостей через участь у Кримській війні як Англії, так і Франції. Проте ситуація різко змінилась після підписання в 1856 р. Паризького миру. Партнери за інтересом заповзято взялись за реалізацію своїх планів. Насамперед використовували “прецеденти з інцидентами”. Найбільш показовим виявився

інцидент із вбивством католицького місіонера. Це використали як привід для розв'язання другої “опіумної війни”.

Британські та французькі війська розпочали захоплення м. Гуанджоу (1857 р.). Наступного року іншим трофеєм колоніальної здобичі стало м. Тяньцзинь. Це змусило Цинський уряд вдатись до поступок. А укладення в червні 1858 р. в м. Тяньцзині англо-китайського та франко-китайського договорів надало право Великій Британії та Франції відкрити в Пекіні не тільки постійні дипломатичні місії, а й вільно пересуватись по території Китаю, а також здійснювати торгові операції в басейні річки Янцзи. Легалізація торгівлі опіумом та пільгові митні тарифи на импорт разом із вільним режимом діяльності місіонерів — це також здобутки офіційних дипломатичних багатосторонніх опусів.

Компанія охочих до китайського “пирого” збільшувалась. США, які порівняно недавно ціною війни звільнились від британської колоніальної “опіки”, також вдалися до вже випробуваного приводу про рівність прав і можливостей. Вони навіть підписали в Тяньцзині торговий договір з Китаєм, за яким одержали аналогічні з Великою Британією і Францією привілеї. Пільговий торговий режим їм вдалось отримати мирними засобами.

Особливу активність у цьому регіоні розвинула також Росія. Не бажаючи втратити ініціативу в колоніальних перегонах, навіть попри всі негаразди від поразки в Кримській війні, Росія домоглась укладення з Китаєм відразу двох договорів. Спочатку в 1858 р. було підписано Айгунський договір, за яким до Росії відійшов лівий берег Амуру від річки Аргуни аж до її гирла, а потім, за Тяньцзиньським договором, Росія одержала право на торгівлю у відкритих портах, а також дозвіл на консульську юрисдикцію і право створити постійну дипломатичну місію в Пекіні.

Проте ситуація почала набирати зовсім інших обрисів. Англо-французький колоніальний апетит відверто посилювався без урахування міри та часу. Навіть не дочекавшись вступу в дію Тяньцзиньських договорів, війська Великої Британії та Франції вдалися до бойових операцій з метою силового захоплення Тяньцзиня. Були розорені та спустошені літня резиденція китайських мандаринів неподалік від Пекіна і навіть сама столиця Китаю. Цинський уряд вимушений був піти на санкціонування так званих Пекінських конвенцій. Непрохані візитери зі “старого світу”, крім підтвердження зобов'язань за Тяньцзиньськими договорами, вимагали ще виплати

значної грошової контрибуції. Ще одним відкритим торговим міс- том став Тяньцзинь, а до володінь Великої Британії була приєднана південна частина Коулунського півострова, розташована напроти Гонконгу. Був також запроваджений режим вільного вивозу дешевої робочої сили, або іншими словами — кулі. Не забарилась із задово- ленням своїх імперських зазіхань і Росія, якій вдалося відчужити на свою користь весь Уссурійський край. Він, згідно з Пекінським договором від листопада 1860 р., став юридично визнаною російською територією.

Франція, у свою чергу, намагалась на свій манер створити спри- ятливий режим для своєї присутності в регіоні Південно-Східної Азії. Вона вдалась до силової спроби захоплення м. Дананг і Х'юе. Найбільш успішними її дії виявились у південній частині В'єтнаму (Кохінхину), вона захопила м. Сайгон і оголосила свій контроль над поневоленими провінціями. У 1862 р. місцевий імператор Аннама, щоб запобігти подальшій французькій колоніальній агресії, вдався до своєрідного замирення у вигляді офіційного підтвердження статусу присутності французьких сил у підкорених ними провінціях. Така ж доля спіткала рік по тому і Камбоджу, де Франція, як і над усім пів- денним регіоном В'єтнаму, також встановила свій протекторат.

Країна вранішнього сонця приваблювала європейських шука- чів колоніальних скарбів, ласих до поневолення чужих володінь. У XVI ст. прибульці з Португалії, Голландії, а також негоціанти і місіонери з берегів Туманного Альбіону зазнали фіаско. На початку XVII ст. японська провладна верхівка встановила своєрідний “де- юре” бар'єр проти поширення християнства в країні. Прийняття низ- ки указів у 1633, 1636 та 1639 роках забезпечило надійний бар'єр від іноземного вторгнення в країну. **Запобігання колоніальній експансії сприяла також відсутність позитивної географічної “рози вітрів” для створення необхідної геополітичної кон'юнктури міжнародної торгівлі в цьому регіоні.**

Проте під тиском промислової революції в Європі стався пере- хід до фази становлення індустріального суспільства, почала фор- муватись нова промислова (індустріальна) цивілізація. Змінював- ся формат світового ринку, встановлювалась чітка конфігурація міжнародного торгово-економічного співробітництва. Промислова цивілізація вже набрала сили і розпочала тріумфальну ходу світом. Це, в свою чергу, потребувало значного розширення регіонів еко- номічної підлеглості і створення потужної системи ринків збуту.

Ось чому саме регіон північної частини Тихого океану став зоною особливої уваги з боку промислово розвинених держав того часу. США продовжували успішне освоєння “дикого Заходу”, а Росія розширювала свої імперські кордони за рахунок території Далекого Сходу.

У такій ситуації Японія вже не могла далі відгороджуватись ланцюгом заборонних указів XVII ст. і почала невідворотно втягуватись у нову цивілізаційну парадигму. США були першими, хто використав свій шанс у “відкритті” Японії для прибульців ззовні. У 1854 р. було засновано два японські порти для торгівлі з іноземцями після підписання спершу окремого договору з США, а потім — із Великою Британією. Згодом було укладено низку договорів між Японією та США, Нідерландами, Росією, Великою Британією, Францією (1858 р.). Вони легітимізували для цих країн режим надання широких прав і значних привілеїв у здійсненні торгових операцій.

Японський сценарій почали відверто розігрувати за європейським зразком. Найбільш “близько до замовленого тексту” він був реалізований через так званий державний переворот, який одержав назву “реставрація Мейдзі”. Саме він розпочав низку реформ у всіх галузях японського суспільства. Всі інновації, що здійснювались у країні в той період, реалізовувались за самурайською формулою “проявлена сила є реальною владою”. Це дало змогу Японії не тільки зафіксувати свій беззастержний статус незалежності, а й увійти наприкінці XIX ст. до когорти країн, які відверто дотримувались експансіоністського курсу.

Французька колоніальна парадигма спричинила неоднозначний і навіть напружений алгоритм відносин з іншими колоніальними державами. Насамперед це стосувалось Великої Британії. На думку останньої, Франція почала вносити несприятливий дисонанс у закономірний, за британськими мірками, міжнародний перебіг подій. Це насамперед стосувалось нечуваного і навіть зухвалого на той час за своїм характером проекту побудови судноплавного каналу, який мав поєднати Середземне і Червоне моря поблизу єгипетського м. Суец. Намагаючись встановити панівний статус свого ресурсу впливу в Єгипті, французький консул у цій державі Фердинанд де Лессепс, заручившись згодою та підтримкою єгипетського паши Мохаммеда Саїда, започаткував будівництво каналу в 1859 р. Урочисте його відкриття відбулось у листопаді 1867 р. Про помпезність, з якою відзначили цю подію, свідчила всесвітньо відома опера “Аїда”,

спеціально написана відомим італійським композитором Дж. Верді на замовлення з нагоди відкриття унікального найкоротшого морського шляху з Європи до Азії. Фінансова інтрига, яка становила підґрунтя цього грандіозного французького проекту, була майстерно завуальована. Єгипетський паша, який на початку будівництва каналу був найзаможнішим його акціонером (він підписався більш ніж на 150 тис. акцій), згодом потрапив у досить дражливу ситуацію; зрештою британський уряд викупив увесь пакет його акцій у “Компанії Суецького каналу” і став співвласником всього проекту. Саме таким був британський “контрибут безпеки” в майбутнє становлення своєї гегемонії в Єгипті.

Найскромнішими для Франції були підсумки її інтервенції до Мексики. Уряд останньої, який заборгував іноземним кредиторам значну суму грошей, відмовився сплачувати іноземні борги. До того ж там у 1854–1860 рр. спалахнула революція. Такий стан речей аж ніяк не влаштовував Велику Британію, Францію та Іспанію. І хоча французька доля в загальній сумі фінансового боргу була значно меншою, ніж британська чи іспанська, саме французький уряд зайняв найбільш непослупливу позицію. У жовтні 1861 р. у Лондоні ці країни підписали конвенцію про превентивну інтервенцію проти Мексики. Висадка військ розпочалась у грудні 1861 р. Проте політичний пасьянс інтервентам не вдался. Досить швидко учасники цієї акції пересварились. Вони були негативно налаштовані проти амбіційних планів Наполеона III перетворити Мексику в опорний пункт для створення “латинської імперії” в Новому світі під протекторатом Франції. Вже в 1862 р. Велика Британія та Іспанія вивели свої війська з Мексики.

Імперські амбіції Наполеона III сягали надзвичайно багатой корисними копалинами Каліфорнії, вплив над якою Мексика вже практично втратила. Середина XIX ст. стала роковим часом для мексиканської державності. У 1836 р. від неї відійшов Техас, який пізніше змінив статус незалежної держави на позицію окремого штату (1845 р.), коли він увійшов до складу США. А в 1850 р. після Американо-мексиканської війни Мексика втратила також і Каліфорнію, яка стала ще одним повноправним американським штатом.

Незважаючи на незадоволення США, які традиційно дотримувались доктрини Монро, тобто невтручання Старого та Нового світу у справи одне одного, Наполеон III вирішив продовжити війну на свій страх та ризик. Він відрядив до Мексики 40-тисячну армію. В 1863 р. французи зайняли столицю Мексики, а в 1864 р. проголосили одного

з нащадків Габсбургів імператором Мексики. Проте влада новоспеченого імператора Максиміліана I трималась на французьких багнетах. Населення не сприйняло свого нового правителя. Президент Б. Хуарес очолив боротьбу мексиканського народу проти окупантів. Ще до початку 1866 р. стало очевидним, що мексиканська авантюра Наполеона III приречена. 10 січня 1867 р. командуючий французьким корпусом у Мексиці отримав наказ розпочати евакуацію експедиційного з'єднання. А в травні Максиміліана I було заарештовано і засуджено до страти.

Цілковитий провал мексиканської кампанії поставив Францію на певний час у позицію аутсайдера активної колоніальної політики. У 60-х роках XIX ст. переділу територій найбільше чинили опір Велика Британія і Росія. Це не була безпосередня конфронтація, оскільки обидві зацікавлені держави мали колоніальні інтереси в різних геополітичних регіонах світу. “Зони зацікавлення” Туманного Альбіону були розташовані на значній відстані, “за морями”. А от Росія спрямувала свою експансію на Євразійський регіон, на землі сусідніх держав. Сформувалося кілька **нових субрегіональних підсистем активної колоніальної політики: французька — “азійсько-мексиканська”, англійська — “заморська” і російська — “центральноазійська”¹.**

Це були колоніально зорієнтовані активні субрегіональні підсистеми в загальному контексті параді локальних національних війн.

Англійська “заморська” колоніальна субрегіональна підсистема вимушена була мобілізувати зусилля для концентрації всього потенціалу з метою збереження своєї присутності в двох регіонах світу. Першим регіоном була Індія, де в 1857–1858 рр. спалахнуло повстання, яке охопило практично всю соціальну структуру суспільства. Попри традиційно жорстку диференціацію індійського соціуму, були задіяні практично всі соціальні верстви. Такий тотальний прояв непокори змусив Лондон замислитись над дієвістю управління колоніальною імперією. Традиційні методи стали практично бездієвими, а тому непотрібними. До того ж, здійснення керівництва через такі приватні привілейовані кампанії, як Ост-Індська вже не відповідало нагальним потребам англійського уряду в здійсненні успішного колоніального управління. Було змінено всю адміністративну вертикаль і введено

¹ Зміст зазначених субрегіональних підсистем активної колоніальної політики сформульовано в цьому підручнику вперше.

нову колоніальну адміністрацію, до складу якої увійшли місцеві жителі на чолі з генерал-губернатором, що мав титул віце-короля. Щасливе для Англії завершення досить тривожної ситуації було ознаменоване урочистим проголошенням 1 січня 1877 р. королеви Вікторії імператрицею Індії.

Канада стала ще однією проблемою англійського уряду щодо здійснення **колоніальної політики**. Тут, поблизу кордонів США, діяли зовсім інші закони. Приклад непереборного прагнення до незалежності був серйозним приводом для наслідування. Британський уряд діяв тут більш цивілізовано, так би мовити в парламентському стилі. Канаді було надано статус самостійної держави. Її парламент, кабінет міністрів, політичні права, права громадян тощо були практично копією британської політичної системи. Британський статус метрополії був закріплений на рівні конституції, де англійська королева була головою домініону.

Російська “центральноазійська” субрегіональна підсистема колоніальної політики стала прямим результатом дії **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”**. Його обмежувальний характер примусив Росію розвивати свої колоніальні аспекти на зразок Британії, тільки вже в азійському напрямку. Зручність реалізації такої політики була насамперед у географічному розташуванні, оскільки велика кількість азійських держав мала спільний кордон з Росією. Ось чому центральноазійський напрямок став пріоритетним для цієї мікросистеми колоніальної політики. Початком російської східної експансії було приєднання в 1846 р. останнього Старшого Жуза до Росії (Молодший і Середній Жузи кочівників-казахів приєдналися до Росії ще у XVIII ст.). А 1854 р. на кордоні казахських степів та Центральної Азії було засновано кріпосне поселення Вірний (колишня столиця Казахстану Алма-Ати).

Майже два десятиліття тривала війна, спрямована на підкорення держав Центральної Азії Росією. Під її вплив потрапив спершу Бухарський емірат, в 1868 р., потім було позбавлено незалежності, в 1873 р., Хівинське ханство, і вже останнім, у 1876 р., приєднано Кокандське ханство. Російська експансія зупинилась на кордоні з Афганістаном.

На Сході до Росії були приєднані Західний і Східний Сибір, Далекій Схід і Північно-Західна Америка (Аляска). На цьому шляху в середині XIX ст. в Росії виникли серйозні проблеми. Російські інтереси

пересіклись з інтересами Китаю, Японії і США. Виникла необхідність встановити спільний кордон з Китаєм за Айгунським (1858 р.) та Пекінським (1860 р.) договорами. Намагаючись закріпитись на Далекому Сході, Росія у 1860 р. на березі Японського моря заснувала м. Владивосток. Мало того, в неї з'явилися претензії на острови в Японському та Охотському морях, на які ще здавна претендувала Японія. Тоді конфлікт вирішився мирним шляхом. А у квітні 1875 р. Росія і Японія підписали договір про обмін територіями. За цим договором Японія відмовилась від Сахаліну на користь Росії, а взаємін одержала Курильські острови.

Єдиною відчутною втратою Росії впродовж експансіоністської кампанії на Схід була вимушена відмова від Аляски: 1867 р. за 7,2 млн дол. продано уряду США. Дотепер у Росії час від часу лунають слова жалю з цього приводу.

Сутичка при реалізації як **англійської “заморської”, так і російської “центральноазійської” субрегіональних підсистем колоніальної політики** відбулась на двох основних векторах: британський уряд був роздратований угодою про Аляску, де мав певні геополітичні інтереси. Стрімка російська азійська експансія ставила під загрозу британські колоніальні інтереси в Індії. Ось чому в другій половині XIX ст. афганський вектор став пріоритетним в цьому регіоні: необхідно було зупинити стрімку російську експансію на Сході.

9. Прусько-німецька субрегіональна підсистема локальних національних війн¹

Нова розстановка сил в Європі, яка виникла внаслідок локальних національних війн, одержала назву субрегіональна пруссько-німецька підсистема. Серед парадум локальних саме ця підсистема заслуговує на особливу увагу насамперед тому, що почала відігравати найважливішу роль у створенні того типу міжнародних відносин, який визначатиме характер міждержавних відносин в Європі на наступні роки.

Основні події у сфері міжнародних відносин у 60-х роках XIX ст. розгортались у центрі Європи, де Пруссія наполегливо домагалась об'єднання німецьких земель під своєю егідою.

¹ Ця субрегіональна підсистема та механізм її дії також сформульовані вперше.

Вирішення цієї проблеми пов'язане з іменем визначного політичного діяча тієї епохи, князем Отто фон Бісмарком, який у 1862 р. очолив уряд Пруссії. Своє головне завдання Бісмарк вбачав у тому, щоб об'єднати Німеччину під керівництвом пруської монархії. Попри консерваторську позицію, він вважав, що існує не традиційний шлях досягнення цієї мети. На відміну від німецьких лібералів та демократів, які визнавали пріоритетною в 1848–1849 рр. діяльність Франкфуртських Національних зборів, він у доповіді під час вступу на посаду міністра-президента недвозначно заявив: “Не промовами, не постановами більшої вирішуються великі питання нашого часу, а залізом та кров'ю”. Він був чудовим стратегом і нехтував загальноприйнятими нормами моралі і права в міжнародних відносинах. Бісмарк цілеспрямовано і послідовно йшов до поставленої мети. А його діяльність у сфері міжнародних відносин згодом дістала назву *Realpolitik*, тобто реальна політика.

Коли на початку 60-х років XIX ст. в Пруссії вибухнула серйозна конституційна криза, для Бісмарка це був сигнал до початку активних політичних дій. Пруський ландтаг відхилив проект військової реформи про збільшення контингенту постійної армії і наполягав замінити її на об'єднання народного ополчення як основи німецької армії. Саме тоді під тиском короля Бісмарк і почав здійснювати військову реформу без згоди депутатів ландтагу. Тоді також було закладено основні засади субрегіональної прусько-німецької підсистеми міждержавних відносин у Європі. Сам Бісмарк ніколи не вживав слова “система”, проте всі його наступні дії цілком відповідають змісту цього поняття. Почав він з того, що здійснив низку конкретних кроків, спрямованих на відновлення до себе довіри пруської суспільної думки. Насамперед необхідно було на практиці довести свою відданість конституційним нормам і принципам правління. А найголовніше, що його військова реформа — це не данина династичним інтересам Гогенцоллернів, а пріоритет національних інтересів Німеччини.

Нагодою для демонстрації дієвості розробленої Бісмарком підсистеми була ліквідація Данією автономії Шлезвігу і Гольштейну. І Бісмарк, не вагаючись, знову вдався до ще раніше виплеканого ним “заліза”, вже не кажучи про “кров”. Він рішуче об'єднав свої зусилля з Австрією. І нарешті в лютому 1864 р. об'єднані прусько-австрійські збройні сили увійшли в Шлезвіг.

Саме в цей період Бісмаркова регіональна підсистема почала демонструвати справжню мобілізаційну складову свого імперського

потенціалу, помноженого на пошук адекватної моделі реалізації на-мірів. Бісмарк використав спільні інтереси з Австрією і уклав з нею 14 серпня 1865 р. угоду, за якою Гольштейном почала керувати Австрія, а Шлезвігом — Пруссія, яка також одержала право на спорудження Кільського каналу (його завершили в період 1887–1895 рр.). Далі Бісмарк сконцентрував свої зусилля на здійсненні ще однієї далекоглядної політичної “спецоперації” — нівелювати Австрійський фактор на шляху свого домінування в Німеччині. За його задумом, зовнішні зв’язки Габсбургів повинні бути підпорядковані слов’янському південному сходу Європи, а спротив цьому мав бути нейтралізований знову-таки “залізом і кров’ю”. У той час це були лише плани, а не відкриті мілітаристські акції.

Спершу нівелювати, або “зачистити” австрійський фактор Бісмарк намагався насамперед “чистими руками”, тобто засобами дипломатії. Йому вдалось на певний час нейтралізувати Наполеона III після підписання в квітні 1866 р. таємної угоди з Італією, в якій Франція відіграла помітну роль. Першим французьким “зайцем”, якого було вбито “каменем” Бісмарковою зовнішньополітичною активністю, стали його обіцянки Парижу про територіальні поступки на лівому березі Рейну. Другий, італійський “заєць”, — це присягання Бісмарка про повну підтримку приєднання Венеціанської області до Італії. Таке дипломатичне “полювання” суперечило кодексу правил Німецького союзу, який забороняв будь-які контакти його членів з іноземними державами, якщо це завдавало хоч якої-небудь шкоди його безпосереднім партисипантам.

Дія дипломатичної компоненти **“прусько-німецької субрегіональної підсистеми”** була також спрямована на здобуття бажаного результату і від функціонування іншої **субрегіональної підсистеми** — **“Кримського контракту”**, в межах якого Росія постійно боролася за реставрацію свого міжнародного авторитету і виходу з міжнародної ізоляції. Бісмарк всіляко підкреслював свою зацікавленість у Росії як у суб’єкті міждержавних відносин, який повинен мати в чорноморському регіоні режим необмежених дій. Ще під час польського повстання в 1863 р. Пруссія допомогла Росії добитись упокорення інсургентів, чим забезпечила доброзичливу її позицію щодо об’єднання Німеччини.

Технологія застосування дипломатичних акцій в межах функціонування **прусько-німецької субрегіональної підсистеми** міністра-президента Пруссії не передбачала перебрання на себе будь-яких

конкретних обіцянок або обтяжливих зобов'язань, яких обов'язково слід додержуватися та неодмінно виконувати у просторі та часі. Усі дії вкладалися у формулу: “Все, що має бути зроблено, має робити хто завгодно, тільки не я”. Бісмарк розумів, що все його європейське дипломатичне павутиння було занадто вже ненадійним, щоб на нього розраховувати бодай на певний час. Тому головний акцент робив на чітке врахування умов, що об'єктивно формувались навколо австрійської проблеми. Наслідки передбачали трансформацію міждержавних постулатів — перехід від дипломатичних переговорів до “останнього доказу королів” — гармат, тобто від риторики замирення та солодкоголосих обіцянок до безапеляційних та безжальних “заліза і крові”.

Відверте провокування Австрії на розв'язання збройного конфлікту полягало в непереможному бажанні пруського міністра-президента вивести Австрію із активних гравців європейських міжнародних відносин і безперешкодно йти до основної мети — об'єднання Німеччини за будь-яку ціну. Англія та Росія перебували в той час в дипломатичному офсайді. Британія була щільно зайнята своєю колоніальною експансією і традиційно уникала втягування у будь-який континентальний конфлікт без нагальної потреби. Росія не вбачала для себе жодної небезпеки від нового європейського статусу знесиленої Австрії, до того ж саме існування **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”** все ще перешкождало їй вийти на чільне місце в європейському політикумі.

А Бісмарк тим часом свідомо пішов на розгортання Німецького союзу і 16 червня 1866 р. ввів свої війська на території кількох німецьких міні-держав: Ганновера, Саксонії та ін. До нього приєдналась Італія, для якої, незважаючи на поразку під Кустоцце 24 жовтня 1866 р., це була вже “третя війна за незалежність”.

Підсумком австрійської кампанії Бісмарка стала перемога 3 липня 1866 р. 285-тисячної пруської армії над 241-тисячною армією австрійців під містом Содовою в Богемії (Чехія). А далі відбувся “ефект доміно”, передбачалось здійснити трансформацію Німецького союзу в Північнійнімецький союз, тільки цього разу вже без Австрії. Міні-держави почали по черзі вкладатись у конфігурацію прусько-німецької регіональної підсистеми, а Венеціанська область увійшла до Італійського королівства. Тут виникли свої проблеми. Солодкі передчуття від смакування “Венеціанської родзинки” мали гіркий присмак “наполеонівського розливу”, оскільки оскаженілі від такого кульбіту італійці одержали її не з обіцянок пруської таці, а з далеко небезко-

рисливих “щедрот” французького імператора. Такий “ефект” був деюре закріплений Віденським мирним договором від 3 жовтня 1866 р., а де-факто підмащений італійською образою на Францію за зневагу до інтересів союзників.

Поразка Австрії спричинила серйозну внутрішньополітичну кризу в країні. Імператор Франц-Йосип, щоб зняти зайву напругу, вдався до здійснення цілої низки внутрішніх реформ, і врешті-решт у 1867 р. під потужним тиском опозиційних сил погодився на перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину з досить своєрідним розподілом базових повноважень. У новоствореному імператорському феномені залишився єдиний монарх, який контролював зовнішню політику. Йому також були підпорядковані збройні сили. Рішення всіх внутрішніх проблем залишалась за угорською частиною імперії на засадах автономії.

Перемога в австрійській кампанії принесла Бісмарку бажану політичну вагу і сподівану свободу рук, а після довгоочікуваного затвердження пруським ландтагом урядових військових витрат, було відкрито реальний шлях до об'єднання Німеччини під потужною пруською “парасолькою”. Нарешті створений на початку 1867 р. Північнонімецький союз, який був важливим компонентом **прусько-німецької субрегіональної підсистеми** відтворення єдиної Німеччини за сценарієм Бісмарка, технічно реалізував альянс Пруссії з більшістю німецьких міні-держав, розташованих у північних регіонах річки Мейн. Відтепер на території новоствореної конфедерації, в яку входило практично 80% територій німецьких держав, виконавча влада належала пруському королю і призначеному ним канцлеру. Законодавча влада відходила до призначеного бундесрату та рейхстагу, обраного на демократичних засадах. Решта держав Південної Німеччини, що не примкнула до Бісмаркового новостворення, — Баварія, Вюртемберг, Баден та Гессен залишилась у полі прикордонного військового, митного та інших видів субрегіонального прусько-німецького підсистемного контролю.

10. Субрегіональна підсистемна складова

“Кримський контракт” — російський фактор

“Кримський контракт” як субрегіональна підсистемна складова все ще відігравав певну роль у вже невідворотно занепадаючому порядку Віденської системи. Це позначилося на взаємодії і взаємоза-

лежності обох — “кримської” і “пруської” — регіональних підсистем, які були основними в параді локальних європейських національних війн у межах четвертого етапу Віденської системи. Особливої уваги заслуговує продуктивний внесок “Кримського контракту” в досягнення прусько-німецькою субрегіональною підсистемою основної мети — об’єднання Німеччини і створення потужної Германської наддержави. Ця, може, спочатку непомітна взаємодія мала внутрішню логіку розвитку та формування, імперську мотивацію, пов’язану з бажанням обох сторін (Росії і Пруссії) стати лідерами Європейського міждержавного політикуму другої половини XIX ст.

Специфіка дії **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”** полягала передусім у первісному комплексі політичної неповноцінності, що виник внаслідок нової розстановки сил в Європі після військового та політичного послаблення Росії через поразку в Кримській війні. Поразка, що спричинила виникнення цієї **субрегіональної підсистеми**, стала основним напрямом зовнішньої політики Росії впродовж тривалого історичного періоду.

Для **“Кримського контракту”** була характерна насамперед **нестабільність і непередбачуваність у міждержавних стосунках між провідними державами Європи**, що виникли після завершення Кримської війни. Основним їх вектором був відхід від партнерства до непримиренних протиріч. Антиросійська коаліція спершу складалась із Великої Британії, Австрії, Пруссії, Сардинського королівства, Османської імперії. Очолювала її Франція в особі Наполеона III. Усі ці суб’єкти міжнародних відносин **реалізували свої зовнішньополітичні функції** щодо Росії. І тільки після кількох років настав час, коли **системна сукупність різнохарактерних зв’язків і взаємовідносин між основними суб’єктами європейського політикуму прийшла до такого стану, в якому фактори впливу — європейська і міжнародна політична і економічна ситуація, військово-стратегічна ситуація та вплив певних держав — досягли рівня непримиренних протиріч**. Уряд Великої Британії був буквально у розпачі від успішних колоніальних “реприманів” Наполеона III. Пруссія перебувала у стані занепокоєння константними французькими зазіханнями на лівобережжя річки Рейн. Крім того, Франція була постійним об’єктом скарг і невдоволення для монархічного дому Габсбургів, вже не кажучи про італійське “димінуендо” у стосунках з Парижем, яке “червоною ниткою” пролягло через зовнішньополітичні “рулади” нащадків Римської імперії. Приєднались до європейського зовнішньополітичного арео-

пагу і США, які отямилась від тривалого шоку після мексиканської авантюри Наполеона III.

На фоні таких міждержавних суперечностей існування **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”** мало досить багатообіцяючий вигляд. Справа в тому, що вимушена довготривала пауза в російській зовнішньополітичній експансії, як це не парадоксально, зовсім не переконала провідних європейських зовнішньополітичних гравців у тому, що російський “кокос” залишиться аутсайдером в системі міждержавного клану домінант. Ситуація почала розвиватись з точністю до навпаки. Наполеон III був одним з перших, хто відчув безпомилковість одержання бажаних результатів від “розігрування російської карти”, адже Росія могла б стати “не вбивчим козирем” у грі з Австрією, тим більше, що дім Габсбургів традиційно відчував стан тріпотливого схиляння перед могутністю трону Романових. Російський зиск від такого можливого альянсу проглядався у позиції тогочасного голови російської дипломатії О. М. Горчакова (1798–1883), блискучої креатури Олександра II, який став своєрідним “революціонером” у виробленні нових принципів і пріоритетів зовнішньої політики Росії. Він відмовився від **принципу легітимізму** на користь відстоювання **“національних інтересів”** і став своєрідним “різонером” нової політики глибоких ліберальних реформ. Саме він з благословення російського монарха-реформатора висловив думку уряду з приводу пріоритетності зусиль на внутрішньому фронті і суворому обмеженні зовнішньополітичних кроків за межами Росії.

Державний інтерес визначала правляча еліта і домінуюча верства російського суспільства. Вони відмінили статті Паризького мирного договору 1856 р., за яким Росії заборонено тримати в Чорному морі військово-морський флот. **Національні інтереси Росії на той час обмежувалися певним колом завдань — вивченням і задіянням факторів, які вказували на її роль у європейській політиці: дослідження проблем, пов’язаних із зовнішньополітичними діями, зовнішньополітичною ситуацією, її вирішенням і механізмами підготовки для реалізації таких рішень.** Росії необхідно було реставрувати свій вплив у регіоні Балкан. І головне — державні інтереси Росії актуалізувались через процес цілепокладання у конкретну зовнішньополітичну програму — відновлення домінування в європейській політиці не військовими, а виключно дипломатичними методами.

Показово, що роль головного партнера в такій дипломатичній грі почала відігравати все та ж Франція. Свою прихильність вона традиційно виявляла через конкретні дії свого візаві. Цього разу в цій ролі опинилась Росія, яка сумлінно виконувала свої зобов'язання: спочатку підписання таємної угоди в Парижі, на початку 1859 р., а потім — карколомний військовий демарш, що прикривав російський нейтралітет, біля австрійських кордонів під час австро-італо-французької війни. Це й забезпечило бажаний результат — поразку Австрії і довгоочікуване створення єдиної Італії. Наполеон III не стільки поспішав виконати свої обіцянки забезпечення **національних інтересів** Росії в басейні Чорного моря, скільки жадав задоволення свого одвічного головного прагнення — досягти мети різноманітними засобами, навіть ціною повного нехтування даних обіцянок і виконання своїх зобов'язань.

Для ігнорування російського фактора було використано польську проблему. Ще задовго до підписання ганебного для Росії Паризького мирного договору у 1856 р., який започаткував формування **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”**, Царство Польське було вразливим місцем російської внутрішньої та зовнішньої політики. Незважаючи на великодушний жест Олександра I, який надав полякам право мати власні закони, уряд та представницьку інституцію (сейм), поразка повстання 1830–1831 рр. призвела до скасування польської автономії і переведення її в статус генерал-губернаторства під орудою російських чиновників. Росія сама вдяглась у жандармську тогу, яка викликала до неї недвозначно негативне ставлення як з боку коаліції провідних європейських держав, так і суспільної думки переважної кількості держав континенту. Остання адресувала свої політичні симпатії польським інсургентам. Крім того, одвічна мрія поляків про відновлення незалежного статусу своєї країни мала широку підтримку серед чисельної польської закордонної діаспори, яка зустрічала однастайне розуміння у політичних колах Франції і Великої Британії. Розраховуючи на їх підтримку в боротьбі за незалежність та маючи приклад створення об'єднаного Італійського королівства за активних дій загонів Гарібальді, у січні 1863 р. практично на всій території Польщі було розгорнуто повстання патріотично налаштованих діячів національного руху.

Беручи до уваги традиційно сильні позиції польської еміграції у французьких політичних колах, саме Париж став центром антиросійських настроїв у Європі. Вимоги припинити жандармське свавілля

Росії в Польщі почали лунати зусібів. Складна ситуація, а ще більше принизливий статус Росії після підписання Паризького миру 1856 р., примусили Наполеона III звернутись у квітні 1863 р. до уряду Росії з нотою протесту проти порушення національних прав поляків. Його приклад підтримали Велика Британія та Австрія. Найважливішим у пропольській кампанії намагань і спроб поставити на своє місце Росію, що, на їх думку, вкрай розперезалась, став спільний документ, створений за лаштунками високих кабінетів у Парижі, Лондоні та Відні. У червні 1863 р. у Санкт-Петербурзі одержали меморандум, в якому у безапеляційній тональності подавався сценарій фактичної російської капітуляції на території Речі Посполитої і практичного повернення її до стану, що дуже нагадував часи існування Великого герцогства Варшавського під протекторатом імператора Франції. Такий погрозливий дипломатичний демарш виявився “пострілом з гармати головного калібру у горобців”. Апогей дієвості цього документа так і залишився на рівні ультимативної вербальності, оскільки можливість розв’язання нової війни між Росією і Францією через Польщу була практично неможлива, а Велика Британія і Австрія були надто поглинуті серйознішими проблемами, ніж силове розігрування “російської карти”.

Для Росії цей меморандум виявився певною “мініпоразкою” у спробах використати такі **системні фактори впливу, як військово-стратегічну ситуацію та силове позиціонування певних держав** (у цьому випадку — обіцянку Франції підтримати позицію Росії) у **відносинах між основними суб’єктами європейського співтовариства**. Основною метою російського уряду було вирішити найбільшчу проблему своєї зовнішньої політики — домогтись скасування договірних положень Паризького мирного договору 1856 р., що кардинально обмежували її права.

Ця невдача спрямувала зовнішньополітичну стратегію Росії до зближення з Пруссією, яка не тільки утрималась від засудження російської політики щодо Польщі, а й підписала в січні 1863 р. угоду з Росією про співробітництво в боротьбі з інсургентами. Дві **субрегіональні підсистеми** задля вирішення своїх проблем визначили нові **системні принципи взаємодії, які впливали на формування векторів інших коаліцій і окреслення нового балансу сил** у Європі. “Залізний канцлер” недвозначно давав зрозуміти Росії про свою готовність до кардинального перегляду умов Паризького миру в обмін на її підтримку вирішення вкрай гострих прусських протиріч із Францією.

Для Росії це означало, що виник реальний шанс нарешті позбутися тягара **субрегіональної підсистеми “Кримського контракту”**, який надмірно дошкуляв її імперським амбіціям, що почали вже занадто бурхливо розвиватись.

11. Перемога прусько-німецької субрегіональної підсистеми. Об'єднання Німеччини

Успішна реалізація Бісмаркових планів щодо створення єдиної Німецької імперії, а далі зміцнення всієї **субрегіональної прусько-німецької підсистеми**, викликала у Наполеона III відверте роздратування, що межувало з відчаєм. Намагаючись посилити свій політичний ресурс і, відповідно, хоч якось розширити особистий вплив в європейському політикумі (він відверто втрачав свої позиції і це вже стало очевидним), Наполеон III щосили намагався повернути назад об'єктивний розвиток історичного процесу. Свій голий політичний практис французький монарх прикривав вимогами анексувати велике герцогство Люксембурзьке, що від 1815 р. входило до складу Німецького союзу, для задоволення власних великодержавницьких амбіцій. Водночас незалежний статус Люксембургу посилювало його членство з 1842 р. у Митному альянсі німецьких держав. Розходження у вихідних французьких і пруських зовнішньополітичних установках не змінило конфігурації й артикуляції намірів обох сторін у межах їх обопільного бажання захищати свої інтереси, які поступово переростали в непримиренні суперечності.

Відчайдушні спроби Наполеона III закріпити за собою де-юре і де-факто велике герцогство Люксембурзьке наштовхнулись на витончений і водночас надзвичайно твердий опір з боку предводителя і творця **німецько-пруської субрегіональної підсистеми**. Бісмарку вдалось внести питання про майбутню долю Люксембургу на розгляд Лондонської міжнародної конференції, що відбулася в травні 1867 р. Використавши такі **інструменти системної взаємодії, як мінливість складу різних міжнародних союзів, а також володіння певним міжнародним статусом, при цьому спираючись на такі фактори системного впливу, як військово-стратегічна ситуація, вплив окремих держав**, за підсумками роботи конференції статус незалежності і територіальної цілісності Люксембургу був беззаперечно підтверджений представниками Австро-Угорщини, Бельгії, Великої Британії, Італії, Нідерландів, Пруссії, Росії, Франції. Пункти догово-

ру були сформульовані досить гнучко і в недвозначно компромісній формі. А остаточне рішення, що було також засновано на певному компромісі і мало конкретну спрямованість, підтверджувало факт визнання Люксембургу спадковим володінням герцогів Нассау-Оранських і проголошення його “одвічно нейтральною державою” під гарантії всіх партисипантів договору. Винятком була тільки Бельгія, яка сама мала статус нейтральної країни.

Це була остання мирна спроба Бісмарка за допомогою створеної ним системи вивести з міжнародної політичної гри Францію, яка все ще не бажала миритись зі своєю поразкою на дипломатичному полі. Наполеон III все ще плекав надію на підрив єдності Північнонімецького союзу. З цією метою він спробував інструменталізувати на свою користь різке загострення династичних протиріч між домами Гогенцоллернів і Габсбургів, які стали особливо напруженими після війни 1866 р. За його сценарієм, на противагу Північнонімецькому союзу слід було створити Південнонімецьке утворення на чолі з Австро-Угорщиною. Але Франца-Йосипа така ідея не влаштувала через внутрішньополітичні негаразди.

А Бісмарк продовжував практично начисто перегравати Наполеона III на дипломатичному полі європейської політики. Він прагнув не лише дипломатичної ізоляції Франції, а й створення їй “іміджу” агресора, дії якого **дестабілізують європейську безпеку** і створюють загрозу нової війни. У жадобі забезпечити собі безперешкодний доступ до безмежної влади в Європі, підпорядкувати собі її правові і фінансові ресурси, встановити контроль над міждержавним континентальним простором Наполеон III став не тільки притчею во язицех, одіозною особою для європейського істеблішменту, а й символом великодержавного можновладця, який прагне до тотального міжнародного авторитаризму. Жодна європейська провідна держава навіть не намагалась розглядати його як можливого союзника.

Бісмарк навпаки намагався “дотиснути” свого могутнього і безжалюного конкурента. Тут у пригоді став **“Кримський контракт”** як конкретний інструмент **“приборкання”** невгамовного французького монарха. Договір з Росією, який було укладено у 1868 р., поставив “залізного канцлера” у позицію активного міжнародного гравця, який відтепер почав диктувати свої умови дипломатичної гри.

Бісмарк створив сприятливу ситуацію для проведення широкомасштабної політичної провокації. Цей прийом давно вдало використовували в міжнародній політиці. Приклади успішного застосування

стратегічних провокацій загальновідомі у світовій історії міжнародних відносин — успішне створення Версальсько-Вашингтонської системи спровокувало початок Другої світової війни, а трагедія в Перл Харборі була платою Ф. Д. Рузвельта, за вихід американського долара на рівень світової валюти першочергової вартості тощо. Таким чином, провокація у міжнародних відносинах — це, коли навіть зовні виважений розумний хід зрештою виявляється трагічною і неоправною помилкою, і навпаки — ретельно спланована нищівна поразка перетворюється на успішний триумф, беззаперечну стратегічну перемогу.

Бісмарк став на той час тим, хто взяв на озброєння цілий арсенал **системного впливу на розвиток конкретної ситуації** в міждержавних відносинах. Він скерував всю міць створеної ним **прусько-німецької регіональної підсистеми** на підштовхування Франції до збройного конфлікту з Пруссією, скориставшись другорядним приводом — кандидатура на трон в Іспанському королівстві. В Іспанії відбулась революція, яка спричинила чергове **порушення принципу взаємовідносин і відповідно зміну балансу сил** у межах вже практично неіснуючої Віденської системи. Використовуючи регулюючі **механізми династичного права і традиції вибору монарха**, в 1869 р. виникла креатура Бісмарка — принца Леопольда Гогенцоллерна Зигмарингена, офіцера пруської армії і до того ще й родича короля Вільгельма I. І згодом у 1870 р. успішне завершення всієї розробленої Бісмарком партитури закріпила згода пруського короля на сходження на престол принца Леопольда.

Далі задуманий “залізним канцлером” сценарій франко-пруської війни розвивався “близько до тексту”. Добре знаючи, що об’єктивність в історичному процесі завжди передбачає в собі елемент певної відносності, Бісмарк прагнув, щоб саме Франція оголосила війну Пруссії, оскільки французький уряд з достатньою акцентуацією артикулював своє крайнє незадоволення діями пруського монарха. Це переростало у відверту ворожнечу. Справа дійшла навіть до того, що гнівні петиції міністра закордонних справ французького уряду герцога де Грамона дійшли до Вільгельма I під час його лікування на водах у містечку Емсі. Розслаблений від родонових ванн і численних процедур пруський монарх несподівано дав згоду на відкликання кандидатури німецького принца на іспанську корону. Розпач Бісмарка від можливого зриву його планів виявився нетривалим. Бурхливий натиск французького посла Бенедетті з вимогами додаткових письмових зобов’язань німецького короля перед французьким двором

з приводу спадкоємця на іспанський трон спричинив у Вільгельма I спалах праведного гніву. Відмову пруського монарха було одразу переслано Бісмарку телеграмою. Останній триумфував. І наступний крок спрямував на навмисний зрив **системної сукупності політичних, правових, військових та інших зв'язків і відносин** між Францією і Пруссією. Провокація Бісмарка полягала лише у “незначній корекції” тексту телеграми з метою надання їй найприємнішого для його планів вигляду.

Скомпонований документ здобув у Європі дуже широку пресу і увійшов в історію під назвою “Емська депеша”. Для Наполеона III це був удар. Здавалось ніби хтось боляче вдарив його по старій “таємній” болячці, про яку вже були давно добре обізнані монархи всіх провідних європейських дворів. У відповідь на його звернення від 15 липня 1870 р. Законодавчий корпус Франції проголосував за надання уряду воєнних кредитів. А вже 19 липня відбулось офіційне оголошення Франції війни Прусському королівству. Отже, Бісмаркова пастка спрацювала чудово, а головне — безвідмовно. Тепер перед усією Європою, а основне — перед німецьким істеблішментом, Франція виглядала як ненажерливий агресор. І план Бісмарка, підготовлений із задрісною старанністю, реальністю та скрупульозністю “похмурого германського генія”, почав здійснюватись.

Далі сталось те, що треба вважати як динаміку розвитку подальших відносин між двома країнами, яка стала визначатись конкретною, спровокованою сумою полівекторних факторів франко-пруської непримиренності. Французький монарх діяв у руслі постулатів відомого італійського прислів'я: “Дивись, не обпечись, коли їси чужий суп”. Підступність Бісмарка полягала зовсім у протилежному — політика, особливо на побутовому, пруському рівні, насамперед базується на особистому сприйнятті людей, а тому, як колись висловився відомий французький політик кардинал Ришельє, — “Зрада — це вже справа тільки часу”. Подальші події повністю підтвердили справедливість такого підходу “залізного канцлера”.

“Доблесна” французька армія зазнавала однієї поразки за іншою. Цей парад військових провалів складався з трьох частин. Перша — оточення армії маршала Базена в серпні 1870 р. біля фортеці Мец. Друга — капітуляція військових частин маршала Мак-Магона поблизу міста Седан. І нарешті захоплення в полон 2 вересня самого Наполеона III. Гнів і розпач французів, здавалось, не знали меж: масові

заворушення в Парижі і нарешті падіння 4 вересня 1870 р. Другої імперії. Францію проголошено республікою.

У суспільне життя та відносини обох країн були залучені **політичні, військово-стратегічні та ідеологічні чинники з високим рівнем інтенсивності**, ворожості та непримиренності з урахуванням **європейської політичної та військово-стратегічної ситуації, із залученням регіонального та локального геополітичного критеріїв**, їх обоюсторонньої естиматії (оцінки) можливих наслідків протистояння.

Крах Наполеона III, поразка Франції у війні і проголошення республіки на руїнах Другої імперії дали потужний поштовх для початку формування нових **основ міжнародного порядку в Європі**. Його підвалиною став своєрідний системний чотирикутник. Одну його частину становив **горизонтальний вимір між основними акторами міжнародних відносин**. Друга складова – **вертикальний вимір відносин між сильними і слабкими акторами**. Третя – функціональна складова, яка включала такі різногалузеві фактори **стабілізації міжнародного життя: дипломатія і стратегія поведінки акторів, економічні обміни між ними, моральні цінності та політичні амбіції державних лідерів, а також деполітизована сфера діяльності приватних суб'єктів міжнародних відносин**. Четверта його частина – **ідеологічний вимір**, з позиції історії міжнародних відносин на той час була дещо осторонь від активної дії основних трьох базових складових і системно більш сконцентрована в галузі внутрішньополітичних процесів.

Горизонтальний вимір у відносинах між Францією і Пруссією посідав пріоритетні позиції у становленні нового **міжнародного європейського порядку**, де Пруссія почала відігравати роль потужного військово-економічного актора. Активність Бісмарка у його намірах завершити об'єднання Німеччини через неминучу поразку Франції набула форми транспарентної (вочевидь ясної) невідворотності. Після багатомісячної облоги Парижа, що супроводжувалась активною артобробкою його території, капітуляції Меца, здачі військам пруської армії Орлеана поразка Франції завершилась нищівним і ганебним для неї аутодафе. 18 січня 1871 р. урочисто, з дотриманням усіх партикулярних, представницьких і протокольних аксесуарів у Дзеркальній залі Великого королівського палацу у Версалі пруський король Вільгельм I переможно прийняв на себе титул імператора – кайзера. Юридично до держав – членів Північонімецького союзу були приєднані “залізом та кров'ю” Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен.

Основним законом об'єднаної Німеччини віднині стала конституція Північнонімецького союзу.

Результати Франко-пруської війни були зафіксовані також у **вертикальному вимірі міжнародного порядку**, який стосувався об'єднання Італії. Основною тут стала **функціональна роль** такої третьої **різногалузевої стабілізаційної складової, як моральні цінності і політичні амбіції лідерів**, адже уряд Італійського королівства інспірував конкретну політичну практику для забезпечення власних інтересів. Одрозу після позбавлення влади Наполеона III з усією пристрасністю національного італійського характеру, яка саме тоді і визначала всю технологію пошуку свого шляху позбавлення від французького панування, було оголошено відмову від конвенції 1864 р. про гарантії недоторканості папських володінь. Завершенням цього кроку було введення туди італійської армії, звідки французи вивели війська для підкріплення своїх тилів ще на початку Франко-пруської військової кампанії. А 2 жовтня 1870 р. після проведення плебісциту Рим увійшов до складу Італійського королівства. Спеціальний закон 1871 р. про гарантії папі римському щодо виконання своїх обов'язків глави римсько-католицької церкви, здавалося б, дав понтифіку змогу здійснювати свою владу. Проте **політичні амбіції** тепер вже релігійного лідера вносили певну **дестабілізацію** в суспільно-політичне життя не тільки Італії, а й усього католицького світу. Особливий гнів понтифіка був спричинений жорстким обмеженням ареалу його місцевої влади: Ватиканський і Латеранські палаці та замська вілла. Ситуація загострила відмова римського папи визнати світську владу представників із Савойської династії і оголошенням себе в'язнем Ватикану. Наперед зазначимо, що питання взаємовідносин світської держави з папою римським було вирішено лише у 1929 р., коли папські резиденції і вся інфраструктура католицької церкви на території Рима, згідно з Латеранською угодою, одержали назву “Держава Ватикан”.

А тим часом Франко-німецька війна дійшла до завершальної стадії. На цьому етапі **функціональна складова стабілізації міжнародного порядку** діяла на рівні третьої частини визначеного чотирикутника і замикалась на **моральних цінностях і політичних амбіціях** державних діячів. Щодо четвертого — **ідеологічного виміру**, то він найкраще проявився в подіях, що швидко розгортались саме у Франції.

Системний аналіз подій того часу пояснює дії політичної еліти Франції. З одного боку, міністр закордонних справ уряду “національної оборони” Жюль Фавр під час зустрічі у Версалі з представниками

німецького командування 23 січня 1871 р. під час п'ятиденних перемовин підписав перемир'я, серед низки умов якого було зобов'язання провести вибори в національні збори і сформувати “законний” уряд. З іншого — в лютому відбулися вибори до Національних зборів Франції. Новий парламент досить комфортно влаштувався в Бордо. Попри полум'яні промови, на які були надзвичайно щедрі парламентарі, фактично сили для опору у Франції не було. І тоді 26 лютого 1871 р. голова новообраного уряду Луї Адольф Т'єр підписав у Версалі принизливі для Франції прелімінарні умови миру з Пруссією. Підписання остаточного мирного договору довелося відкласти, оскільки парижани сприйняли такі дії уряду як зраду національних інтересів. Після того як Т'єр віддав наказ роззброїти Національний гвардію, в місті спалахнуло повстання. Влада в Парижі тепер перейшла до Комуни. Т'єр оголосив Париж бунтівним містом і почав його облогу. По суті у Франції спалахнула громадянська війна. Саме тут яскраво проявився **внутрішньополітичний ідеологічний вимір**, який ще більше дестаблізував дуже крихкий **міжнародний порядок**. Але такий стан тривав тільки 72 дні. І потім цей певний прообраз нової форми державного устрою — Радянської влади було зруйновано.

Комуна впала 28 травня 1871 р., а дещо раніше, 10 травня, у Франкфурті-на-Майні було підписано остаточний текст мирного договору між Німеччиною і Францією. Франція втратила важливі економічні і стратегічні області Ельзас і Лотарингію, зобов'язувалась виплатити Німеччині величезну контрибуцію — 5 млрд франків; крім того, на її території впродовж трьох років залишались окупаційні війська, а в торгівлі між двома країнами запроваджувався режим найбільшого сприяння. Проте для Бісмарка, який святкував перемогу, ці подробиці здавались вже деталями. Головним було те, що саме ця подія знаменувала собою завершення процесу об'єднання Німеччини, яка ставала імперією. Таким чином, здавалось, що головна мета його життя здійснилась. Однак, як це надто часто трапляється в таких випадках, він забув про один мудрий вислів Вольтера: “В деталях ховається диявол.” І досить скоро час торжества одночасно став вихідною точкою нових непередбачених проблем: відтепер франко-німецький антагонізм став стрижнем постійних міждержавних конфліктів, основою розвитку міжнародних відносин.

У той час Росія продовжувала дуже пильно відстежувати всі деталі франко-пруського протистояння. І коли стало ясно, що поразка Франції — справа лише часу, російський уряд вирішив взяти ініціати-

ву у свої руки. І в особі міністра закордонних справ О. М. Горчакова Росія постала перед Європою як сила, що неодмінно хоче звільнитись від пут **“Кримського контракту”**. Не вбачаючи більше перепон до змін умов Паризького мирного договору 1856 р., який обмежував її права на Чорному морі, до провідних європейських держав у жовтні 1870 р. було надіслано спеціальний циркуляр, де чітко вказувалось на наміри Росії більше не брати на себе ніяких зобов'язань щодо виконання умов цього договору. На думку російського імператора Олександра II та його міністра закордонних справ, цей момент був найсприятливішим для остаточного прийняття рішення. Реакція провідних потуг Європи, хоча й була підлаштована під загальну негативну тональність, ніяких конкретних кроків не передбачала. Навіть надзвичайно погрозливий випад з боку Великої Британії, найбільш зацікавленої в пролонгації дії **“Кримського контракту”**, дипломатичний “кві проредест” (кому вигідно?) пролунав скоріше як холостий стрілл гармати головного калібру — без будь-яких наслідків. Остаточний вердикт Європи практично був однотайний — ніхто не хотів зайвих проблем і неприємностей.

У цій ситуації був ще один аж ніяк не безликий статист або аморфний конструктор, а об'єктивно потужний гравець на європейському міждержавному полі, який точно, жорстко і розважливо спрацював за принципом сформульованим ще в Еклізіасті: “Ніхто не може взяти вогонь за пазуху і при цьому не обпалитись”. Він почав організовувати свою гру, спираючись насамперед на силову складову. Саме Бісмарк запропонував скликати міжнародну конференцію, де можна було б розглянути визначальні заборонні моменти, на яких особливо позиціювалась Росія. Ця конференція **відбувалась у Лондоні на початку 1871 р. За її підсумками було підписано угоду про кансіляцію (відміну) тих статей Паризького мирного договору 1856 р., проти яких особливо негативно була налаштована Росія.**

Великодержавні амбіції Росії були задоволені конкретною підтримкою з боку Пруссії. Хоча в Петербурзі вихід з “Кримського контракту” однозначно трактували як визначну дипломатичну перемогу російського уряду, історичний її контекст більше нагадував Піррову перемогу. **Ресурсний імперіалізм Німеччини значно перевищував російський контрибут безпеки, на який дуже сподівалась монархічна еліта на берегах Неві.**

Отже, звільнення Росії від “Кримського контракту” і проголошення Німецької імперії знаменували собою вихід не тільки з “європей-

ського концерту”, а й **повний демонтаж Віденської системи міжнародних відносин**. Поява в компанії найпотужніших європейських держав Німецької імперії та об’єднаної Італії завершила процес формування як майбутнього “квартету” континентальних імперій, так і “квінтету” держав-завойовниць, які згодом стали формувати не тільки основи політики протистояння, а й спричинили дві кровопролитні світові війни у ХХ ст.

12. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори Віденської системи

Серед базових характеристик Віденської системи слід назвати такі:

- **Чітко визначений стабільний стан і нова якість міжнародних відносин**, насамперед у європейському масштабі; встановлення **відповідного системного рівня** його історичного розвитку (нові принципи взаємодії, пошук нового міжнародного порядку між-державних відносин, зокрема домовленості про взаємне визнання кордонів для запобігання всіляких недоречностей — проблема, що постала перед країнами антифранцузької коаліції. Пішла в історичне небуття система взаємозв’язків між “братніми монархіями” й імператором-володарем, сприятлива для тандему “сімейної” та “континентальної” підсистем зовнішньої політики Наполеона в межах попередньої Вестфальської системи).
- Наявність **суттєвих ознак системності** у формуванні суспільних, юридичних і політичних цінностей — підвалин будь-якої міжнародної конструкції (теорія та принцип легітимізму або законності, принцип конституційного правління, нова модель соціально-політичної лібералізації, підняття престижу та значення міжнародних договорів, покладених в основу європейського порядку, створення режиму найбільшого сприяння для формування максимально прийняттого для всіх форматів переговорів, взаємне врахування інтересів та підписання загальноновизнаних договорів, колективне вирішення всіх питань, неможливість вирішення міжнародних протиріч воєнним шляхом — головні результати Віденського конгресу).
- Формування усталених ознак **конкретних різновидів зовнішньої політики** (“Європейський концерт”, “Кримський контракт”, французька “азійсько-мексиканська”, англійська “заморська”, російська “центральноазійська” субрегіональні підсистеми активної колоніальної політики, “Протокол про безкорисливість”, модель політики “свободи рук”).
- Виникнення такого **нового дезінтегруючого всю систему фактора**, як розпад Священного союзу та активізація дії новоствореної

структурної компоненти все ще існуючого Віденського порядку — “Кримського контракту”, антипода Священного союзу, що намагався всіляко підлаштуватись до загальної тональності функціонування існуючої структури міжнародних відносин у Європі. Відхід на другий план після Кримської війни Східного питання і вихід на авансцену європейського політикуму проблем, пов’язаних з об’єднанням Італії і Німеччини.

- Прагнення створити **нове поле диференціації суб’єктів міжнародних відносин**, визначення їх типології та новий формат взаємовідносин (Віденський конгрес, Священний союз, “Кримський контракт”, революційна складова системності, прусько-німецька субрегіональна підсистема локальних національних війн).
- Динаміка зміни **принципів взаємодії** між різними суб’єктами міждержавних відносин, формування різноманітних альянсів і коаліцій, союзів з урахуванням **балансу сил** та створення національної організації, яка передбачала **втручання у внутрішні справи** третіх країн у разі внутрішньої та зовнішньої загрози будь-якій з держав альянсу (рішення чотирьох конгресів Священного союзу, підтримка “міжнародного права” спокою, віри і моральності, мирні принципи взаємодії між державами, реалізація національного суверенітету і визнання права націй на самовизначення, принцип взаємодії між державами, доктрина Монро, поява в системі міжнародних відносин зовнішньополітичного доктринального виразу національної ідеї і національних інтересів в їх стратегічних концепціях).
- Поява надзвичайно **рухомого та мінливого складу коаліцій, угруповань**, попри строкатість цілей та устремлінь їх учасників. **Формування певного рівня співвідношення сил та встановлення кордонів національних територій** (розпад колись могутньої “пентархії” великих держав унаслідок діяльності революційної складової в межах Віденської системи, створення двох ворогуючих угруповань — консервативного Троїстого союзу (Австрія, Пруссія і Росія) і ліберального альянсу (Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди та деякі інші; роль Бісмарка у здобутті незалежності і територіальної цілісності Люксембургом на міжнародній конференції в Лондоні у травні 1867 р.).
- **Наявність регулюючих механізмів міжнародних відносин: силові акції, правові претензії**, а також використання у своїх інтересах національних норм і традицій. Встановлення сприятливого режиму для **довготривалого міжсистемного переходу і фактично встановлення нової архітекτονіки міждержавних відносин, легалізація засад нової наступної системи** їх функціонування (цілеспрямоване впровадження Бісмарком в політику принципу реальна політика (*Realpolitik*), формування засад субрегіональ-

ної “пруссько-німецької підсистеми” локальних національних війн, трансформація Німецького союзу, перемога Бісмарка в австрійській кампанії і створення передумов для об’єднання Німеччини, порушення Бісмарком принципу взаємовідносин і **відповідного балансу сил** у межах вже не діючої Віденської системи (іспанський структурний рівень), перемога у Франко-пруській війні (1870 р.), об’єднання Італії, громадянська війна у Франції (Паризька комуна), створення об’єднаної Німецької імперії, вихід Росії з лещат “Кримського контракту”).

- Функціонування принципів структурування міжнародних відносин, орієнтованих на укладення міждержавних договорів; дотримання норм права та втрата необхідного політичного ресурсу **міждержавної стабільності** в межах “європейського концерту”. **Взаємодію** між країнами регулювали **принципи легітимного порядку**, що не відповідали мирним зацікавленостям європейських монарших дворів. “Європейський концерт” став антипродуктивним щодо **національних інтересів** європейських держав. Виникнення **антиподу моделі абсолютистських методів правління — забезпечення основ зовнішньої політики** через закладання в них базової схеми врахування всього спектра **національних інтересів** (повстання на Сицилії, антиурядові виступи в Парижі (лютий 1848 р.), у Відні (березень 1848 р.), спроби Шлезвігу і Гольштейну відокремитись від Данії, спільні виступи громадян в різних країнах Європи — “весна народів”).
- Демократичний вектор **революційної складової системності** Віденського порядку дав про себе знати під час “серіалу” революційних вибухів у різних частинах Європи. “Парад” конфронтацій помітно **змінив конфігурацію сил у Європі**. Потужний імпульс отримала **ідея створення національних держав**. Поліструктурний характер функціонування революційної системної складової періоду 1848–1849 рр. визначив дію ще одного елемента Віденського порядку — **демократичної компоненти революційної складової національно-етнічного імперативу** (складу за соціально-національною ознакою). Він стосувався **принципу співвідношення категорій “нація” і “національності”**. У другій чверті XIX ст. панівним у більшості європейських країн був ще один імператив: тільки розвинені **великі національності мають право на створення соборних (незалежних) держав** (відновлення унії 26 німецьких держав на чолі з Австрією, реставрація Німецького союзу, “ольмуцьке приниження” тощо).
- Взаємозалежність ступеня розвитку промислового потенціалу з рівнем потужності держави. **Концентрація основного промислового потенціалу стала предметом підвищеної уваги з боку ве-**

ликих держав. Промисловий переворот спричинив низку нових проблем, внаслідок яких внутрішня стабільність провідних держав на європейській арені була порушена. Корінна зміна існуючої структури регулювання міжнародних стосунків у межах Віденської системи обумовила розвиток системної тенденції його глобалізації. Бурхливий натиск промислової революції в Європі спричинив становлення фази індустріального розвитку суспільства в Старому світі, формування промислової (індустріальної) цивілізації. Промислова цивілізація почала свою тріумфальну ходу світом. Була створена потужна система ринків збуту (розширення володінь Росії за рахунок територій Далекого сходу, “відкриття” Японії для прибульців ззовні, система договорів між Японією та США, Нідерландами, Росією, Великою Британією (1858 р.), будівництво Суецького каналу тощо).

- **Супровідні фактори колапсу попередньої Вестфальської системи: жорстокі збройні конфлікти між різними європейськими суб'єктами міжнародних стосунків у межах усього простору колоніального світу** зумовило появу аналогічної картини в рамках процесу занепаду Віденського легітимного порядку в середині XIX ст. Різниця полягала тільки в тому, що конфлікт у межах колоніальної системної складової Віденського порядку між колоніальними державами перейшов з рівня безпосереднього збройного протистояння на рівень більш опосередкованого **колоніального переділу світу** територій тих країн Азії та Африки, які раніше не входили “в зону інтересів” європейських колоніальних держав (конфлікти в регіоні Південно-Східної Азії, Китаю та Японії, перехід локальних національних конфліктів з європейського регіону в американський, приєднання Франції до таких провідних колоніальних країн, як Велика Британія, Іспанія, Португалія та Нідерланди, поява нових субрегіональних підсистем колоніальної політики — французька “азійсько-мексиканська”, англійська “заморська” і російська “центральноазійська”).
- Еволюція системи “**балансу сил**”, або “Європейського концерту”, період спільного домінування та конкуренції учасників Священного союзу та Великої Британії у 1815–1848 рр., а також тимчасове піднесення Франції та Німеччини у 1849–1871 рр., яке відбувалось на фоні суперництва та формування між ними різноманітних коаліцій і союзів. У Віденській системі взаємовідносини між згаданими акторами хронологічно підрозділяються на чотири періоди: перший — становлення Віденської системи, другий — підсистема “Європейський концерт”, третій — революційна складова системності: конструктивність і деградація історичної перспективи, і четвертий — “парад” локальних національних війн. Занепад Віденського порядку.

КОНТИНЕНТАЛЬНА СИСТЕМА “ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКВІЛІБРІУМУ”¹

1. Становлення системи: “національний інтерес” та “еквілібріум”

Середовище європейської політики після закінчення національних війн 50-х — початку 70-х років XIX ст. зазнало значних перетворень. Змінилась конфігурація пріоритетів у системі провідних акторів континентального політикуму. Насамперед це стосується **горизонтального виміру відносин між основними суб’єктами європейського співтовариства**. Місце Пруссії посіла Німецька імперія, а амбіції Італії та її претензії на роль провідної європейської держави вже нікого не дивували. Інші провідні актори європейської політики опинились у позиції, яка нагадувала **вертикальну складову міжнародних відносин між сильнішими та слабшими державами**. Франція, яка звикла до володарювання в Європі, після низки доленосних прорахунків Наполеона III, а особливо після нищівної поразки у війні 1870–1871 рр., змушена була задовольнитись відходом у тінь європейської політики. Австрія перебувала у стадії епілогу колишньої могутності. Росія позбулась тягаря “Кримського контракту” і намагалась повернути собі статус, який дозволив би знову посісти гідне місце в **горизонтальному вимірі** міжнародних відносин, проте цьому перешкоджала загальна економічна відсталість і технологічна невідповідність вимогам світового рівня.

На цьому фоні особливою була позиція Великої Британії. Вона проводила суперечливу з історичної точки зору, проте корисну зовнішню політику, керуючись системними засадами тенденції конструюван-

¹ З огляду на те, що виклад матеріалу в цьому підручнику здійснено із системних методологічних позицій, автор вважає за необхідне вперше ввести в науковий обіг поняття “континентальна система “Європейського еквілібріуму”. Ніде, ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії цей період з таких позицій ще не розглядався.

ня її нових основ. Акцент на **високий рівень розвитку економічних відносин** у межах розробки **колоніальної підсистемної компоненти** сприяв значному зростанню економічної могутності Великої Британії. Проте відверте ігнорування проблем розвитку міждержавних відносин у Європі, особливо після Кримської війни, спричинило нову зовнішньополітичну модель, що одержала назву “блискуча ізоляція” (*splendid isolation*). На перший погляд, це був “бунт всередині традиції” зовнішньої політики Туманного Альбіону, але якщо розглядати цю модель з позиції самостійної **субрегіональної економічної підсистеми**, то вона набуває ознак ключової категорії у функціонуванні всієї структури цієї підсистеми. Відмова від участі у війнах та воєнних союзах у Європі мала своє конкретно-історичне підґрунтя. Справа в тому, що, починаючи з 1837 р., після вступу на трон королеви Вікторії, діти якої належали до Саксен-Кобург-Готської династії, британська корона фактично втратила право на спадщину Ганноверської династії. Отже, з позиції **національного інтересу – складної сукупності численних цілей та дій, спрямованих на формування, захист і забезпечення певних внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей держави**, Британія більше не мала потреби у союзниках на європейському континенті. Отже, **“національний інтерес”**, який виник у певних історичних умовах, взяв гору над **державним інтересом, що був успадкований від минулого** і вже міг бути детермінований як **тактичний, власний інтерес** на засадах внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку Великої Британії. Забезпеченню національних інтересів відповідає **концепція національної безпеки, призначена для здійснення адекватного, своєчасного та відповідного реагування на всі непередбачені ситуації. Ця концепція була заснована на ідеї “еквілібріуму” (балансу сил, рівноваги).**

Досягнення **балансу сил** як принципова мета діяльності держав на міжнародній арені походить від найдавніших часів. Ще в V ст. до н. е. Фулідід писав, що прихованою причиною війни є зростання могутності одного з учасників міжнародних відносин, яке призводить до порушення існуючої рівноваги. У XV ст. в Італії було сформульовано перші принципи функціонування системи рівноваги сил. Н. Макіавеллі описував рівновагу сил як витвір політичного мистецтва.

Історичною вершиною розквіту системи рівноваги стало XIX ст. Після перенесення механізмів рівноваги до Європи й утворенням європейської системи держав роль стабілізатора перейшла до Великої Британії. Завдяки своєму острівному, позаконтинентальному стано-

вищу вона стала певною функціональною надбудовою над європейською системою рівноваги. Завдяки цьому війни хоча й не зникли, але були локалізовані. На європейській шахівниці міждержавних відносин відбулось своєрідне рокирування — зниження ролі Великої Британії, Франції, Австро-Угорщини та Росії в європейській політиці і зростання авторитету та величі Німеччини та Італії. Такими й були специфічні ознаки у складній партії, де розігрувались взаємовідносини між основними суб'єктами європейського співтовариства. Зміна ролей відновила **загальний баланс сил** на континенті, а також знаменувала певне заспокоєння, умиротворення Європи. У 70-ті роки XIX ст. почалась відносно мирна смуга міжнародного розвитку. Військові конфлікти загалом не порушували спокою в Європі впродовж майже півстоліття — аж до Першої світової війни. Винятками були лише спорадичні збройні сутички на Балканах. Згодом майбутній прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль висловив думку про **баланс сил**: це “закон політики.., а не проста доцільність, продиктована випадковими обставинами”. Саме за таким сценарієм склалась континентальна система “Європейського еквілібріуму”.

У тогочасній ситуації в Європі виникла потреба в державі-лідері, яка могла б бути взірцем виваженості та поміркованості, бажання йти на компроміс і знаходити шляхи взаєморозуміння та примирення зі своїми навіть найзапеклішими ворогами. Така роль мала б найбільше підходити Німеччині, яка після свого об'єднання почала відігравати “першу скрипку” розпорядника міжнародних справ в Європі. Але, як це не парадоксально, загальний процес умиротворення в Європі почав забезпечуватись новим змістом тієї політики, яка зберігала мир на засадах принципів концепції “реальної політики”. Вона полягала у таких системних засадах, як **прагнення зберегти привілеї у використанні світових ресурсів і нерівноправне партнерство з відсталіми країнами; зростанні впливу на політику партій та певних осіб з диктаторськими і войовничими ознаками; нагромадженні руйнівних засобів насильства; зростанні мілітаризму та культури сили.**

Канцлер Бісмарк виявився найпоспідовнішим адептом реалізації принципів “реальної політики”. Його підхід артикулювався таким чином, щоб дезавувати **право** як надійну гарантію забезпечення **безпеки** країни на користь сили, військової потужності держави як єдиного засобу збереження інтересів об'єднаної Німеччини. Загрозою дезінтегруючого фактора для лідируючого статусу Німеччини на континенті було активізовано Францію як найнепримирен-

нішого противника новоствореної імперії. І щоб належним чином зрозуміти цей феномен, слід розглянути ряд параметрів, що найбільш непокоїли “залізного канцлера”. Насамперед, він керувався геополітичним критерієм системного підходу, де **будь-які відносини не можуть бути зрозумілими поза елементами системи, оскільки вони формуються і розвиваються у ній. Тому такий вид відносин творить різні підсистеми, які входять в систему міждержавних відносин з притаманними їй структурами, функціями, процесами розвитку.** Бісмарк докладав зусиль, щоб створити особливий вид підсистеми відносин між Німеччиною і Францією на таких засадах: Франція, яка мріяла про реванш, ніколи не наважилася б на війну з Німеччиною без підтримки ззовні; головні союзники Франції були, найвірогідніше, у Східній Європі. А це, згідно із системними критеріями типології міжнародних систем, є прагненням держав отримати контроль над поведінкою інших акторів міжнародної системи. Тому Бісмарк обрав багатополярну модель відносин у системі. Він надав перевагу протистоянню будь-якій коаліції, що прагне посісти панівне становище щодо інших держав системи. Крім того, він мав стримувати тих учасників системи (конкретно — Францію), які обстоюють принцип наднаціональної організації. Іншими словами, “кошмар коаліцій”, відверте побоювання ворожих союзів і коаліцій було одним з найвразливіших місць, з погляду Бісмарка, що могло завадити успішній реалізації його планів, посприяти переможеним державам повернутись у систему в ролі прийнятних для Німеччини акторів.

Бісмарк вирішив створити своєрідний санітарний кордон навколо Франції. Він виходив з того, що успішна реалізація свого зовнішньополітичного завдання буде безпосередньо залежати від встановлення тісних контактів з Австро-Угорщиною та Росією. Попри всі зрозумілі труднощі у відносинах з Австро-Угорщиною, майбутні міждержавні контакти мали низку об'єктивних передумов. Ще у 1866 р. досить передбачливо Бісмарк утримався від окупації Відня пруськими військами та не здійснив жодних негативних дій, що могли зачепити національне самолюбство та гідність австрійців. Стосовно Росії, то з нею, як з випробуваним союзником, було значно легше підлаштуватись під загальну тональність функціонування Бісмаркового вектора у загальному контексті системи “Європейського еквілібріуму”. 6 травня 1872 р. Росія і Німеччина підписали союзний договір, згідно з яким кожна сторона зобов'язувалась спорядити 200-тисячну армію

в разі нападу на одну із сторін. А через місяць, 6 червня, активними фігурантами Бісмаркового сценарію стали Росія, Австро-Угорщина та Німеччина, які уклали консультативний пакт. Цей пакт, який отримав назву Союз трьох імператорів, у 1881 і 1884 роках поновлювався і проіснував до 1887 р.

Попри відносно тривалий строк існування Союзу, за своїм характером він був схожий на привабливий різдвяний подарунок, в якому ялинкові прикраси виявились побитими. Сталося це насамперед через різнобарвну гаму інтересів партисипантів консультативного пакту. Австро-Угорщина і Росія прагнули мати підтримку такого потужного союзника, як Німеччина. Сама Німеччина як наддержавна набувала конкретних прикмет свого антипода: вона мала бути під постійним контролем обох інших сторін саме через непередбачуваність своєї постійно зростаючої могутності. Після чергових випадів Бісмарка на адресу Франції та пов'язаною з цим “військовою тривоگو” у 1875 р., Європа опинилась на порозі чергової франко-німецької війни. Російський уряд доклав чималих зусиль, щоб переконати Бісмарка у доцільності оприлюднення заяви про відсутність будь-якої ворожості з боку Німеччини.

Союз трьох імператорів забезпечував функціонування одного з **типів системного контролю, що був характерним протягом існування всіх міжнародних систем — “баланс сил”, коли три або більше держав контролюють дії одна одної за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів та відкритих конфліктів.** Союзницькі відносини з Німеччиною давали змогу Росії та Австро-Угорщині зосередити увагу на вирішенні деяких завдань внутрішньої та зовнішньої політики: проведення реформ, посилення впливу на Балканах і (у випадку Росії) експансія в Центральну Азію. Німеччина, завдяки Союзу трьох імператорів, зуміла запобігти зближенню обох держав з Францією, чим забезпечила собі на певний час комфортне становище в Європі.

Після нейтралізації “Кримського контракту” Росія зосередила зусилля на відновленні свого впливу на Балкани. Дуалізм в її намірах полягав, з одного боку, в реалізації ролі визволителя братів-слов'ян — болгар, сербів та інших — від влади турецького султана, а з іншого — реанімувати контроль за Чорноморськими протоками, що мали для Росії стратегічне військове та економічне значення. Прагнення Австро-Угорщини мали діаметрально протилежне спрямування. Вона стояла на позиціях збереження статус-кво в цьому ж регіоні. Будь-

яке його порушення, на думку Відня, могло призвести до порушення рівноваги і відділення від Османської імперії балканських народів та створення ними суверенних держав. Проте основну загрозу дуалістична монархія вбачала в тому, що вихід з її складу слов'янських народів неминуче прискорить остаточний крах багатовікової епохи правління династії Габсбургів.

Слід також зазначити, що Союз трьох імператорів мав свій усталений специфічний **баланс сил, що полягав у маневрах, спрямованих на те, аби перешкодити одній державі зібрати сили, які перевищували б сили їхніх супротивників, об'єднаних у коаліцію. Кожна держава, якщо вона прагне зберегти рівновагу, виступить проти держави або коаліції, спроможної забезпечити собі таку перевагу.**

Саме ця презумпція і зумовила подальше різке загострення російсько-австрійських відносин. Іншим потужним стимулом були перемоги Росії та інших європейських держав над Османською імперією. Вони також спонукали до опору іноземним загарбникам часто у вигляді народних повстань. Проти військ Османської імперії у складі російської армії брали участь військові загони, сформовані з місцевого населення. Всі ці зусилля були спрямовані на виконання настирливих вимог проведення реформ в інтересах християн. Справа дійшла навіть до того, що в складі Османської імперії виникли автономні князівства Сербія, Чорногорія, Валахія і Молдавія. Ступінь самостійності став ще однією ознакою, що вказувала на поступовий, але невпинний процес розпаду Османської імперії. Вже у 60-х роках XIX ст. після Кримської війни турецькі війська було виведено з території Валахії та Молдавії. Була створена єдина держава Румунія. Аналогічні процеси відбувались у середині 70-х років XIX ст. у Сербії, де практично не залишилось жодного турецького солдата. Незважаючи на те, що Османська імперія всіляко намагалась чинити опір, її неминучий кінець ставав дедалі очевиднішим.

2. Східне питання — структурний рівень континентальної системи “Європейського еквілібріуму”

Попри позірну рівновагу в європейських справах, об'єктивний розвиток подій знову спричинив новий виток напруженості на континенті. Приводом стало повстання населення Боснії та Герцеговини у 1875 р. проти османського ярма. Перед європейськими країнами постала дилема — як реагувати на нову ситуацію. З одного боку, Австро-

Угорщина здавна мріяла про цю територію, намагаючись за її допомогою зміцнити свій вплив на Балканах. Виникла реальна можливість створити там незалежну державу або надати Герцеговині автономію у складі Османської імперії. При цьому не виключався і варіант її розподілу між Австро-Угорщиною, Сербією та Чорногорією. Англія доклала всіх зусиль, щоб вийти з цієї кризи за допомогою реформ. Здійснювався постійний тиск на султана Абдул-Хаміда II, щоб зняти гостроту проблеми. Результатом стало прийняття у 1876 р. Конституції. Проте вона проіснувала недовго. Уряд Османської імперії застосовував жорсткі методи до балканських провінцій. Зрештою, крім Герцеговини, повстання спалахнуло і в Болгарії.

Пам'ятаючи про негативні наслідки “Кримського контракту” для дипломатичної активності Росії, а також про загрозу для самостійності князівств Сербії та Чорногорії, російський уряд змушений був вдатись до активних дій на Балканах. Олександр II просто був зобов'язаний зважати на розгорнуту в країні потужну кампанію за незалежність. У цей час особливо популярними були ідеї слов'янської солідарності, возз'єднання всіх православних слов'ян навколо об'єднуючого центру, яким, згідно із суспільною думкою, була Росія. Ідеї панславізму активно пропагували відомі громадські діячі, видатні представники російської культури, серед них Ф. М. Достоевський, І. С. Аксаков, генерал М. Г. Черняєв та ін. Їх підтримували рядові жителі Російської імперії, а також політична та військова еліта. І хоча в країні ще не завершилася військова реформа, хоча дипломатичні позиції Росії були не надто міцними, суспільна думка жорстко наполягала на тому, що конче необхідним є військове втручання в конфлікт на Балканах.

Після тривалих вагань Росія визнала за необхідне втрутитись у події на Балканах. Прелюдією активних силових акцій 31 жовтня 1876 р. стала вимога до Османської імперії укласти перемир'я із Сербією. Турки прийняли цю вимогу, але були вкрай негативно налаштовані проти проекту мирного врегулювання Східної кризи, розробленого на конференції послів у Стамбулі. До того ж, Велика Британія та Австро-Угорщина були надто занепокоєні майбутнім Османської імперії, адже від цього залежав ступінь їх впливу на весь Балканський півострів.

У Росії розгорнулася активна кампанія стосовно надання матеріальної і військової допомоги балканським народам. З огляду на дефіцит військових спеціалістів у сербській армії, туди буквально хлинув потік добровольців — офіцерів російської армії, які формально перебували у відпустці або навмисно йшли у відставку.

Російська дипломатія продовжувала методичну обробку урядів провідних європейських держав щодо балканського питання. Її аргументи базувалися на системних принципах контролю за розвитком міжнародної ситуації. **Контроль над міжнародною системою полягає в розподілі ресурсів між її акторами, незважаючи на те, чи будуть це певні держави, чи коаліції держав.** З Австро-Угорщиною було досягнуто угоди, що у випадку війни з Туреччиною, її війська окупують Боснію і Герцеговину, а Росія зобов'язувалась утриматись від створення на Балканах “великої слов'янської держави”. Велика Британія, яка реалізувала принцип “блискучої ізоляції”, позитивно сприйняла запевнення Росії про відсутність зазіхань на Малу Азію і підтримку британських претензій на острів Кіпр, який перебував під владою Туреччини. Був також підписаний союзний договір між Румунією і Росією, за яким це князівство декларувало свою цілковиту незалежність від Османської імперії.

І нарешті, після того, як султан відхилив новий проект реформ для балканських слов'ян, 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині. Її союзниками в цій кампанії були Румунія, Сербія і Чорногорія. Вважали, що Росія просто приречена на те, щоб успішно використати свою воєнну перевагу, а запеклий опір турків трактували як відчайдушну безвихідь приречених. Лише після багатомісячної облоги впала турецька фортеця Плевна. Героїчно бились російські герої Шипки, які в умовах суворої зими разом з болгарськими ополченцями обороняли гірський перевал від постійних атак турків.

Політичний пасьянс після здобутої перемоги перевершив навіть найсміливіші передбачення. На балканському театрі бойових дій російські війська впритул підійшли до Стамбула, в Закавказзі — турки вимушені були покинути міста Арагдан, Карс і Батум. І нарешті 3 березня 1878 р. в невеличкому містечку Сан-Стефан, неподалік від турецької столиці, було підписано прелімінарний мир. Перед російськими військами відкривалась блискуча можливість взяти столицю Османської імперії, але на той момент стало зрозуміло, що Велика Британія в балканському питанні виконувала роль не безликого статиста або аморфного конструктора політики “блискучої ізоляції”, а об'єктивного феномена та ще й з міцним тисячолітнім корінням регулятора європейської політики. Словом, можливість мілітарної сутічки між Росією та Англією на цьому підґрунті була більш ніж очевидною.

Згідно з підписаним Сан-Стефанським миром документально затверджувалась незалежність Румунії, Сербії і Чорногорії. Боснії та Герцеговині надавалась автономія в межах Османської імперії. Але найважливішим було те, що цей мир передбачав створення великого Болгарського князівства, до складу якого повинна була вийти територія між Дунаєм, Охридським озером, Егейським і Чорними морями. За цим договором російські війська могли перебувати в Болгарії впродовж двох років, а її кордон з Османською імперією був розташований близько від Стамбула, а також Чорноморських проток Босфор і Дарданелли.

Згідно з системними принципами Сан-Стефанський мир може бути атрибутований як **негативний мир, спрямований на мінімізацію, скорочення, подолання насильства в конфлікті. Концепція негативного миру заснована на чітко виражених потенційних суб'єктно-об'єктних відносинах. У політиці безпеки ці відносини відображені у принципі колективної оборони — гарантії того, що союз, спрямований проти ймовірного ворога за допомогою політики залякування, утримує його від використання збройних засобів.** Отже, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., що становила значну частку Східного питання, — це структурний рівень континентальної системи “Європейського еквілібріуму”.

Умови Сан-Стефанського миру спричинили розпач у середовищі європейських урядів. Загрозливим дезінтегруючим фактором для них було значне перекроювання кордонів, а особливо посилення позицій Росії на Балканах. Жодна зацікавлена сторона не могла погодитись з цим. Внаслідок таких обставин виникла негативна реакція Великої Британії і Австро-Угорщини. Практичною стороною їх заперечення були настійні вимоги перегляду умов Сан-Стефанського договору. Росія вимушена була погодитись з цим, оскільки усвідомлювала визначальну роль, крім згаданих держав, ще й Німецької імперії. А це свідчило про посилення впливу Росії на світову політику. Німеччину ж цілком влаштовувала роль арбітра в конфлікті великих держав. Крім того, можливість знову опинитись у ролі вимушеного партисипанта колишнього “Кримського контракту”, тобто в міжнародній ізоляції, аж ніяк не входило в плани Росії.

3. Міжнародний конгрес у Берліні та проблеми “центрів сили” і “балансу сил”

За пропозицією Німеччини в червні-липні 1878 р. в Берліні відкрився міжнародний конгрес для обговорення ситуації, що склалась. Під час складних перемовин було вироблено таке рішення: 1) підтвердити незалежність Болгарії, але в досить урізаному вигляді — Східна Румелія залишалась на правах автономії у складі Османської імперії; 2) Боснію і Герцеговину окупували війська Австро-Угорщини; 3) до Греції приєднувалась Фессалія, а Сербія ставала королівством; 4) Росія зберегла всі території, приєднані до неї згідно зі Сан-Стефанським миром; 5) Румунія як компенсацію за втрату Бессарабії одержувала Добруджу; 6) і, нарешті, Англія, яка не брала участі у війні, приєднала до своєї колоніальної імперії стратегічно важливий острів Кіпр.

Все ж Берлінський конгрес скасував одне із засадничих положень Сан-Стефанського договору — про створення “великої” Болгарської держави. Її територія була поділена приблизно на три рівні частини. І лише північна частина (між Дунаєм і Балканськими горами) стала територією, де було створено самостійне Болгарське князівство. У складі Османської імперії воно мало широку політичну автономію, тобто право обирати власний уряд, приймати закони, створювати армію, встановлювати відносини з іноземними державами тощо.

Перегляд умов Сан-Стефанського договору значною мірою заторкнув інтереси Росії та вражав патріотичні почуття болгар. Пояснення специфіки такої реакції полягало в прорахунку Берлінського конгресу, який у межах панівної на континенті позиції вдався до схвалення прийнятного для більшості європейських держав рішення в руслі збереження “балансу сил”, і не врахував однієї, але дуже важливої обставини. У кожному конкретному історичному випадку негативні прояви можуть мати широкий спектр реалізації. А тут небажання балканських народів далі перебувати під владою Османської імперії спричинило виникнення нового піднесення визвольної боротьби в Македонії, Фракії, Албанії, Східній Румелії. Отже, з одного боку, стан глибокої агонії Османської імперії, а з іншого — тимчасовий компроміс, заснований на рішеннях Берлінського конгресу, дали змогу порушити питання про впровадження в постійну практику проблеми визначення “центрів сили” на засадах концепції “балансу сил”. **Розрізняючи два розуміння центру сили — широке і вузьке, а також**

зважаючи на рішення Берлінського конгресу, слід трактувати Німеччину, яка прагнула проголосити себе центром сили в усіх найважливіших сферах: військовій, політичній, економічній, культурній.

Бісмарк почало непокоїти загострення протиріч між Австро-Угорщиною і Росією, адже це могло зіпсувати діяльність його дітища — Союзу трьох імператорів. Ось чому, не вагаючись, він рішуче взявся виконувати роль посередника, або, за його словами, “чесного маклера”, під час Берлінського конгресу, щоб створити якнайсприятливішу ситуацію для реалізації своїх далекоглядних планів — надати новий імпульс функціонуванню його творіння. Всі дії підступного канцлера базувались на факторі спільності пам’яті, де був узагальнений весь досвід взаємовідносин між державами в різних союзах, які в різні історичні періоди йому вдавалось створити. Для розроблення чергового дипломатичного проекту “залізний канцлер” інспірував підписання у 1881 р. договору про взаємні гарантії між Німеччиною, Росією та Австро-Угорщиною. Згідно з цим документом сторони зобов’язувались підтримувати доброзичливий нейтралітет у випадку війни однієї з них з “четвертою великою державою”. 1884 р. цей договір було пролонговано. Отже, ідея європейської єдності, або “концерт Європи” здавалось б одержав ще одне підтвердження.

Недостатньо прихована фіктивність підписаного договору фактично з усіх сторін стала очевидною практично одразу. В межах континентальної Європи розгорнулась латентна, але відчайдушна боротьба. **В Берліні з позиції системності був заповнений вакуум, що залишився від Віденського конгресу, коли Східне питання практично обійшли мовчанкою.** Коли стало очевидним, що Османська імперія перебуває у стані глибокої агонії, проблема визначення, під чию сферу впливу потраплять балканські провінції, набувала дедалі більшої гостроти.

Росія в компанії зацікавлених сторін була першою, хто забажав використати власний вплив на Балканах на свою користь. За допомогою дипломатичних маневрів їй вдалось добитися обрання князем Болгарії своєї креатури — Олександра Баттенберзького, племінника російського імператора Олександра II. Однак **функціональний вимір європейського порядку на рівні економічної складової внаслідок економічної відсталості Росії став нездоланною перешкодою для встановлення її домінації на Балканах.** А тим часом Австро-Угорщина, використовуючи свою перевагу в річковому і залізничному транс-

портному сполученні з іншими європейськими державами, почала поступово, але методично витіснити та нівелювати російську присутність у балканському регіоні. Крім того, з позиції капіталоспроможності Австро-Угорщина була для балканських провінцій привабливішим партнером.

А далі відбувся “парад” відмов від колишніх зобов’язань. У 1881 р. Сербія уклала таємну угоду з Австро-Угорщиною з умовою відмовитись від своїх інтересів у Боснії та Герцеговині, а також у Нові-Пазарському санджаку. Крім того вона зобов’язалась відмовитися від будь-яких дипломатичних контактів з іншими державами. За безпосередньої підтримки Австро-Угорщини у 1882 р. князь Мілан Обренович проголосив себе королем Сербії, а в 1885 р. розпочав проти Болгарії агресивну війну. 1883 р. за активної ініціативи Німеччини до її союзу з Австро-Угорщиною та Італією приєдналась Румунія. **На системному рівні для здобуття статусу “центр сили” недостатньо володіти переконливим потенціалом, – треба ще продемонструвати здатність його оптимально використовувати, підтвердити своє домінування в регіоні без жодних анексій та агресії.**

Тогочасним “центром сили”, в нашому випадку, була Німеччина, яку слід було вважати такою державою, що мала вирішальний вплив на ту чи іншу підсистему міждержавних відносин.

4. Формування блоків і початок боротьби за переділ світу – другий етап розвитку континентальної системи “Європейського еквілібріуму”

Франко-пруська війна, що закінчилась розгромом Франції, спричинила чимало проблем. Попри політичні амбіції, Бісмарк швидко зрозумів, що французьке суспільство ніколи не примириться з пережитим приниженням і прагнучим реваншу. Справді, майже всі політичні сили у Франції, крім соціалістів, були одностайні в бажанні з лишком відплатити Німеччині за національну катастрофу. За принципом І. Канта: “Ви не зможете вирішити проблему, якщо не визнаєте, що вона у вас є”, – Бісмарк вимушений був поспішати, оскільки Франція постійно дбала про відновлення свого потенціалу. На відміну від 1870 р., коли Франція опинилась в ізоляції, тепер усі провідні європейські держави з підвищеною підозрою стежили за діями Німеччини, посилення якої зумовлене певними об’єктивними передумовами. У цій ситуації рейхсканцлер прагнув внести розкол у

відносини між великими державами, а далі заручитись підтримкою однієї з них. Іншими словами, в європейському міждержавному політичному процесі необхідно було створити сталий антифранцузький альянс. Бісмарк чудово зрозумів, що російсько-австрійські відносини навряд чи можна налаштувати на загальну позитивну тональність функціонування. Необхідно було вибрати як потенційного союзника найдієвішого фігуранта в майбутньому союзі. Щодо цього в правлячій еліті Німецької імперії не було однастайності. Попри особисті симпатії Бісмарка до Росії, яка активно підтримала його під час відчайдушної звитяги з приводу об'єднання Німеччини, шальки терезів тверезого політичного вибору схилились на користь Австро-Угорщини. Опоненти справедливо зауважували, що створення австро-німецького союзу може стимулювати французько-російське зближення, і Німеччина опиниться в дуже небезпечних політичних лещатах.

Російсько-німецькі відносини загострювала несприятлива економічна кон'юнктура, пов'язана з падінням цін на сільськогосподарську продукцію, а трохи згодом і провалом, аналогічним до того, що відбувався, але вже в царині ціноутворення в промисловій сфері. Це призвело до виникнення глибокої економічної кризи, що тривала впродовж останньої третини XIX ст. Ця криза одержала назву “велика депресія”¹.

У той час основною причиною економічних негараздів вважали проблему вільної торгівлі і низькі митні ціни на імпортні товари, що було особливо характерно для 60–70-х років XIX ст. Висновок більшості європейських урядів був практично однастайним: термінове введення митного протекціонізму, або різке підвищення митних зборів на імпорт. А це вже безпосередньо впливало на російсько-німецькі економічні відносини. Ці сторони в Європі вважали основними торговими партнерами.

У царині міжнародних відносин Бісмарк знову зумів наполягти на своєму. 7 жовтня 1879 р. було підписано таємний договір між Німеччиною і Австро-Угорщиною. Треба зазначити, що опоненти Бісмарка мали рацію. Цим договором Німеччина аж ніяк не посилювала свої позиції: не отримувала ніяких додаткових гарантій своєї безпеки, брала в союзники явно слабшу державу, яка до того ж мала протиріч-

¹ Її історичний аналог під схожою назвою, але зі значно серйознішими і тривалішими наслідками для економіки Америки і Європи, стався наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст.

чя із сусідами. Отже, Німеччина збільшувала рівень конфліктності у своїх відносинах з Росією, і, основне, відверто підштовхувала її на зближення з Францією.

На думку рейхсканцлера, Австро-Угорщина могла бути більш передбачуваним і надійним партнером Німеччини. Внаслідок цього, очевидно, необачного вчинку напруженість в Європі зростає, і було зроблено дуже важливий крок для її розколу на протиборчі блоки.

Бісмарк взявся формувати нову систему союзів у Європі із залученням інших держав. З системного погляду основною його метою було забезпечити **стратегічний (довготривалий) національний інтерес Німеччини, що виник у нових історичних умовах. Йдеться про захист фізичної, політичної цілісності групи держав, тому інтереси всіх держав тут збігаються**. Треба було вийти на інший рівень продуктивного пошуку міждержавного союзу, принципово наповненого альтернативним змістом, і утвердити замість морально застарілого Союзу трьох імператорів нове національне об'єднання, здатне вирішувати конкретні стратегічні завдання. Італія як суб'єкт міжнародних відносин була найкраще налаштована на загальну тотальність функціонування нової системи. Її протиріччя з Францією щодо колоніального поділу територій Північної Африки були загрозою дезінтегруючого фактора для стабільності в Європі. Зрештою 20 травня 1882 р. у Відні був підписаний договір про Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Відповідно до його умов, Німеччина та Австро-Угорщина обопільно запряглись прийти на допомогу Італії, якщо та стане об'єктом нападу з боку Франції. Аналогічно, зі свого боку, Італія брала на себе відповідні зобов'язання щодо Німеччини. Це був відверто агресивний блок, спрямований на руйнацію статус-кво, що склався, а також на встановлення гегемонії в глобальному масштабі. Замість європейської єдності визначальною тенденцією розвитку континентального співтовариства стала його поляризація, темпи якої невпинно зростали.

Внесок у цей процес зробила і сама Франція, особливо її військовий міністр генерал Ж. Буланже. Його занадто різкі випадки проти Німеччини, заклики будь-якою ціною примусити її просити вибачення за привселюдне приниження Франції принесли йому просто приголомшуючу популярність у себе в країні.

Тим часом Бісмарк уважно спостерігав за розвитком подій у Франції. Екстремістські випадки Буланже були йому на руку: вони давали підстави скасувати обмеження на нарощування військових зу-

силь і збільшення спектра традиційних для Німеччини “типово професійних ролей” — арсеналу, зброяра та постачальника Європи найновітнішим озброєнням. І це все для того, щоб тільки забезпечити себе від “войовничих галлів”. У Німеччині було прийнято воєнний закон, згідно з яким значно підвищувалися асигнування на армію та флот. Бісмарк надто боявся ведення війни на два фронти — проти Франції і Росії. Від останньої він особливо старанно приховував характер австро-німецького і Троїстого союзів. У середині 1880-х років він нарешті вирішив збалансувати свою політику щодо Росії. Недопущення французько-російського зближення постійно тримало його у напрузі.

Влітку 1887 р. завершувався термін австро-російсько-німецького договору про нейтралітет. Росія, в якій накопичилось чимало претензій і до Австро-Угорщини, і до Німеччини, відмовилась реанімувати цей договір у попередньому вигляді. Тоді Бісмарк запропонував інший варіант. 18 червня 1887 р. в Берліні було підписано таємний російсько-німецький договір, що одержав неофіційну назву “перестраховального договору”. За цим договором Німеччина одержала додаткові і навіть надлишкові гарантії безпеки, порівняно з тими, що вона мала у Троїстому союзі. Обидві сторони зобов’язувались дотримуватись доброзичливого нейтралітету у випадку війни однієї з них із “третьою нейтральною державою”. Виняток становили Австро-Угорщина і Франція. Проте тенденція до зближення у відносинах між Росією та Німеччиною розвитку не одержала. Бісмарк надто пізно наважився на корекцію зовнішньополітичного курсу: до того часу в російсько-німецьких відносинах накопичилось чимало протиріч, які перешкождали зближенню обох країн. По-перше, стосунки обох держав серйозно гальмувала ситуація в Болгарії. У 1885 р. в Східній Румелії спалахнуло повстання під гаслом воз’єднання з Болгарським князівством. Уряд князя Олександра Баттенберзького, активного фігуранта політичного процесу, надіслав їм на допомогу регулярні частини болгарської армії. Воз’єднання Північної та Південної Болгарії почали вважати визначною перемогою народу Болгарії в його боротьбі за національне визволення. Російська дипломатія вважала, що Болгарія разом із Сербією, які виникли за її прямої підтримки, стануть відповідно її оплотом на Балканах. Однак, коли стало зрозуміло, що домінуючі позиції в регіоні почали переходити до Німеччини, яка прагнула зберегти дотеперішні кордони і вже впродовж певного часу мала намір проникнути в цю країну, Росія відкликала своїх офіцерів,

які служили в болгарській армії. Попри спровокований Австро-Угорщиною військовий конфлікт між Сербією і Болгарією, успішні дії болгарських військ примусили прихильників Берлінського трактату визнати сам феномен возз'єднання як завершений факт. Отже, Східна Румелія була офіційно визнана ними складовою Болгарського князівства.

Коли в Болгарії відбувся державний переворот, і князя Олександра Баттенберзького, російського ставленика, було скинуто, а на його місце у 1887 р. обрано принца Фердинанда-Саксен-Кобурзького, креатури Австро-Угорщини, зовнішньополітична орієнтація Болгарії починає швидко змінюватись. Після возз'єднання у 1885 р. Болгарія все ще перебувала під верховною владою турецького султана, і лише 1908 р. стала цілком незалежною державою.

Росія була позбавлена багатьох своїх позицій на Балканах (навіть розірвала дипломатичні відносини з Болгарією). Її можливості впливати на ситуацію там помітно зменшились. Усе це серйозно дратувало правлячу еліту Росії і зовсім не сприяло зміцненню російсько-німецьких контактів.

По-друге, Росія конче потребувала кредитів для будівництва залізниць, розвитку нових промислових регіонів (Донбасу, Південної України), модернізації старих. Проте домовитись з німецькими банками про надання великих займів не вдалось, оскільки в той час надзвичайно місткий внутрішній ринок Німеччини потребував постійних і масових фінансових ін'єкцій, обіцяв високу віддачу і працював на збільшення сукупної міці фатерлянду. Закономірно, що в умовах націоналістичної ейфорії, яку тоді переживало німецьке суспільство, про кредитування Росії на шкоду розвитку внутрішнього ринку Німеччини не могло бути й мови. Зате на потребу Росії в кредитах негайно відгукнулась фінансова імперія Ротшильдів і великі банки Франції та Бельгії. За цією угодою пішли нові, і до 1914 р. державний борг Росії французьким вкладникам досяг 10 млрд франків. Одночасно вирости і прями інвестиції Франції в економіку Росії — з 200 млн франків у 1888 р. до 2,2 млрд франків у 1914 р. Саме відтоді під франко-російське зближення було закладено солідний економічний фундамент.

По-третє, з кінця 1870-х років починається загострення російсько-німецького конфлікту з приводу митних зборів. І тут інтереси певних соціальних груп (юнкерства, російських поміщиків-експортерів аграрної продукції) переважили державні інтереси і завадили знай-

ти варіант вирішення проблем, який би задовольнив обидві сторони. Зрештою, в російсько-німецьких відносинах не тільки не було зрушень на краще, а навпаки — накопичився конфліктний потенціал.

Зв'язки Німеччини з Росією слабшали, водночас Бісмарк виявляв щоразу пильніше зацікавлення до зміцнення відносин з Великою Британією. У той час між двома державами не існувало жодних серйозних протиріч, оскільки в центрі уваги Великої Британії були колоніальні інтереси, а Німеччину непокоїли європейські проблеми. Але Велика Британія, намагаючись здійснювати зовнішню політику, функціонуючи в автономному режимі “блискучої ізоляції”, навіть і думки не мала про встановлення союзу з Німеччиною. Бісмаркові вдалося уникнути наявних перешкод і вийти на рівень продуктивного залучення її у сформовану ним систему воєнних союзів в Європі. Завдяки його зусиллям 12 грудня 1887 р. Австро-Угорщина, Велика Британія та Італія уклали в Лондоні договір про підтримання миру й існуючого статус-кво в басейні Середземного моря, Чорноморських проток, а також на Балканах.

А тим часом російсько-французьке зближення стало важливим складником структурного рівня континентальної системи “Європейського еквілібріуму” впродовж другого етапу її існування.

Російсько-французьке співробітництво не було таким вже й безхмарним. Між країнами мали місце серйозні політичні й ідеологічні розбіжності. Попри принципову різницю у структурі політичного устрою — Росія була самодержавною монархією, а Франція демократичною республікою — міждержавне зближення зумовлювалося реальним відчуттям загрози, що виходило від держав Троїстого союзу. Навіть діаметрально протилежне ставлення до “Марсельєзи” — у Франції з початку 80-х років XIX ст. вона стала державним гімном, а в Росії — це був символ революційної пропаганди — не стало перешкодою для їх взаємного руху назустріч.

Зростаюча непевність у розвитку міжнародних відносин у 90-х роках XIX ст., яку посилювали постійні дипломатичні пасьянси Бісмарка, спонукала у 1891 р. Росію і Францію укласти угоду про взаємні консультації у випадку “загрози всесвітньому миру”. А коли минув рік, у серпні 1892 р. представники російського і французьких генеральних армійських штабів підписали воєнну конвенцію, згідно з якою обидві сторони зобов'язувались взаємно здійснювати військову допомогу в разі нападу Німеччини на одну із них: Росія і Франція повинні були виставити відповідно 1,3 млн і 700–800 тис військо-

вослужбовців. Ця конвенція вступила в силу після взаємного обміну листами між міністром закордонних справ Росії і послом Франції в Санкт-Петербурзі (15 (27) грудня 1893 р. і 23 (4 січня) грудня 1893 р.).

Саме ця подія знаменувала реальний вихід Росії з режиму міжнародної ізоляції, в якій вона перманентно перебувала від періоду розпаду Віденської системи, а також з часів “Кримського контракту”. Не одержала Росія і сподіваних дивідендів від Союзу трьох імператорів. Крім того, Берлінський конгрес, а згодом і Троїстий союз також нічого не дали їй, крім гіркого розчарування.

У сучасній російській історіографії всіляко акцентується і пропагується роль міністрів закордонних справ Росії М. К. Гірса і В. М. Ламздорфа у виході з ізоляції і стабілізації міжнародного становища держави. Заслугою М. К. Гірса вважають вміння знаходити спільну мову з монархами Олександром II і Олександром III, які вважали себе найкомпетентнішими та вправнішими у всіх питаннях зовнішньої політики. Міністр насамперед виходив з глибокого переконання у тому, що основними партнерами Росії на міжнародній арені можуть бути Німеччина та Австро-Угорщина. І тільки загострення з ними відносин примусило його змінити орієнтацію на Францію. Досягнути з нею домовленість Гірс трактував як “шлюб за розрахунком”, від якого російський уряд був, м’яко кажучи, не в захваті. Проте **національний інтерес** в цьому питанні все-таки переважив.

Безсумнівним позитивом В. М. Ламздорфа вважають обачне та дбайливе ставлення до політичної спадщини, яку залишив після себе його попередник. Він став послідовним прихильником збереження російсько-французького союзу, але з однією суттєвою поправкою. Ламздорф трактував цей союз лише як надійний запобіжний засіб у разі воєнного конфлікту з Німеччиною. У 1890-х роках він вважав за необхідне утриматися від переведення стану співробітництва між російськими і французькими генеральними штабами армій на документальний рівень де-юре. Його кредо було “задовольняйтесь тими чудовими відносинами між Францією і Росією, які не компрометують нас документально”.

Створення російсько-французького союзу як важливої ланки в структурному рівні **континентальної системи “Європейського еквілібріуму”** на її другому етапі існування сприяло стабілізації міжнародного становища. **Баланс сил**, що склався раніше між провідними державами Європи, набув сталого характеру. Наявність на конти-

ненті двох воєнних союзів наймогутніших держав, що перебували в стані протистояння, робила будь-яку спробу порушити існуючий баланс сил надзвичайно ризикованим і небезпечним. Впродовж 20 років провідні держави навіть не думали вдаватись не тільки до військової сили, а й переходити на рівень реальної загрози її застосування.

Фактично, кінець XIX ст., коли склалась нова і **досить стала система міжнародної рівноваги з очевидними ознаками “балансу сил” між основними європейськими потугами, наявність загальноєвропейських і закріплених міжнародними договорами кордонів між європейськими державами, існування двох військово-політичних угруповань — обидва протистояли одне одному, свідчили про існування спрямованої, чітко визначеної у місці і часі самостійної системи міжнародних відносин — континентальної системи “Європейського еквілібріуму”**. Відмінність її від попередніх, Вестфальської і Віденської, полягала в наявності двох союзів держав, конкретно історично окреслених політично і військово.

Політика, заснована на компромісах задля вирішення застарілих і найбільш болючих протиріч на Балканах, мала цілком конкретну спрямованість — згладжувати існуючі суперечності і відновлювати збалансованість у зниженні порогу небезпеки в цьому регіоні нових конфліктних ситуацій. Прихильником саме такої моделі політики і був Ламздорф. Він, як і раніше, був активним адептом російської присутності на Балканах у ролі покровителя і захисника християнського вірування. Ламздорф досить виважено ставився до збереження влади султана над всією Османською імперією. І тільки завдяки його обачній далекоглядності у квітні-травні 1897 р. Росія і Австро-Угорщина підписали угоду з приводу балканських справ, яка засуджувала “всілякий завойовницький намір на Балканському півострові”, хто б не був його ініціатором.

Слід також звернути увагу на специфіку міжнародного порядку, що склався наприкінці XIX ст. На перше місце вийшов культ брутальної військової сили. Саме вона і становила основу **балансу сил** і авторитету держав на європейській арені. Беручи приклад з Бісмаркової Німеччини, провідні європейські держави саме в цьому мотиваційному меседжі вбачали гарантію своєї національної безпеки і захисту державних інтересів. Тогочасний мир на континенті мав дві засадничі експлікації (пояснення): по-перше, економічно зумовлене бажання жити у стані миру, а по-друге, надмірна обережність, що переростала в підозру, постійно розпалювану переконанням в агресивних намірах

свого геополітичного оточення. Слід звернути увагу на ще одну обставину — **обидва союзи, Троїстий і Російсько-французький, мали оборонний характер**. Іншими словами, вони передбачали застосування військової сили тільки в разі зовнішньої агресії.

Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. мир у Європі, здавалось, був як ніколи стійким і непорушним. У всякому разі поріг воєнної небезпеки був досить низьким і мав тенденцію до постійного зниження. Оформлення і вихід на передній план відчутних змін у воєнній стратегії Німеччини кінця XIX ст. був зумовлений тим ступенем вразливості геополітичного становища об'єднаної імперії, яку Бісмарк вважав надзвичайно небезпечною для її існування. Тим більше, що сусідами були найбільші й наймогутніші європейські держави — Франція і Росія. Пам'ятаючи про згубність для Німеччини війни на два фронти, і одночасно намагаючись запобігти цьому, він вважав за потрібне розширити свій політичний ресурс і, відповідно, посилити реальний вплив хоча б на Росію. До цього слід додати ще одну дуже важливу обставину, що забезпечувала збереження миру на континенті, і на яку зважала більшість тогочасних політиків і міжнародних експертів у Європі: всі монархи у провідних європейських країнах перебували у більш-менш близьких родинних стосунках.

Мир у Європі, принаймні ззовні, здавалось, був як ніколи тривалий і міцний. Але небезпека розвалу цієї ідилії насправді була більш ніж реальною. Ситуація погіршилась у 1890 р. після відставки Бісмарка.

В “епоху Бісмарка” було вирішено найважливіше для Німеччини завдання: відбулось об'єднання німецьких земель в єдину державу. Цьому, безумовно, видатному діячеві вдалось перенести основні характеристики “пруської моделі” суспільного розвитку (високий ступінь державного патерналізму щодо економіки, особливий тип аграрних відносин, винятково важлива роль армії і держчиновників у житті суспільства тощо) на загальнонімецьку державу. Пруссія, що стала ядром Німеччини, попри якісно нову ситуацію, далі йшла своїм особливим шляхом, не копіюючи інші моделі суспільного розвитку.

На місце Бісмарка було призначено генерала Лео фон Каприви, прибічника неминучої російсько-німецької мілітарної конфронтації. Тому він почав завзято реалізовувати доктрину війни на два фронти.

Існування російсько-французького союзу захопило Генеральний штаб німецької армії розробити детальну стратегію блискавичного розгрому як Росії, так і Франції. Сподіваючись у такий спосіб уникнути війни на два фронти, ця стратегія (одержала назву від імені

начальника генерального штабу “план Шліффена”) дала потужний поштовх для прийняття в 1898 р. програми створення німецького військово-морського флоту. Так було розроблено ще один стратегічний напрям реалізації імперських амбіцій Німеччини: перетворення її в найпотужнішу морську державу світу.

Генерал Л. фон Каприві обіймав посаду канцлера всього чотири роки, продовжуючи курс на інтеграцію робочого руху в існуючу модель суспільного розвитку. 1891 р. було заборонено дитячу працю на підприємствах і схвалено закон про 11-годинний робочий день, остаточно скасовано всі положення законів проти соціалістів тощо.

На початку 90-х років XIX ст. фон Каприві змінив зовнішньополітичну лінію Німеччини: було прийнято рішення про зниження митних цін на сільськогосподарську продукцію, що ввозилась у країну. Це спричинило різке невдоволення не тільки у колах юнкерства, а й усього аграрного сектора. Аграрна Німеччина перейшла в жорстку опозицію до канцлера. Зважаючи на політичне значення юнкерства в тогочасній Німеччині, легко зрозуміти, що доля фон Каприві була вже визначена — в 1894 р. він пішов у відставку.

Його місце обійняв принц Гогенлоє, який перебував на цьому посту до 1900 р. За нього в центр політичного життя були поставлені питання зовнішньої експансії. Наслідуючи приклад інших великих держав, Німеччина почала тісно пов'язувати перспективи свого прогресу з експансією, з боротьбою за лідерство вже не в європейському, а в світовому масштабі. Ці ідеї практично повністю заволоділи думками політичної еліти Німеччини. Винятково високу активність продемонстрував у цей час Пангерманський союз, створений спеціально для пропаганди таких планів. У його діяльності брали участь міністр закордонних справ Б. фон Бюлов, один із керівників збройних сил Німеччини А. фон Шліффен, адмірал Ф. Ніцше та багато інших відомих у Німеччині політиків, фінансистів, учених. Пангерманським союзом опікувався сам імператор.

Союз впливав на весь ідейно-політичний клімат Німеччини. Саме тоді закладались підвалини уявлень про вищу расу, якій начебто судилося побудувати “новий світовий порядок”.

Тодішній тривалий стан крихкого безконфронтаційного миру зберігався завдяки одному дуже важливому фактору — основні міждержавні конфлікти і кризи з достатньою акцентуацією артикулювались за межами Європи і були великою мірою пов'язані з колоніальним **переділом світу**.

5. Колоніальний складник системи “Європейського еквілібріуму”

Горизонтальний вимір взаємозв’язків між основними акторами міжнародних відносин забезпечив специфіку реалізації колоніальної політики європейських держав наприкінці 60–70 років XIX ст. Тут чітко означилась своєрідна ієрархія активної участі провідних держав у здійсненні колоніальної експансії. Визначились дві групи серед “клубу великих держав”, які діяли в полі колоніальної політики в діаметрально протилежних напрямках. З одного боку, Франція, Німеччина, а також Італія та Австро-Угорщина, які демонстративно артикулювали свою відстороненість від активних дій у цій сфері. Всі зазначені сторони були стурбовані можливістю виникнення нового мілітарного конфлікту між цією групою акторів європейських міжнародних відносин. З іншого боку, Росія, а особливо Велика Британія, нарощували темпи розширення своїх колоніальних володінь. Реалізація зазіхань останньої здійснювалася одночасно в кількох напрямках.

Наявність відповідної **системної сукупності насамперед економічних зв’язків і взаємовідносин між основними суб’єктами світового співтовариства в той період диктувала необхідність розширити колоніальне середовище, в якому реалізовувалась світова політика.** Колоніальний складник економічної політики Великої Британії забезпечував успішний розвиток і функціонування машинної індустрії країни, яка потребувала гарантованих джерел палива та сировини, а також ринків збуту готової продукції.

Першим вектором спрямування значних сил для розширення колоніальних володінь став Британський похід на південь Африки. Там, в місці злиття річок Вааль і Помаранчева, у 1867 р. було знайдено родовища алмазів і золота, і, як наслідок буму, були засновані міста Кимберлі, Йоганнесбург та ін. Далі відбулись військові захоплення земель, що належали бурам (нащадкам голландських колоністів) та африканським племенам. А в 1879–1880 рр. після кровопролитної війни британські колоніальні війська святкували перемогу над зулу-сами.

Південноазійський напрямок став ще одним вектором дій у цьому регіоні колоніальної зацікавленості Великої Британії. У 1860 р. Непалу нав’язано нерівноправний договір. А в період між 1878–1880 рр. здійснено чергову спробу встановити колоніальний контроль над

Афганістаном. Проте досягнути цієї мети так і не вдалось. Єдиною втіхою для Туманного Альбіону було підписання з еміром Кабулу особливого договору, згідно з яким всі його зовнішньополітичні рішення приймались лише з санкції з Лондона.

Російська колоніальна експансія в Центральній Азії була ще одним дразливим місцем для уряду Великої Британії, який відверто побоювався за свої колоніальні володіння в Південній Азії, а ще більше — можливої “російської загрози” для “перлини в англійській колоніальній короні” — Індії.

Гарантування безпеки Індії постійно ставило перед Англією нові проблеми. З кінця 60-х років XIX ст. помітно активізувалась політика Росії в Середній Азії. Три основні держави цього регіону — Бухара, Хіва та Коканд — в 1868–1876 рр. на різних умовах увійшли до складу Російської імперії, а в 1884 р. до неї була приєднана і територія сучасної Туркменії. Отже, Росія впритул наблизилась до північних кордонів Індії. Просування Росії на південь стимулювало прагнення Англії створити буферну державу між своїми володіннями в Індії та середньоазійськими провінціями Російської імперії. Саме в цьому контексті слід трактувати її зусилля, спрямовані на встановлення свого протекторату над Афганістаном. Збройні сутички між з'єднаннями афганських військ і загонами російської армії в 1885 р. неподалік Кушки примусили командування королівських військ привести в стан повної бойової готовності 50 тис. солдатів, які були розташовані в цьому регіоні колоніальних британських інтересів. У Лондоні були готові захищати інтереси своєї колоніальної імперії всіма засобами, аж до військової сили.

Для встановлення **нового міжнародного порядку**, коли значну роль відігравала **колоніальна складова** і превалювало прагнення здійснити колоніальні захоплення, здобути більше нових колоній, основними стали такі складники активної колоніальної експансії. Революція у створенні великотоннажних транспортних засобів на паровій тязі давала змогу транспортувати на значні відстані різноманітні предмети світової торгівлі: промислову та сільськогосподарську сировину, паливо, залізну руду, кам'яне вугілля тощо. Крім того, очевидна рентабельність та дешевість створювали надзвичайно привабливу перспективу їх подальшого розвитку. Завершення промислової революції, виникнення нових галузей важкої індустрії значували етап завершення формування індустріального суспільства і потребували перманентних поставок дешевої сировини і палива із

заморських колоній. І нарешті чи не найголовніше. Значні зміни в системі міжнародної торгівлі, спричинені “великою депресією”, разом із численними митними війнами стимулювали подальше розширення колоніальної експансії та освоєння найвіддаленіших від своїх колоніальних кордонів ринків. Відбувалася своєрідна автаркія, або небажання торгувати з іноземними партнерами. Це у свою чергу спричинило протекціонізм, що швидко розвивався, а також намагання відгородитись від сусідів високим бар’єром різноманітних митних табу. За таких умов циклопічними темпами почала зростати потреба метрополій в колоніальній сировині та дешевих запасах паливного ресурсу, які були надійно захищені від іноземного втручання і зазіхань на власну новостворену систему функціонування без конкурентних ринків збуту.

Колоніальна складова “Європейського еквілібріуму” певною мірою вирівняла горизонтальні відносини між такими колоніальними державами, як Іспанія, Португалія, Голландія, Велика Британія і Франція, які були вже “старожилами” в компанії колоніальних володарів, і новоявленими носіями “колоніальної відповідальності”, які тільки долучились до заморського пирога і не встигли як слід розкуштувати його привабливого смаку. “Новоприбульці” — Німеччина, Італія і Японія — всіляко намагались надолужити те, що, на їх погляд, свого часу було втрачено, і не особливо замислювались над засобами, якими вони намагались домогтись реалізації своїх задумів. Осібно від цієї групи країн тримались США і Росія. Їх колоніальні преференції були зовсім не заморського порядку. Вони фактично становили своєрідне продовження національних територій (Луїзіана та “Дикий Захід” — для США; Сибір, Далекий Схід і Центральна Азія — для Росії).

Досить швидко територія Південної та Південно-Східної Азії, а також Африки була майже повністю поділена на колонії та сфери впливу між найбільшими державами світу. І тут досить швидко визначились два принципові напрями експансіоністського захоплення земель: переселенський і окупаційний колоніалізм. Перший бере свій початок з масового міграційного переселення, яке почалось в Європі та згодом перемістилось в інші частини світу. Цей процес досяг свого апогею саме наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. Його досить вдало використовували уряди колоніальних країн. Стрімке зростання населення на європейському континенті, що одержало назву “демографічного вибуху” (іноді збільшення досягло від 2 до 4 разів), мало

не тільки контрольований, а й у багатьох випадках заохочувальний характер. Серед інших спонукальних мотивів масової міграції з Європи — широке впровадження машинного виробництва, яке замінило труд десятків і навіть сотень робітників ремісничого та мануфактурного виробництва, а також схожість з континентальними кліматичними нормами умов проживання в таких географічних зонах, як Північна та Південна Америка, Австралія і Нова Зеландія.

Найбільш показовими були переселенські колонії, що розмістились на півдні Африканського континенту. Саме тут на землі Алжиру французький уряд планував поселити кілька сотень тисяч переселенців з Європи задля досягнення колоніального панування внаслідок кількісної більшості колоністів, як це раніше було в таких заморських володіннях Великої Британії, як Канада, Австралія та Нова Зеландія.

Іншою показовою аналогією була Капська колонія, що виникла в XVII ст. на півдні Африки. Від початку її населення складалось з голландських колоністів (бурів) і їх нащадків. На початку XIX ст. туди силою вдерлись озброєні загони британського експедиційного корпусу, які в 1830-х роках під тиском європейської громадськості вимушені були відмінити там режим рабовласництва. Голландські переселенці, які до цього широко використовували працю рабів, вимушені були на знак протесту переселитись далі вглиб континенту. Там їм вдалось створити такі своєрідні елементи власної культури та побуту, як переселенський рух, що одержав назву “трек”, заснування незалежних республік Трансвааль та Помаранчева, визначення свого особливого етносу як “африканери” та впровадження в середовище спілкування особливої національної бурської мови “африкаанс”.

Окупаційний колоніалізм в XIX ст. мав два підперіоди свого розвитку. 1869 р. — початковий етап, коли було відкрито Суецький канал. В результаті відбулась різка зміна у напрямках торгівельних потоків, а контроль над Єгиптом набував вирішального значення. В 1875 р. британський уряд практично за безцінь скупив пакет акцій Кампанії Суецького каналу, які були власністю єгипетського хедива (правителя). В 1876 р. над фінансами цієї країни було встановлено англо-французьке управління. Перетворення Єгипту на напівколонію спричинило спротив його населення. В 1882 р. в Олександрії вибухнуло повстання, яке британці використали як привід для введення своїх військ на територію країни. Зробивши з Єгипту свій плацдарм на Півночі Африки і на Близькому Сході, Англія почала

розширювати зону свого впливу. Хоча формально Єгипет залишався самостійною державою (під верховною владою турецького султана). Окупація британськими військами Єгипту відновила **баланс сил** Великої Британії і Франції в Середземному морі.

Другий підперіод окупаційного колоніалізму започаткував боротьбу за колоніальний передел світу. Його старт був ознаменований активізацією дій Франції у Північній Африці. Французи вже давно влаштувались в Алжирі і тепер їх погляди були спрямовані на Туніс, країну, яка вважалась османською провінцією і якою управляв бей. У 1881 р. вони взяли під контроль і цю територію. Свою згоду на анексію Тунісу французами дав Бісмарк, який безпомилково вирахував прагнення британського уряду “розміняти” Туніс на Єгипет. Іншими словами, Франція поступалась своїми правами на Єгипет на користь Великої Британії в обмін на згоду останньої віддати Туніс на поталу “галльських півнів”.

Ще за Наполеона III Франція постійно прагнула закріпитись в Індокитаї. І тут Бісмарк як завжди залишався вірним собі: екстраполювати класичні схеми на сучасний момент з урахуванням специфіки розгортання подій у конкретній ситуації. А політичний постулат, у свій час сформульований Конфуцієм — “Війна — це змагання духу і виграють її задовго до початку, ще в храмі”, — якнайкраще узгоджувався із специфікою тодішніх подій. Англо-французьке колоніальне протистояння, на думку “залізного канцлера”, успішно відволікало їх від активних дій у європейській політиці, яку він вважав беззастережною сферою своєї діяльності.

Крім того, Індокитай був стратегічним форпостом, спираючись на який Франція могла боротись за вплив на півдні Китаю, здійснювати тиск на британців, які влаштувались у Сингапурі і на Малайському півострові і могли претендувати на “перлину британської корони” — Індію. Прагнучи перекрити шляхи розширення французької присутності в цьому регіоні, Англія в 1885 р. захопила Бірму. Щодо Таїланду (Сіаму), йому вдалось зберегти свою незалежність, виконуючи роль буферної держави між англійськими і французькими володіннями в Південно-Східній Азії.

Вертикальний вимір встановлення міжнародного порядку у відносинах між сильними європейськими метрополіями і слабкими акторами, колоніями на Африканському континенті надав процесу колоніальної експансії внутрішньої динаміки розвитку, яка помітно інтенсифікувала подальше освоєння Африканського континенту єв-

ропейськими колоністами. Найактивніша колоніальна експансія розгорнулася від середини XIX ст., а раніше цей величезний материк для європейців був “білою плямою”. Освоєні були лише деякі анклави на його узбережжі, а у внутрішні райони Африки європейці ще довго не наважувались входити. Експедиції Д. Лівінгстона Г. Стенлі, Д. Спіка, Д. Бертона та інших дослідників в середині XIX ст. різко розширили знання європейців про цей материк, які можливості криються в його неосяжних просторах.

Горизонтальний вимір взаємозв’язків між основними акторами міжнародних відносин в Європі у другій половині XIX ст. почав активно стимулювати залучення до процесу поділу Африки навіть тих членів “клубу великих держав”, які до цього демонстративно артикулювали свою відстороненість від активної колоніальної експансії. Крім того, переконавшись, що колоніальні претензії не загрожують миру в Європі, ці держави також вступили в боротьбу за розподіл світу. Так, Італія захопила Еритрею і частину Сомалі. Німеччина почала закріплюватись на території теперішньої Намібії, Того і Камеруну, а в 1885 р. німці вклинились у ланцюг англійських володінь у Східній Африці, захопивши її приєкваторіальну частину. Одночасно Німеччина активізувала свої дії на Тихому океані. У тому ж 1885 р. німці встановили контроль над північно-східною частиною острова Нова Гвінея, де їхні інтереси зіштовхнулись з англійськими.

Складні колізії розгорнулись навколо величезних територій Екваторіальної Африки, розташованих в басейні річки Конго. Контроль над ними (а цього прагнули і Велика Британія, і Франція, і Німеччина) надавав суттєві переваги тій державі, яка змогла б прибрати їх до своїх рук. Цього разу бажаний приз був настільки коштовним, що досягнути полюбовної згоди виявилось аж ніяк не просто. А почалось все з того, що вже згадуваний американський дослідник Генрі Стенлі за дорученням бельгійського короля Леопольда II заснував на берегах Конго кілька європейських поселень, зокрема місто Леопольдвіль (нині — Кіншаса). Але на ці землі, крім Бельгії, почали претендувати згадані європейські держави. Довелось скликати спеціальну міжнародну африканську конференцію для того, щоб вирішити всі протиріччя, що виникли внаслідок колоніального переділу басейну Конго. В конференції взяли участь Німеччина, Португалія, Росія, США, Франція. За рішенням цієї конференції була створена “Вільна держава Конго”, яка по суті стала особистим доменом короля Бельгії Леопольда (з 1908 р. — колонія Бельгії). По суті це означало, що ан-

глійський, французький і німецький капітали мали змогу в альянсі з бельгійськими компаніями безперешкодно використовували величезні природні ресурси цієї країни.

Далі інтенсивна колоніальна експансія розгорнулася на Африканському континенті в 90-х роках XIX ст. Тут зіштовхнулись два провідні потоки африканської колонізації — англійський і французький. Кожен з них мав свій конкретний об'єкт експансії. Англійці зосередились на тому, щоб вибудувати суцільний ланцюг володінь від півдня Африки через Великі озера і далі на північ вздовж басейну річки Ніл, через Каїр аж до берегів Середземного моря. Автором створення плану англійського потоку колонізації був уродженець Англії С. Родс, який в 1870 р. приїхав у Південну Африку на заробітки. На алмазних копальнях він пройшов шлях від простого старателя до дрібного торговця алмазами, а потім і до засновника компанії “Де Бірс”, яка досить швидко зосередила в своїх руках 90% світового видобутку алмазів. Згодом він зробив і політичну кар'єру: у 1890–1896 рр. очолював уряд Капської колонії. Реалізуючи план Роса, британські колонізатори захопили Східний Судан, невдовзі після Єгипту, а в 1899 р. розпочали війну з метою захоплення бурських республік у Південній Африці. Це тривало до 1902 р.

Об'єктом французького потоку африканської колонізації стала насамперед північно-західна, західна та частково центральна частина континенту. Спочатку були підкорені землі, розташовані в басейнах річок Сенегал та Нігер. В 1895 р. з них була створена колонія Французька Західна Африка. Частина Конго, Чад і Габон Франція захопила в Центральній Африці. На них згодом була створена колонія Французька Екваторіальна Африка. Потім, спираючись на ці володіння, французи зробили спробу підкорити Судан. В 1898 р. загін французьких колоніальних військ під командуванням капітана Маршала вийшов до Білого Ніла і зайняв невеликий населений пункт Фашода, розташований на південь від адміністративного центру Судану м. Хартума. Командуючий англійськими експедиційними військами генерал Г. Кітченер в ультимативній формі зажадав від французів негайно залишити територію, оскільки вона вже була власністю британської корони. Маршал заявив, що йому про це нічого невідомо і тому вважає район законним французьким володінням. Так виникла найсерйозніша після закінчення наполеонівських війн криза у відносинах Лондона та Парижа, яка ввійшла в історію під назвою Фашодський інцидент. Криза погрозувала перерости у

збройне зіткнення (нехай і на периферії) двох великих європейських держав. Принаймні, гарячі голови в обох столицях активно обговорювали і таку перспективу. Однак в останній момент Франція, в якій і без того було безліч не менш важливих проблем, визнала за краще відступити. В 1899 р. було підписано договір про розмежування володінь у Судані. Франція відмовилась від зазіхань на долину Нілу, Велика Британія зі свого боку визнала її права на Західний Судан.

У 1883 р. Франція почала завоювання Мадагаскару, уряд якого в 1895 р. вимушений був визнати французький протекторат. Проте місцеве населення продовжувало боротьбу проти колонізаторів аж до початку Першої світової війни.

У переділі Африканського континенту найбільших успіхів досягли Англія і Франція. В цьому суперництві Німеччина відверто програвала і тому відчувала себе ураженою. Тим більше, що Бісмарк тривалий час не відчував особливого потягу до ідеї колоніальних захоплень. Його основним аргументом було: “Моя карта Африки — в Європі. Тут розташована Росія, тут Франція, а ми перебуваємо між ними”. Ось чому перші німецькі колоніальні експедиції здійснювались лише приватними особами — купцями, судновласниками, банкірами — на особистий страх та ризик. І лише пересвідчившись у їх успіху, уряд забезпечив німецьким колоніям свою підтримку. В 1884 р. купець з Бремену Людериц заснував колонію — Німецька Південно-Східна Африка, а такий собі авантюрний ділок на ім'я Петерс — Німецьку Східну Африку.

Проте до гармонії було ще далеко, особливо у відносинах зі “старожилами” колоніальних завоювань. Володіння Німеччини шкодили інтересам британської корони, оскільки лежали на шляху її експансії. Проте певний час це не справляло негативного впливу на їх стосунки. Свідченням цього стала угода 1890 р., згідно з якою Німеччина передала Великій Британії значну частину своїх володінь у Східній Африці (Кенію та Уганду) в обмін на невеликий острів Гельголанд, розташований у Північному морі неподалік від гирла річки Ельба.

Дружні відносини обох країн формувались завдяки байдужому ставленню “залізного канцлера” до проблем колоніальної експансії. Ситуація різко погіршилась після вимушеної відставки розважливого та прагматичного генія об'єднання Німецької імперії, а його наступники вочевидь надавали перевагу не європейській, а світовій політиці.

У 1888 р. помер Вільгельм I, і після нетривалого владарювання Фрідріха III німецьким імператором став Вільгельм II, у якого виникли серйозні розбіжності з політикою Бісмарка. Вільгельм II по-іншому, ніж Бісмарк, дивився на політичне життя, зокрема й на те, якими імперативами мала керуватись Німеччина на міжнародній арені. Він був палким прибічником активної колоніальної експансії і вважав, що майбутнє Німеччини залежить від того, наскільки стабільними будуть її позиції в Африці, на Тихому океані та на Близькому Сході. Всі попередження “старої гвардії” німецьких дипломатів про те, що надмірно поквапливі та непродумані дії у вирішенні цих питань можуть спричинити серйозні ускладнення, не лякали нового імператора. Тим більше, що дещо пізніше, в 1897 р., статс-секретар іноземних справ Бернард фон Бюлов заявив про претензії Німеччини, яку нібито обмежили в її праві на “місце під сонцем”. Після прийняття в 1895 р. рішення спорудити Кільський канал і реалізацією задуму різко змінилося стратегічне становище на Північному Заході Європи. 1898 р. прийнято грандіозну програму будівництва військово-морського флоту Німеччини. Велика Британія вбачала в усіх цих заходах пряму загрозу своїм колоніальним інтересам. Останні сумніви британського уряду були розвіяні після відвертої підтримки Німеччиною бурів під час Англо-бурської війни 1899–1902 років.

Отже, на початок 90-х років XIX ст. завершився переділ величезного Африканського континенту. Це вносило значні корективи у світову політику. Насамперед завершення цього процесу різко зменшило можливості для маневрування на вузлових напрямках політики великих держав. Закономірно, що з 90-х років XIX ст. кількість міжнародних криз, а також загальний рівень міжнародної конфліктності швидко зростали.

6. Військовий імператив колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму”

Активне включення **військового імперативу в колоніальну складову системи “Європейського еквілібріуму”** розпочало заключну стадію існування цієї системи. Цей вимір включав такі фактори впливу у взаємовідносини між основними суб’єктами світового співтовариства: світова політична ситуація, світова економічна ситуація, військово-стратегічна ситуація, стан сировинних та природних ресурсів, а також вплив певних держав на середовище, де реалізо-

увувались тодішня не тільки європейська, а вже й світова політика. На встановлення міжнародного порядку в той період першочерговий вплив мав **горизонтальний вимір відносин між основними акторами “клубу великих держав”**. Найпоказовішими у цьому плані були міждержавні зв'язки Великої Британії та Німеччини. **Світова політична, а передусім міжнародна економічна ситуація** лише стимулювали прагнення Лондона створити суцільний ланцюг своїх колоніальних володінь в Африці по лінії з півночі на південь Каїр-Кейптаун. Проте серйозною перешкодою на цьому шляху були давніші колоніальні володіння Португалії — Ангола та Мозамбик. Вести конструктивний діалог країнам ставало дедалі важче. **Усвідомлюючи надзвичайну важливість стану сировинних і природних ресурсів колоній** для розвитку власної національної економіки, Німеччина запропонувала Великій Британії по суті справи спільними зусиллями відчужити від Португалії, яка в минулому була потужною колоніальною імперією, а у ХІХ ст. повністю занепала, її володіння на півдні Африки — Анголу і Мозамбик. Однак Англію така перспектива не влаштувала, оскільки виснажена в колоніальному сенсі Португалія вже не становила для неї конкуренції в боротьбі за контроль над Півднем Африки, а поява в цьому регіоні сильної та агресивної Німеччини могла ускладнити плани англійців щодо освоєння цієї території. Ось чому Англія не тільки демонстративно відхилила ідею Німеччини, а й звернулась до Португалії з пропозицією укласти договір, згідно з яким Лондон брав на себе зобов'язання гарантувати цілісність та недоторканість португальських володінь. Крім того, між цими двома португальськими колоніями залишався своєрідний “коридор”, який у разі успішного його захоплення міг би слугувати “містком” між британською Східною Африкою і Капською колонією. Основною проблемою було те, що незалежні бурські республіки перегороджували вхід до цього коридору з південного напрямку. До того ж германський імператор кайзер Вільгельм ІІ демонстративно підтримував керівництво бурських республік, коли ті відбили спробу англійських колоністів вдертись на їхню територію.

Втративши всіляку надію інструменталізувати свої наміри мирними засобами, в 1899 р. Велика Британія почала реалізувати задуманий сценарій “силового тексту”, не гребуючи навіть використанням найбрутальніших, варварських методів (випалення землі, створення для мирного населення мережі каральних концентраційних таборів тощо). Саме така спрямована “колоніальна мізантропія” (людиноне-

нависництво) дала їм змогу остаточно анексувати незалежні бурські республіки Трансвааль та Помаранчеву. Проте усвідомлюючи, що від комплексу дій цілеспрямованих політичних компонентів залежатиме, за яким сценарієм розвиватимуться події в майбутньому, британська влада вдалась до гнучких і навіть витончених методів остаточного приборкання волелюбних бурів. Підвалиною їхньої політики стали два базові принципи: “Поділяй та володарюй”, який заснував політику апартеїду, або окремого розвитку рас та расової дискримінації (бурів (африканерів) та чорношкірих і кольорових громадян), а також надання в 1910 р. підкореній колонії статусу домініону, який одержав назву Південно-Африканський Союз. Крім того, Англія, яка раніше традиційно здійснювала на міжнародній арені політику “блискучої ізоляції”, цього разу, навіть попри її бажання, опинилась у недовзначній моральній ізоляції: суспільна думка більшості країн різко засудила її агресію проти бурів. Війна, яка продовжувалась до 1902 р., засвідчила, що колись могутня Британія почала відверто втрачати свої позиції. Це викликало серйозне переосмислення зовнішньополітичних імперативів у британській еліті.

Німеччина, яка стала на шлях зміцнення своїх позицій в Африці, вважала за потрібне знову втрутитись, хоча й опосередковано, в англо-бурський конфлікт, не забуваючи при цьому про свої далекоюсяжні інтереси в Південній Африці — колонію Німецька Південно-Західна Африка. І хоча перемога Великої Британії в цій частині африканського континенту практично звела до нуля шанси Німеччини розширити свої володіння в цій частині світу, останній залишилось лише приєднатись до різкого засудження дій Туманного Альбіону і надання тільки моральної підтримки боротьбі волелюбних бурів разом з урядами та громадськістю багатьох країн Європи, зокрема Росії і Франції.

У 90-х роках XIX ст. США та Японія почали наполегливо претендувати на звання членів “клубу великих держав”. **Горизонтальні зв’язки між основними, не тільки європейськими, а вже й міжконтинентальними акторами міжнародних відносин, значно розширили поле, де здійснювалась світова політика.** В США після завершення в 1877 р. періоду Реконструкції настало довге і надзвичайно інтенсивне економічне піднесення. Країна зробила потужний ривок і за багатьма економічними показниками вийшла на передові позиції. Аж до останнього десятиліття XIX ст. основна увага американського істеблішменту була спрямована на освоєння внутрішнього ринку.

У 90-х роках найбільшим корпораціям стало тісно в межах власне американської території, і їх погляди дедалі частіше почали звертатись поза кордони країни. Нові умови потребували активізації зовнішньої політики США, і не випадково від кінця 80-х років поширились теорії, що обґрунтовували необхідність і доцільність її зовнішньої експансії. Це й теорія “рухомого кордону” Тернера, і доктрина “морської міці” Мехена, і концепція “визначення долі”, та багато інших. Використовуючи різну аргументацію, теоретики американського експансіонізму, дискутуючи та конкуруючи один з одним, були однастайні в одному: без всілякого заохочення і розвитку експансії американське суспільство приречене на стагнацію. Всі попередні досягнення Америки пов’язувались з експансією. Дійшли згоди, що без неї в американській моделі суспільного розвитку немає майбутнього. Ці ідеї тиражувала преса, їх пропагували впливові діячі церкви, заради їх поширення створювались різні громадські організації.

Свій внесок робила й університетська наука. У кожному університеті обов’язково створювалася кафедра геополітики. Читали лекційні курси, присвячені значенню експансії в американській історії, на семінарах активно обговорювали її перспективи. Праці Тернера, Мехена, Фіске, Барджеса та інших видавали та перевидавали величезними тиражами і поширювали по всій країні, для усіх верств населення. Це створювало в країні відповідний моральний клімат. Суспільну думку привчали до того, що США просто зобов’язані активно втручатись у міжнародні справи і зайняти в світовому співтоваристві відповідне їх економічному потенціалу місце.

Наприкінці XIX ст. США увійшли до когорти держав, які почали надзвичайно активно здійснювати планомірну експансію далеко за межами своєї національної території. Неоднозначність процесу визначалась, передусім, двома факторами: експансія здійснювалася в різних частинах світу, і, що найбільш показово, була теоретично забезпечена доктринальним підґрунтям. У 1893 р. США спочатку захопили Гавайські острови, а згодом спільно з іншими проколоніально налаштованими державами були задіяні в інтервенціоністську операцію на території Китаю, хоча зайняли власну позицію. Полеміка з приводу колоніального переділу Китаю видавалася їм конче непродуктивною. Крім того, в 1899 р. від уряду США надійшла офіційна нота, яку підписав держсекретар Джон Хей, де був сформульований зміст “політики відкритих дверей”, заснованої на принципі рівності

можливостей усіх іноземних держав на території Китаю. Вказувалось на необхідність збереження його державної цілісності і суверенітету.

США були першими серед провідних світових держав-колонізаторів, які почали вдало використовувати **вертикальний вимір взаємовідносин між сильними та слабкими акторами міжнародних відносин для встановлення вигідного для них міжнародного порядку, застосовуючи військовий імператив колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму” лише на свою користь**. Вони успішно маніпулювали **функціональною роллю в стабілізації міжнародного життя такої галузі міжнародних відносин, як дипломатія і стратегія поведінки акторів**. Основною їх зброєю в цьому напрямі було публічне засудження методів колоніальної політики, до якої вдавались інші держави. Намагаючись всіляко приховати справжню мотивацію своєї політики, у підґрунті якої були відверті побоювання втратити важливий ринок збуту, вони у грудні 1823 р. офіційно проголосили “доктрину Монро”. В ній була недвозначно твердо визначена відмова від будь-якого розширення європейської домінації на американському континенті.

США почали на власний розсуд трактувати **напруженість у відносинах міжнародних суб’єктів** — для задоволення власних інтересів. Під час Іспано-американської війни 1898 р., причиною якої були виступи проти іспанського колоніального засилля на Філіппінських островах і Кубі, а також спроба Мадрида силою придушити ці антиколоніальні виступи, американський уряд вдався до провокаційного заходу — відрядити в Гавану в лютому 1898 р. крейсер “Мейн” з “миролюбною місією”: зупинити там кровопролиття. Після “загадкової” загибелі крейсера, причини якої з’ясувати так і не вдалося, іспанська сторона була визнана винною, зрештою це призвело до оголошення 25 квітня війни Іспанії.

У мілітарній іспано-американській конфронтації США вправно і сповна використали вагомий **фактор впливу в міждержавних відносинах — військово-стратегічну ситуацію**. Внаслідок підписання в Парижі 10 грудня 1898 р. мирного договору дипломатичні переваги, які одержали США, були значні: Іспанія визнала незалежність Куби, під її дипломатичну “парасольку” відійшли Філіппіни, острів Пуерто-Ріко у Вест-Індії, а також острів Гуам у Тихому океані. На початку ХХ ст. США Філіппінам надали статус напівзалежної країни, або американського протекторату. Проте здійснення національної безпе-

ки і оборони, а також зовнішньополітичні пріоритети цієї країни визначали у Вашингтоні.

Принцип подвійної моралі в зовнішньополітичному курсі США найбільш рельєфно проявився в історії з Панамським каналом. Його спорудження розпочав відомий менеджер, який свого часу керував зведенням всесвітньо відомого Суецького каналу, Фердинанд Лессепс. Наприкінці 80-х років на Панамському перешийку (тоді це була територія Колумбії) розпочались будівельні роботи. Споруда зводилась на гроші 85 тис. вкладників, серед яких були дрібні фермери, літні люди, що вклали в будівництво свої фінансові збереження, дрібні чиновники та ремісники. Але досить швидко стало зрозуміло, компанія, що діяла під егідою французів, виявилась збанкрутілим проектом, а лівова частина грошей пішла не на будівництво каналу, а на численні хабарі для депутатів колумбійського парламенту та багатьох впливових осіб.

У 90-ті роки невдалим проектом зацікавились у США. Економічний зиск від нього був очевидний — споруджений канал найкраще забезпечував зручне морське сполучення між Атлантичним та Тихоокеанським узбережжями США. Проте на шляху до успішного здійснення проекту несподівано став уряд Колумбії. І тоді в США вдалися до вже випробуваного заходу — під прикриттям публічної підтримки права народу на самовизначення на Панамському перешийку була досить професійно зрежисована революція, внаслідок якої в 1903 р. була створена Панамська республіка. Далі відбулося підписання угоди про концесію на спорудження і експлуатацію майбутнього Панамського каналу. Завершилось будівництво на початку Першої світової війни, після чого канал постійно функціонував.

У європейських справах завершальна стадія боротьби провідних континентальних держав за переділ Африки збіглася зі значною активізацією збройного протистояння за колоніальну предомінацію в регіонах Східної Азії та Китаю. Основними фігурантами інтенсивного “освоєння” цих ареалів світу були Японія і Франція. А найпривабливішими для них виглядали острівна частина Китаю та залежних від нього Кореї і В’єтнаму. Далі відбувся “парад” чергових колоніальних анексій: Японія в 1872 р. захопила острів Лю Цю (Окінава), а в 1885 р. змусила Китай погодитися на свій пріоритет у вирішенні внутрішньополітичних проблем Кореї. У свою чергу французький експедиційний корпус силоміць захопив територію Північного В’єтнаму і змусив китайські військові з’єднання, які раніше були розкварти-

ровані там, залишити її. 1885 р. Китаю також було нав'язано договір із Францією, підписаний у Тяньцзині, — про відмову Пекіна від домінування над В'єтнамом і надання, у свою чергу, Франції режиму найбільшого політичного сприяння і економічних переваг у регіоні Південного Китаю.

Проте наприкінці XIX ст. саме Японія почала виявляти найбільшу активність у справі територіального переділу Китаю. Після початку в 1894 р. офіційної війни з Китаєм їй вдалось захопити Південну Маньчжурію, Ляодунський півострів та Шаньдун. Поразка Китаю виявилась настільки відчутною, що уряд Цзісі, жінки, яка свого часу відіграла помітну роль у політичному житті Китаю і про яку і досі ходить велика кількість сумнівних історій, вимушений був підписати 17 квітня 1895 р. в японському місті Симоносеки ганебний мирний договір, згідно з яким Китай визнав незалежність Кореї фактично на користь її підпорядкування Японії. До неї також відходили Ляодунський півострів, Тайвань і Паскадорські острови. Крім того, низку китайських міст було перетворено у вільні економічні та торгові зони, в яких також домінували японці.

Надто широкі права і повноваження, які відійшли до Японії після підписання Симоносекського договору, спричинили бурхливий протест, особливо в середовищі старих великих європейських держав. Китай видавався їм надто легкою здобиччю, якою не можна було поступатись без боротьби. Після вдало зоркестрованого шаленого тиску з боку Росії, Франції і Німеччини відбулася вимушена відмова Японії від Ляодунського півострова і повернення його Китаю. Це зробило останній ще привабливішим для подальшого колоніального переділу. Старгувала в боротьбі за Китай і Німеччина, яка в 1897 р. ввела свої війська в регіон Цзяочжоу в місто Циндао (півострів Шаньдун), яке згодом цинський уряд “добровільно” передав їй в оренду на 99 років.

У 1898 р. розпочалась своєрідна “естафета” територіальних захоплень та анексії, в якій активну роль почали відігравати провідні європейські потуги. У березні цього ж року Росія домоглась оренди частини Ляодунського півострова, на якій були розташовані міста Далянь (Дальній) і Люшунь (Порт-Артур). Намагались не відставати від конкурентів Франція і Велика Британія. Перша на аналогічних умовах одержала в розпорядження узбережжя Гуанчжоуваньської затоки поблизу острова Хайнань. Друга — задовольнилась значною частиною півострова Цюлун (Коулун), а також портом Вейхайвей на півострові Шаньдун.

Проте, порівняно з іншими, найбільші дивіденди від Китаю здобула Росія, яка скористалась наданням їй значних концесій за межами орендованих територій і ще 1897 р. одержала концесії на спорудження Китайсько-Східної залізниці (КСЗ), а 1898 р. її гілки – Південно-Маньчжурської залізниці (ПМЗ). Цього ж року іноземні держави одержали від цинського уряду концесії на спорудження залізниць загальною протяжністю 7,5 тис. миль. Аналогічні поступки мали місце на річкових транспортних мережах, де було відкрито вільне судноплавство для іноземців.

Надзвичайна поступливість цинського уряду перед навалою колоніальної експансії стала причиною повстання іхетуанів, або боксерів (назва походила від існування таємної громади Іхетуань, яка навчала своїх членів особливому стилю рукопашного бою). Головна мета повсталих – знищити засилля іноземців і вигнати їх за межі національних кордонів. Результатом нещадної “битви за одержання концесій” стала інтервенція восьми країн: США, Великої Британії, Японії, Франції, Росії, Італії, Німеччини і Австро-Угорщини, які в 1900 р. висадили десант з військових кораблів у порту Дагу. Спроби цинського уряду оголосити війну інтервентам, а також повернути концесії та переслідувати іноземців за допомогою зброї, були невдалими. У серпні 1900 р. війська інтервентів нещадно придушили повстання іхетуанів і уряд Цзісі вимушений був просити перемир'я.

У серпні 1901 р. представники цинського уряду та посланці іноземних держав, які брали участь в інтервенції, підписали в Пекіні Заключний (Боксерський) протокол, згідно з яким Китай прийняв безпрецедентні умови: суворо покарати учасників повстання, сплатити надзвичайно великий штраф (450 млн лян), не купувати два роки зброю за кордоном, зруйнувати фортифікаційні укріплення між Пекіном і морем, визнати право іноземних держав на розміщення військових гарнізонів у китайських містах, полегшити умови для іноземної торгівлі та ін.

Розширення поля реалізації тогочасної світової політики до міжконтинентального рівня призвело до значного збільшення спектра дій горизонтальних відносин між провідними акторами міжнародних відносин у різних регіонах світу. Активне залучення до цього процесу військового імперативу колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму” надало нового імпульсу для пошуку шляхів вирішення протиріч внаслідок постійного територіального переділу вже існуючих колоніальних захоплень. Різко загострилась ситуація

на Далекому Сході. Японія, яка була вкрай невдоволена тим, що в 90-х роках XIX ст. європейські держави примусили її відступитися від створення сфери впливу в Китаї, мріяла про реванш.

І тут принагідною стала британська політика “блискучої ізоляції”, яка вже почала відходити в небуття. “Залізним” приводом до початку цього процесу послужувало прагнення Туманного Альбіону витіснити Росію з Маньчжурії. З цією метою Велика Британія взяла курс на зближення з Японією, і 30 січня 1902 р. в Лондоні було підписано англо-японський союзний договір, згідно з яким обидві держави зобов'язувались захищати незалежність та територіальну цілісність Китаю, а також дотримуватись щодо нього принципу “відкритих дверей”. Цим кроком Велика Британія фактично давала “карт-бланш” Японії для війни з Росією. “Країна вранішнього сонця” почала діяти рішучіше і агресивніше.

Попри неухильне зростання антиросійських настроїв у Японії з кінця 90-х років XIX ст., російський уряд поводити себе, м'яко кажучи, легковажно, взявши курс на “маленьку переможну війну”, і зрештою виявився не готовим до переростання двостороннього конфлікту у фазу кризи, а згодом у війну. Практично нічого не було зроблено для зміцнення матеріально-технічної бази Тихоокеанського флоту. Навіть після того, як Японія закрила свої порти для російських військових кораблів, царські війська не потурбувались про розширення й укріплення своїх баз на Далекому Сході. Нездатність здійснити адекватні дії і на дипломатичному фронті була очевидною. Російський міністр закордонних справ В. М. Ламздорф від початку був упевнений, що підвищена активність Росії в Китаї до добра аж ніяк не приведе. Не вдалось йому переконати в цьому царя Миколу II. Мало того, Росія, сама того не бажаючи, по суті безпосередньо взяла участь у фінансуванні військових приготувань Японії: сподіваючись закріпити свої позиції на Далекому Сході, вона надала Китаю позику, особливо не переймаючись, куди саме підуть гроші. А вони були використані для виплати військових контрибуцій Японії.

Не зуміла належно оцінити військові приготування Японії і тодішня військова еліта Росії. Попри тривожні донесення розвідки, у військових колах в Санкт-Петербурзі далі вважали “таких собі япошок” “далекосхідними турками”, яких не важко “закидати капелюхами”. Суперечливі заяви про ситуацію в цьому регіоні та про цілі Росії постійно робив і сам Микола II. Через те, що аж до початку війни цей конфлікт найвище керівництво країни розглядало як периферійний,

не здатний серйозно вплинути на становище Росії на міжнародній арені, ставлення до всіх його складників було далеким від відповідної оцінки тієї загрози, яка нависла над стратегічними інтересами імперії на Далекому Сході.

У січні 1904 р. японський флот несподівано атакував російську ескадру, що стояла на рейді Порт-Артура. Так розпочалась ще одна локальна війна — російсько-японська, яка відразу поставила країну в дуже скрутне становище. У грудні 1904 р. Японія домоглась здачі Порт-Артура, а в березні і травні 1905 р. завдала поразки відповідно російській армії в бою під Мукденом, а також флоту в Цусимській битві. Несподівано для більшості політиків і дипломатів переможцем у війні стала Японія.

Дипломатичний вимір і стратегія поведінки основних акторів, які встановлювали тогочасний світовий порядок і брали до уваги такі фактори впливу на системну сукупність взаємовідносин між основними суб'єктами світового співтовариства, як світова політична, економічна та військово-стратегічна ситуація, неодноразово спонукали Велику Британію, Францію і США схилити Росію до початку перемов про мир. Вони надто вже побоювались дестабілізації балансу сил на Далекому Сході і швидкого посилення Японії. Справа навіть дійшла до того, що місію миротворця в тій ситуації, на прохання Японії, вимушений був перебрати на себе сам тодішній президент США Теодор Рузвельт. Затягування мирного вирішення питання ставало дедалі небезпечнішим з огляду на розвиток революційних подій в Росії впродовж 1905–1907 років.

Мирний договір, що був підписаний 5 вересня 1905 р. в Портсмуті (США) з російської сторони — головою Комітету міністрів С. Ю. Вітте, а з японської — міністром закордонних справ Д. Комурою, був для Росії надзвичайно ганебним і навіть провальним з огляду на реалізацію її зовнішньополітичних інтересів на Далекому Сході. Згідно з його умовами, Корея визнавалась сферою “інтересів Японії”. Їй передавались орендні права на Ляодунський півострів з містами Порт-Артур і Дальній разом з Південно-Маньчжурською залізницею. Росія також була зобов'язана “поступитись” на користь Японії південною частиною острова Сахалін. Обидва уряди зобов'язувались одночасно і в повному обсязі вивести свої військові з'єднання з Маньчжурії і повернути останню Китаю.

Попри весь драматизм колізій у різних частинах світу, центр **світової політики** залишався в центрі Європи. А там агресивність Ні-

меччини викликала дедалі більші побоювання з боку її сусідів. Від другої половини 80-х років недвозначно рельєфно визначилось франко-російське зближення, кульмінацією якого стало підписання наприкінці 1893 р. двостороннього союзницького договору, що передбачав спільні дії у випадку нападу на одного з його учасників. Антинімецька спрямованість цього договору була очевидною. Так у Європі було зроблено перший крок для конституювання нового військово-політичного блоку, який мав стати противагою дії Троїстого союзу. Розкол континенту поглибився і ймовірність загальноєвропейського військового конфлікту зросла.

7. Поява Троїстої Антанти – завершальний етап дії системи “Європейського еквілібріуму”

Для розвитку міжнародних відносин XIX і XX століть був характерний високий ступінь загострення колоніальних протиріч, що вимагало створення нової структури міждержавних взаємин задля функціонування всієї системи “Європейського еквілібріуму”. Найбільшим державам у той історичний період було важливо визнати такі об’єктивні, зовнішньополітичні реалії: фактичне формування в Європі двох протилежних військово-політичних угруповань, а також очевидне небажання бути ініціатором порушення існуючого **балансу сил** на континенті, який зрештою міг би порушити **міжнародний порядок** в Європі. Все це потребує активного залучення до процесу нашого адекватного розуміння самої природи цієї важливої проблеми, а також визначення вимірів кількох **системних рівнів**. Основний акцент потрібно робити на **стратегічному концептуальному забезпеченні** зовнішньополітичного курсу з урахуванням **національних ідей і інтересів** усіх членів “клубу великих держав”. Створювалась політична культура взаємовідносин між різними акторами, орієнтована на вирішення колоніальних проблем за межами Європи, а також залагодження спірних питань європейської та світової політики за допомогою поступок та компромісів. Для успішної реалізації такого типу зовнішньополітичної концепції необхідною стала розробка низки відповідних **регулюючих механізмів**, заснованих на **правових засадах** у виробленні численних угод задля врегулювання колоніальних і територіальних справ та протиріч.

Було ініційовано скликання двох мирних конференцій в м. Гаазі, щоб знайти вихід із ситуації, яка щороку ставала дедалі загрозливі-

шою. З 18 травня до 29 липня 1899 р. працювала перша мирна конференція, скликана за ініціативою російського імператора Миколи II. Всі 27 країн — учасниць конференції, серед яких Велика Британія, Росія, США, Німеччина, Франція, Італія, Японія, були зосереджені на визначенні **принципів взаємодії між державами**, сконцентрованими на **мілітарному компоненті неформальної інституалізації співвідношення сил між державами**, — питанні про обмеження озброєнь. І хоча чітко визначених рішень не було прийнято, пріоритетна важливість практичного закріплення і реального застосування **правових механізмів системного регулювання міждержавних взаємозв'язків** стала вже очевидною. Були підписані конвенції про мирне вирішення міжнародних конфліктів, прийняті документи про закони та звичаї сухопутної війни, про застосування в морській війні положень про Женевську конвенцію 1864 р., а також конвенцію про поранених і хворих. Ще одним підтвердженням практичної важливості юридичного узгодження дії **системних регулюючих механізмів** для вирішення міжнародних колізій була декларація про створення Постійної палати Третейського суду.

У роботі другої Гаазької конференції, яка тривала з 15 червня до 18 жовтня 1907 р., було розроблено **системні принципи дії регулюючих механізмів системи “Європейського еквілібріуму”**. Вони, зокрема, стосувались конкретного визначення основоположних засад функціонування Третейського суду, що були схвалені делегатами 44 країн — учасниць конференцій. Ще однією важливою **системною компонентою**, залученою до пролонгації дії існуючого порядку взаємозв'язків між європейськими державами, стала загальноновизнана тоді **мотивація спроб вирішення міжнародних конфліктів** — стурбованість урядів і народів континенту реальною загрозою виникнення війн.

Початок XX ст. став переломним для визначення майбутніх пріоритетів у зовнішній політиці Великої Британії. І сталось це внаслідок загострення її протиріч з Німеччиною. Особливе занепокоєння в Лондоні спричинило намагання керівництва нової об'єднаної імперії кинути виклик традиційній монополії “британського лева” на морі. Німецьке активне підключення до довгострокової кампанії побудови потужних військово-морських сил створювало реальну загрозу порушення існуючого **балансу сил**, а також торпедувало **міжнародний порядок** в Європі. Саме це стало основною причиною перегляду політики “блискучої ізоляції”, якої послідовно дотримувалась Англія впродовж останньої третини XIX ст. Традиційно на берегах

Туманного Альбіону вдавались до такого політичного маневру за умови виникнення загрози **балансу сил** на континенті. У цьому випадку порушником міжнародного “спокою” стала об’єднана німецька імперія. “Бунт всередині британської дипломатичної традиції” було спрямовано на своїх нещодавніх супротивників — Францію і Росію. Проте пам’ятаючи улюблений афоризм Бісмарка: “Ніколи не задувайте жодних хитрощів проти росіян. На кожну вашу каверзу проти них вони дадуть відповідь своєю непередбаченою дурістю”. Остерігаючись наслідків загальновідомої російської несподіваності, а також можливої французької реакції, в Лондоні почали шукати вихід із дразливої ситуації, вдаючись до мирного врегулювання колоніальних суперечок.

Основним підсумком “проб пера” Великої Британії в її прагненні зблизитися з Францією і Росією було підписання угод про переділ колоніальних володінь в Африці та Азії. Технологія реалізації плану одержання подвійної користі від такого політичного кульбіту була розрахована на своєрідний дипломатичний “дулет”. Французький напрям забезпечувало підписання ще в 1896 р. угоди про поділ сфер впливу в Індокитаї, що гарантувало незалежність Сіаму, а в 1899 р. аналогічну операцію було здійснено в уже згадуваному Судані. Щодо російського напрямку, то він був пов’язаний із домовленістю від 1887 р. про північний кордон з Афганістаном, а в 1897 р. було вирішено питання про переділ сфер впливу в ареалі Паміру. Було також досягнуто угоди про південні кордони Росії, які було визначено вздовж річки Аму-Дар’я та регіону Паміру. Далі — обопільна згода між сторонами щодо претензій на Афганістан. І Росія, і Англія брали на себе зобов’язання поважати незалежний статус цієї держави, а також розглядати її як своєрідний санітарний кордон між їх колоніальними володіннями в Азії.

Специфічний характер самої системи **“Європейського еквілібріуму”**, що визначав суть таких її концептуальних засобів, як ідеологія, еліта, мотивація, а також ступінь її стабільності, які описували відносини між акторами та їх поведінку, визначили магістральний напрям принципів взаємодії горизонтального виміру між основними суб’єктами міжнародних відносин. Саме це визначило реальне підґрунтя угод, підписаних між Великою Британією і Францією 8 квітня 1904 р. у формі конвенції про Ньюфаундленд та Західну Африку, а також двох декларацій про Сіам і про Єгипет — Марокко. Річке зростання англо-німецьких протиріч змусило британський

уряд серйозно замислитись над терміновим пошуком нових союзників. Це значне англо-французьке зближення увійшло в історію під назвою “Сердечна згода” (Entente cordiale), або англо-французька “Антанта”. Історичним фоном цієї угоди був аналог їх союзу ще в 40-х роках XIX ст., коли дві ліберально налаштовані монархії об’єднали свої зусилля проти консервативного союзу російського, австрійського і пруського дворів. Проте в історичному плані саме цей **системний принцип взаємодії двох визначальних акторів міжнародних відносин** виявився більше значущим, ніж чергова “згода” між провідними європейськими метрополіями. Це був реальний епілог майбутнього створення могутнього альянсу Великої Британії, Франції і Росії, що знаменував собою укладання **системи балансу сил, де кілька провідних держав досягли приблизно однакового впливу на міжнародні події**. Але остаточно це визначилось лише у Першій світовій війні.

А поки що лондонська конференція стала полем розігрування одразу принаймні двох політичних партій. Згідно з умовами першої, — Франція одержувала переваги в рибному промислі поблизу африканського узбережжя. А угода щодо держави Сіам передбачала географічний поділ її території — “британський лев” одержував захід, а Франція — схід. Проте своєрідною “родзинкою” такої “вдалої” пропорційності був досить незвичайний підхід з колоніальної позиції його здійснення. Справа в тому, що обидві сторони артикулювали свої інтереси в межах поширення політичного впливу на поділені зони. Про територіальну анексію навіть не йшлося. Ось чому відтоді в політичній лексиці навіть з’явилося своєрідне іронічне визначення “вільна територія Сіам”. В іншій партії пріоритети у рішеннях лондонської угоди очевидно віддавались другій частині конвенції. Велика Британія заприсяглась зберігати незмінним політичний статус Єгипту, а Франція — підтверджувала своє лояльне ставлення до британської військової присутності в країні “сфінкса і пірамід”. Щодо Марокко, то Франція зобов’язувалась зберегти незмінним статус цієї країни за беззастережного визнання Англією французької присутності там. Винятком у цій угоді була Іспанія, яка згідно з секретними домовленостями, укладеними під час підписання лондонської угоди, одержала свою частку прав на переддомінантний вплив у цій північно-африканській країні.

Спроби Франції розширити свою присутність у Марокко досить несподівано наштовхнулись на жорстку протидію з боку конкурен-

тів по **горизонтальному європейському виміру**. Приводом до цього стали наміри французів взяти під свій контроль роботу поліції і національний банк країни, а також одержати низку концесій для своїх підприємств. Наприкінці березня 1905 р. кайзер Вільгельм II відвідав марокканський порт Танжер і висунув жорстку вимогу про надання Марокко рівних прав з іншими державами. Так вибухнула міжнародна криза, що одержала назву марокканської.

Намагаючись вирішити проблему, що виникла, дипломатичним шляхом, Франція погодилась з вимогами Німеччини передати марокканське питання на розгляд міжнародної конференції. Вона вважала свої позиції на цьому рівні досить сильними. Підставами до цього слугували сподівання Парижа на підтримку не тільки Росії і Великої Британії, а й члена Троїстого союзу Італії. Ще в 1900 р. Італія і Франція визнали претензії останньої на Марокко, а Франція, у свою чергу, погоджувалась на італійські плани щодо Тріполітанії та Кіренаїки. Крім того, до уваги брався і вже раніше оформлений ще на лондонській конференції франко-іспанський поділ сфер впливу, який також забезпечував пріоритет французьких інтересів у Марокко.

Для врегулювання кризи на вимогу Німеччини на початку 1906 р. в іспанському місті Альхесирасі зібралась міжнародна конференція для визначення майбутнього Марокко. В ній брали участь усі члени "клубу великих держав" Європи, а також США і Марокко. Конференція стала ареною одностайної підтримки рішення про збереження державної незалежності і територіальної цілісності Марокко. Виняток становила Австро-Угорщина, яка підтримала позицію Німеччини. На конференції було також досягнуто рішення про досить хиткий компроміс: Марокко формально визнавали незалежною державою, де всі зацікавлені провідні держави мали рівні можливості для задоволення своїх економічних потреб. Але по суті справи всі важелі впливу на розвиток подій залишались у руках Франції. Діяльність створеного Марокканського національного банку контролювала Велика Британія, Німеччина, Іспанія та Франція. Остання мала найбільший відсоток капіталу банківського депозитарію. Керівництво новоствореною поліцейською службою здійснювалось французькими і іспанськими чиновниками. У Німеччині все це зрозуміли і все ж не відмовлялись від зазіхань на створення власної сфери впливу в Північній Африці. З одного боку, невдача лише посилювала її агресивність. Вона ще інтенсивніше готувалась до рішучої сутички за злам такого статус-кво на міжнародній арені, що її зовсім не влашто-

вував. А з іншого — Німеччина зазнала фіаско у спробі зірвати англо-французьку “сердечну згоду” 1904 р.

Тим часом Францію серйозно непокоїло існування відверто прохолодних відносин між Великою Британією і Росією. Це підтверджували об’єктивні обставини: Росія вважала, що Англія доклала чимало зусиль, щоб послабити позиції першої на Далекому Сході. Виникали постійні непорозуміння на російсько-афганському кордоні, непокоїло введення британських регулярних військових з’єднань у Тибет і спроба анексувати його, тривожила англо-російська конкуренція з приводу телеграфних дорожніх та торгових концесій у Персії (Ірані), стали реальністю британські спроби захопити пріоритетні позиції в місцевій військовій і фінансовій сферах, а також контролювати прикордонні та митні служби. Водночас в очах Лондона здавалось неприпустимим, що за наказом з Санкт-Петербурга в країні почали формуватись козацькі частини з персидських вояків під командуванням російських офіцерів.

Беручи до уваги надзвичайну серйозність ситуації і намагаючись анулювати всіляку можливість зближення Британії і Росії, Вільгельм II вирішив діяти рішуче і без всіляких вагань в руслі висловлювання Конфуція: “Того, хто надто вже ретельно готується до далеких труднощів, найближчим часом неодмінно чекають неминучі неприємності”. 24 липня 1905 р. він вирішив використати на всі сто відсотків зустріч з Миколою II на борту яхти імператора під час стоянки у бухті міста Б’єрк поблизу Виборга.

Добре знаючи про вкрай негативне ставлення російського імператора до відверто ворожій політики Туманного Альбіону під час російсько-японської війни, він запропонував на противагу вже існуючому де-юре російсько-французькому союзу підписати угоду між Росією і Німеччиною, але оформити її не як контрасигнацію (практичну відмову), а тільки як уточнюючий і доповнюючий документ. Згідно з його умовами обидві сторони зобов’язувались надавати взаємну допомогу в разі нападу на них третьої континентальної держави. Микола II пішов на підписання цієї угоди без інформування про це міністра закордонних справ В. М. Ламздорфа, а також примусив супроводжувачого його морського міністра Бирильова, який супроводжував його, підписати текст угоди, попередньо прикривши його рукою.

Реакція російського істеблішменту на Б’єркску угоду була миттєвою, гострою і одностайною. Голова Ради міністрів С. Ю. Вітте, який очолив російську делегацію на підписанні Портсмутського миру з

Японією в 1905 р. і особливо міністр закордонних справ В. М. Ламздорф, який того ж року увійшов в кабінет С. Ю. Вітте і жорстко дотримувався принципу рівної віддаленості Росії від Німеччини та Великої Британії, почали активно “обробляти” довірливого імператора. Внаслідок такого одностайного тиску та під впливом неодноразових вимог все-таки дотримуватись пунктів російсько-французького союзу Микола II у своєму листі від 26 листопада 1905 р. був просто вимушений запропонувати Вільгельму II внести в угоду низку суттєвих поправок, які фактично зводили значення і суть Б'єрксського договору нанівець.

До того часу мир з Японією вже був підписаний; Росія почала залежати від Німеччини значно меншою мірою, а Портсмутський мир практично відкривав можливості і для перемовин з Парижем про надання позики. Планували залучити не тільки французькі банки, а й лондонський дім “Бр. Беринг”, а можливо, і кошти американського банкіра Моргана. Б'єрксський договір зробив би неможливим одержання позики ні в Лондоні, ні в Парижі. Для придушення революції царському урядові була необхідна позика. І якщо Вільгельм II і його статс-секретар іноземних справ Бернхард фон Бюлов планували використати внутрішні труднощі царату для розторгнення франко-російського союзу, то вони прорахувались: революція 1905 р. ще більше загострила потребу Росії у французьких грошах.

Французька дипломатія торжествувала. Нарешті з'явилось “світло в кінці тунелю” майбутнього можливого російсько-британського зближення. Тим більше, що й Росія була конче зацікавленою у зміцненні своїх міжнародних позицій після поразки у війні з Японією, а її новий міністр закордонних справ О. П. Ізвольський вважав, що факт підтримки **балансу сил** в Європі мав стати “альфою і омегою” російської зовнішньої політики. А для цього, на думку нового керівника російського зовнішньополітичного відомства, необхідно було здійснити два важливих кроки: врегулювати спірні питання з Великою Британією і визнати Францію дієвим інструментом забезпечення **європейського балансу**.

Такі підходи знайшли досить швидко і конкретну підтримку в Лондоні. Там добре зрозуміли, що доля подвійної “малої” англо-французької Антанти багато в чому залежала від характеру російсько-британських відносин. А тому без зайвих вагань і практично одразу пішли на підписання в Санкт-Петербурзі 31 серпня 1907 р. російсько-британської угоди. Згідно з її пунктами були майже вод-

ночас залагоджені азійські протиріччя обох держав з приводу Тибету, Афганістану та Персії, а також визнана територіальна недоторканість Тибету. Крім того, обидві сторони зобов'язувались підтвердити свою підтримку внутрішньому управлінню цього регіону, а також здійснювати всі контакти з місцевою адміністрацією за посередництва уряду Китаю. Було досягнуто домовленості про поділ Персії на три зони впливу — британську, російську і нейтральну. Сторони також брали на себе зобов'язання про обов'язкову відмову від концесій та лояльність до можливих дій обох суб'єктів міжнародних відносин у цьому регіоні. Обидва партнери також погодились на спільний контроль над урядовими витратами країни у випадку порушення Персією своїх зобов'язань. Зона діяльності кожної з них лімітувалась сферою власної підпорядкованості. Був легітимно визнаний і інститут конкуренції для росіян і англійців у межах нейтральної зони. Росія погодилась не поширювати свого впливу на Афганістан в обмін на заповнення Туманного Альбіону відмовитись від анексії всієї території Афганістану.

Отже, було зроблено заключний крок у **формуванні антинімецького блоку**, а англо-російська угода давала можливість Росії безперешкодно приєднатись до англо-французької Антанти. Остання ставала вже реальною альтернативою Троїстому союзу і тим самим сприяла подальшому завершенню побудови фігури замкненого трикутника, що почав створюватись після підписання ще в 1893 р. франко-російського договору про співробітництво. Така конструкція почала діяти в руслі стабілізації політичного становища в Європі, зміцнення **системи балансу сил**, що склався в той історичний період.

З позиції системного аналізу у принципи взаємодії англо-франко-російської Антанти **під час формування коаліційних угод 1904 та 1907 років** не було закладено жодних зобов'язань щодо спільних дій військового та політичного характеру в разі війни. Навпаки, всі угоди між ними стосувались лише залагодження колоніальних спорів та протиріч. Сам факт створення Троїстої Антанти, попри твердження значної кількості вітчизняних і зарубіжних досліджень, не можна вважати суто мілітарною акцією, спрямованою лише на підготовку Першої світової війни. Мало того, базовим внутрішньополітичним імперативом кожного учасника альянсу було гарантування власної державної безпеки.

Слід зважати на суперечливий характер цього союзу. У його підвалини було закладено парадокс — угода заснована на певній недовірі

між усіма сторонами. Хоча Росія і Франція не відчували особливої обопільної довіри, та все ж їх поєднував укладений воєнно-політичний союз. Роль Великої Британії була досить сумнівною — “халіф на годину”, який погодився на співробітництво тільки заради задоволення чергових потреб поточної міжнародної кон’юнктури, а за першої нагоди налаштований вважати континентальні негаразди лише епізодом для вимушеного співробітництва. Ні Росія, ні Франція у своїх воєнно-політичних сценаріях у випадку конфронтації з Німеччиною або Австро-Угорщиною аж ніяк не розглядали Велику Британію як можливого союзника.

Проте історичне значення угоди 1907 р. видається беззаперечним. Вона створила так звану Троїсту згоду — Троїсту Антанту у складі Англії, Франції і Росії, що протистояла Троїстому союзу Німеччини, Австро-Угорщини й Італії. Італія внаслідок франко-італійської угоди 1902 р. фактично відійшла від Троїстого союзу. Через свою агресивну політику Німеччина опинилась ізольованою — вдвох зі своєю відверто слабкою союзницею Австро-Угорщиною. Угоди всіх членів Антанти з Японією забезпечували їхні тили на Далекому Сході, що мало неабияке значення у випадку війни з Німеччиною. Все ж воєнно-політичний союз Великої Британії, Росії і Франції активізував дію **ідеологічного виміру в системному становленні міжнародного порядку** того часу і свідчив про серйозну зміну **стратегічної концепції зовнішньополітичної ідеологічної орієнтації Росії** — відхід від вікової традиції **системного принципу взаємодії** з консервативними монархіями і **об’єднання** з демократичними державами.

8. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори континентальної системи “Європейського еквілібріуму”

Основні характеристики континентальної системи “Європейського еквілібріуму”:

- **Нова якість міжнародних відносин як у європейському, так і у світовому масштабі; встановлення чітко визначеного системного рівня** його історичного розвитку (в останній чверті XIX ст. сформувалась стала система міжнародної рівноваги, коли ознаки **“балансу сил”** між основними європейськими державами, наявність загальновизнаних і закріплених міжнародними договорами кордонів між європейськими державами, існування двох військово-політичних угруповань (обидва протистояли одне одному) свідчили про існування сформованої, чітко визначеної у місці і часі само-

стійної системи міжнародних відносин. Її відмінність від попередніх Вестфальської і Віденської полягала в наявності двох історично окреслених з політичної і військової точок зору союзів держав).

- **Нові ознаки системності** у формуванні основних міжнародно-юридичних, економічних і військово-політичних цінностей, які є фундаментом будь-якої міжнародної конструкції (артикуляція між-державних конфліктів і криз за межами Європи і їх пов'язаність із колоніальним переділом світу, застосування військового **імперативу колоніального складника системи “Європейського еквілібріуму”** на свою користь, публічне засудження методів колоніальної політики, **використання сировинних та природних ресурсів колоніальних країн, розширення поля реалізації світової політики** останньої чверті XIX ст. **до міжконтинентального рівня** і активне залучення до цього процесу **військового імперативу колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму”**, пов'язаність дипломатичного виміру і стратегії поведінки провідних акторів тогочасного світового порядку із взаємовідносинами між основними суб'єктами європейського співтовариства та їх системним впливом на політику, економічну та військово-стратегічну ситуації, перманентно незмінні позиції Європи як лідера світової політики та збереження за нею реноме регіону **“центру сили”**, який мав у той час переважний вплив на різні підсистеми міжнародних відносин).
- **Формування усталених ознак різновидів зовнішньої політики** (“блисуча ізоляція”, концепція “еквілібріуму”, принципи “реальної політики”, “жах коаліцій”, “військова тривога”, роль “чесного маклера”, “велика депресія”, “перестраховальний договір”, “епоха Бісмарка”, “пруська модель” суспільного і політичного розвитку, “план Шліффена”, Фашодський інцидент, теорія “рухливого кордону” Тернера, доктрина “морської міці” Мехена, концепція “визначення долі”, “політика відкритих дверей”, “Сердечна угода”).
- **Значне посилення об'єднуючих, стримуючих та інтегруючих систему “Європейського еквілібріуму” факторів: створення Бісмарком багатопольярної моделі співвідношення систем на протипагу намаганням (Франції) обстоювати принцип наднаціональної держави** (негативізм до “жаху коаліцій”, підписання російсько-німецького союзного договору в травні 1873 р., Союз трьох імператорів, що тричі поновлювався, вирішення Східного питання як структурного рівня **континентальної системи “Європейського еквілібріуму”**, перегляд умов Сан-Стефанського договору та схвалення на Берлінському конгресі в 1878 р. прийнятного для більшості європейських держав **балансу сил** та його визначення проблеми **“центрів сили”**, підписання у Відні 1882 р. договору про Троїстий союз, підписання 1892 р. російсько-французької воєнної

конвенції, що знаменувало вихід Росії з міжнародної ізоляції, в якій вона перебувала від періоду розпаду Віденської системи, **укладення Троїстого і російсько-французького союзів оборонного характеру**. Основні міждержавні конфлікти і кризи відбувалися за межами Європи і були пов'язані з **колоніальним переділом світу**. Факт виникнення Троїстої Антанти та Троїстого союзу ще не означав автоматичного переходу до світової мілітарної конфронтації).

- Прагнення створити **нове поле диференціювання** суб'єктів міжнародних відносин, визначення їх **типології** та створення **нового формату взаємовідносин** (Союз трьох імператорів, Сан-Стефанський мир, Берлінський конгрес, "блискауча ізоляція", ідея Бісмарка створити підсистему відносин між Німеччиною і Францією, договір між Австро-Угорщиною, Великою Британією й Італією (грудень 1887 р.), воєнна конвенція між Росією і Францією (грудень 1893 р.), Іспано-американська війна (1898 р.), Троїстий союз (1882 р.), створення Троїстої Антанти (1907 р.).
- Зміна **принципів взаємодії** між різними суб'єктами міждержавних взаємовідносин, формування альянсів і коаліцій, союзів з урахуванням **балансу сил** та створення наднаціональної організації, яка передбачала втручання **у внутрішні справи** третіх країн у разі внутрішньої чи зовнішньої загрози будь-якій із держав альянсу (Союз трьох імператорів, Берлінський конгрес, концепція Бісмарка створити підсистему відносин між обома країнами з метою встановлення гегемонії Німеччини в Європі, Іспано-американська війна (1898 р.), Троїстий союз (1882 р.), створення Троїстої Антанти (1907 р.).
- Встановлення сприятливого режиму для **довготривалого системного переходу** і фактичного встановлення **нової архітекtonіки** міждержавних відносин, розвиток **нової системи** його функціонування (Союз трьох імператорів, Сан-Стефанський договір, Берлінський конгрес, реалізація ідеї Бісмарка про гегемонію Німецької імперії, Іспано-американська війна (1898 р.), Троїстий союз, Троїста Антанта).
- Пов'язаність ступеня розвитку промислового потенціалу з рівнем потужності держави. Активне залучення до побудови індустріального суспільства в країнах Європи, США і Японії колоніальної компоненти. Формування промислової (індустріальної) цивілізації інструменталізувалось активним експансіонізмом, боротьбою за захоплення нових територій (здійснення загарбницьких намірів Великої Британії, Франції та Німеччини в Африці, інтервенція США на Гаваї, активне використання ними результатів іспано-американської конфронтації (Куба, Філіппіни, Пуерто-Рико, острів Гуам),

“освоєння” Східної Азії Японією, Німеччиною, США, Францією (Симоносекський та Боксерський договори), російська частка у поділі Китаю тощо).

- Вичерпання потенціалу системи “**балансу сил**” та формування двох блоків держав — Німеччина, Австро-Угорщина й Італія з одного боку та Росія, Франція і Велика Британія — з іншого. Руйнування системи “Європейського еквілібріуму” і наближення світу до Першої світової війни.

СКЛАДНИКИ СИСТЕМИ ТРАНЗИТУ ДО ПЕРШОГО ГЛОБАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ ПОЧАТКУ ХХ СТ.¹

1. Мілітарний інтервенціоністський та націоналістичний “піар”

Конфігурація нової перехідної системи від “Європейського еквілібріуму” до транзитної конструкції, що передувала початку Першої світової війни, мала досить своєрідний вигляд. Її розвиток був зумовлений низкою надто різноманітних тенденцій.

Сформувалось два протилежні угруповання, інтереси яких поширювались на весь світ. Будь-який конфлікт, де б він не стався, загрожував зруйнувати рівновагу на міжнародній арені. Боротьба провідних світових держав за колоніальний та територіальний переділ світу неминуче призводила до постійного зростання міжнародної напруженості. Перманентні конфлікти та регіональні війни безперервно виникали на “околицях” європейського континенту. І нарешті, як це не парадоксально, конфронтаційний розбрат того часу все ще не міг ні порушити, ні навіть серйозно похитнути існуючий статус-кво в Європі. Крім того, строкате поле розбіжностей в інтенсивному режимі насправді нейтралізувало дезінтеграційні процеси в найвищих владних державних структурах і спонукало їх до обачності і обережності у прийнятті відповідальних політичних рішень. Це доповнювалось міждержавною технологічною обґрунтованістю та слушністю рішень обох Гаазьких конференцій, а також антивоєнними резолюціями Штутгартського і Копенгагенського конгресів II Інтернаціоналу 1907 та 1910 років.

¹ Визначення суттєвих характеристик цієї системної конструкції подається в науковій літературі вперше.

До того ж роль **функціонального виміру в стабілізації міжнародного життя в галузі забезпечення економічного обміну між основними європейськими акторами** взяло на себе спорудження загальноєвропейської мережі залізниць, яке означало переорієнтацію міжнародної політичної конфігурації на нормалізацію функціонування економічної сфери в багатьох країнах, несприйняття довгострокових збройних міждержавних конфліктів. Така інтернаціоналізація міжнародного порядку сприяла розширенню рівня прозорості кордонів, зробила їх більш номінальними, ніж реальними. Кумулятивний ефект від створення такої загальноконтинентальної системи взаємовідносин сприяв затребуваності на міжнародному ринку нового “бренду” — вилучення з повсякденного вжитку європейських народів слова “війна”.

Не можна категорично стверджувати, що конструювання такої міжнародної політичної міфологеми було надто утопічним та ілюзорним або таким, що повністю втратило почуття реальності. Але насправді ті, хто повністю перебував у полоні таких хибних поглядів, все ж виявились неадекватними в оцінюванні реального стану справ. На початку ХХ ст. Європа була ареною низки сутичок територіального та національного характеру. “Парад” міждержавних розбіжностей очолювали французькі провінції Ельзас та Лотарингія, захоплені Німеччиною в 1871 р. До них приєднувалась Польща, яка перебувала під скіпетром Російської монархії вже понад століття. Невгамовні національні образи вирували серед народів Австро-Угорщини, Росії, а також в країнах Балканського регіону, які все ще перебували під ярмом Османської імперії.

Проте проблеми реваншистського характеру певною мірою починали втрачати гостроту. Це стосувалось втрати Францією своїх територій під час Франко-пруської війни 1870–1871 років, а також італійських претензій до Франції з приводу відчуження в середині ХІХ ст. Савойї і Ніцци тощо.

Все ж домінувати почав багатоликий націоналістичний рух, який переважно артикулював свої етнічні консервативно традиційні пререференції. Він особливо активізувався на європейському континенті у другій половині ХІХ ст. Його прибічники невпинно брали на озброєння проблеми “історичної несправедливості” та безмежної підступності “закордону”, який нікому не мав наміру допомагати. Ситуація ускладнювалась ще тим, що в підвалинах їх націоналістичного,

експансіоністського “піару” були не стільки патріотичні почуття, скільки ксенофобські (неприязнь до інших народів) настрої.

Неоднозначність поширення націоналістичної компоненти визначали два фактори. Націоналістичний і інтервенціоністський акцент робився на тиражуванні ідеї неодмінної “життєво необхідної” колоніальної зовнішньої експансії та обов’язкове територіальне захоплення “вільних” земель. Саме цей слоган почали активно експлуатувати в Німеччині, де в 1891 р. було створено Пангерманський союз, в якому місцева еліта розробляла стратегічні плани розширення свого колоніального ресурсу за рахунок зміни геополітичної карти заморських загарбань лише на свою користь. Крім того, декларувався як пріоритетний факт возз’єднання Німецької імперії з німецькомовними народами з метою створення “Серединної Європи” з обов’язковим центром у Берліні. Намагались не відставати від своїх німецьких конкурентів і французькі націоналісти, які обстоювали тезу про неминучий військовий конфлікт між двома державами через повернення Ельзасу та Лотарингії. Аналогічні настрої почали поширюватися в Росії, а також у країнах Балканського регіону, де відповідно ставили вимоги анексії Босфору і Дарданелл та нового перерозподілу державних кордонів згідно зі своїми націоналістичними зазіханнями.

Іншим аспектом цієї проблеми було ігнорування надзвичайно вагомої практичної значущості націоналістичної компоненти в переважній більшості європейських країн з боку їх власних урядових структур. Політична переорієнтація офіційних урядових курсів була спричинена змінами пріоритетів в їх політиці на користь нової моделі, де націоналістична складова ставала підвалиною їх внутрішньої і зовнішньополітичної орієнтації.

Системна сукупність ідейно-політичних зв’язків та взаємовідносин між основними суб’єктами європейського та світового співтовариства почала функціонувати в режимі дії ідеологічно об’єднуючого фактора — націоналізму, який втілювався у вигляді визвольних рухів, рухів за відродження етнічних прав, автономно-сепаратистських, антиколоніальних, а також нативістичних проявів (на засадах кровної спорідненості, ксенофобії, прагненні зберегти єдність у боротьбі із зовнішньою експансією). Процес політизації етносу і встановлення модерної нації в різних країнах був пов’язаний із формуванням нації (народу, етносу), а також політичними вимогами до розгортання масового націоналістичного руху з метою політичного конституювання нації і створення національної держави.

Загалом, у XIX–XX ст. **націоналізм** став об'єднуючою ідеєю в боротьбі за національне визволення не тільки в Європі, а згодом і в Африці, Азії та Латинській Америці.

2. Підсистема “Європейського вибору”

Розвиток цієї підсистеми відбувався в режимі утворення таких **видів міжнародних відносин, які формуються з різних ключових категорій: на засадах суспільного життя і змісту відносин – економічні, політичні, військово-стратегічні; на підставі суб'єктів – міждержавні; на підставі геополітичного критерію – регіональні та локальні відносини; на підставі ступеня розвитку та інтенсивності – високий рівень розвитку, стосовно напруженості – стабільні та нестабільні.**

Саме в межах цієї схеми і розгортались події, які сформували історичне підґрунтя цієї підсистеми. З погляду на вид відносин взаємодіючих суб'єктів з кінця XIX – початку XX ст. Росія та Австро-Угорщина будували свої відносини в площині збереження миру і стабільності на Балканському півострові. У вересні 1903 р. навіть було підписано угоду про проект реформ у трьох вілайєтах Європейської Туреччини. Це був документ, що мав вигляд інструкції як російському, так і австро-угорському послам у Туреччині про взаємодію. Обидві імперії підготували також таємну декларацію “про взаємний нейтралітет” у разі нападу на них третьої сторони.

Але згодом у межах **виду відносин на засадах сфер суспільного життя і змісту взаємозв'язків економічна галузь** стала ареною серйозних протиріч між двома країнами. Угода між Австро-Угорщиною та Османською імперією відносно спорудження залізниці з міста Сараєво, яке було під юрисдикцією Відня, через Нові-Пазарський санджак в Салоніки, місто на півночі Греції, що контролювалось Туреччиною, почала негативно впливати на стратегічний статус-кво на Балканах. Здійснення цього проекту відчутно змінювало ситуацію в цілому регіоні відверто не на користь Росії. До того ж очевидний розкол Європи на два протиборчі угруповання, інтереси яких поширювались на весь світ, погрожував підірвати крихку рівновагу на міжнародній арені. Першим випробуванням цієї конструкції стали події у балканському регіоні. Там серйозна дестабілізація існуючого становища виникла внаслідок Младотурецької революції, що розпочалась 3 липня 1908 р. Основною її метою було скинути деспотичний

режим султана Абдул-Хаміда II. Австро-Угорщина відразу скористалась цим. Вона спробувала анексувати Боснію і Герцеговину, які були окуповані ще в 1878 р. Отже, існуючий **вид міжнародних відносин, сформований на засадах міждержавних взаємодіючих об'єктів, пішов шляхом посилення напруженості і нестабільності**. Такий зухвалий крок з яскравою антиросійською спрямованістю було здійснено з метою витіснення Росії з Балкан. Росія, яка була не в змозі вплинути на ситуацію, вдалась до дипломатичних маневрів. Задля порозуміння міністр закордонних справ Росії Ізвольський зустрівся зі своїм австрійським колегою Еренталем у замку Бухлау в Чехії (16 вересня 1908 р.), було досягнуто таємної угоди, згідно з якою Австро-Угорщина зобов'язувалась дати згоду на зміну режиму експлуатації Чорноморських проток і надати Росії право проводити по одному військовому кораблю через Босфор і Дарданелли. Росія ж брала на себе зобов'язання погодитись на приєднання до Австро-Угорщини окупованих провінцій Боснії та Герцеговини. Була також досягнута домовленість про надання повної незалежності Болгарії від Османської імперії. Ізвольський виступив з ініціативою скликати міжнародну конференцію для остаточного вирішення балканського питання. Не викликало сумнівів те, що міністр висував всі ці вимоги як передумови до своєї згоди на анексію Боснії та Герцеговини.

Із Бухлау Ізвольський поїхав у турне Європою з метою одержати від інших держав таку ж згоду на зміну режиму проток, якої він тільки-но домігся від Еренталя. 26 вересня 1908 р. він зустрівся в Берхтенсгадені зі статс-секретарем німецького відомства з закордонних справ Шеном. Останній у мало зобов'язуючих виразах дав зрозуміти російському міністру, що Німеччина не буде заперечувати проти відкриття проток, але, у свою чергу, вимагатиме за це певних компенсацій.

Із Берхтенсгадена Ізвольський прямував до Дезію. Там він зустрівся з італійським міністром закордонних справ Тіттоні. Щодо російських планів з приводу проток останній висловився позитивно, але з умовою, що Росія, у свою чергу, дасть згоду на захоплення Триполі Італією. Так відбулась змова імперіалістичних держав проти молодотурецької Туреччини з метою її часткового переділу.

Із Дезію Ізвольський поїхав до Франції. Дорогою він з великим подивом довідався зі свіжих газет про наміри Австро-Угорщини офіційно заявити про анексію Боснії та Герцеговини. Стало зрозуміло, що Еренталь його обійшов. Було також очевидним, що Австро-Угорщина

ніколи не вдалася б до такого авантюрного кроку, якби не була впевнена в підтримці Німеччини. Той факт, що Росія була вимушена відступити, змиритись, переконав Німеччину, що треба форсувати події, не чекаючи доки Антанта перетвориться в блок, здатний ефективно протистояти німецькій експансії.

І справді, демарш Ерентала викликав відповідну реакцію з боку Росії — усна домовленість в Бухлау була скасована. Відбувся також протест на дії Австро-Угорщини з боку уряду Османської імперії. Він був доповнений протестами Сербії, яка мала свої претензії на ці провінції. Виник такий **вид міжнародних відносин, коли рівень напруженості перейшов у стан конфлікту**, який, у свою чергу, переріс у міжнародну кризу. Вогнище її виходило із самого центру європейського континенту, а основними дійовими особами стали дві провідні імперії — Росія та Австро-Угорщина.

Почала формуватися самостійна **підсистема міжнародних відносин із власною структурою та складовими компонентами, де чітко простежувалася взаємодія з елементами системи міждержавних стосунків різних рівнів та напрямів**. На початковому етапі це трапилось на рівні двох держав, коли почала точитись боротьба за **визначення “центру сили”, або держави, що повинна мати переважний вплив на ту чи іншу підсистему**. І в межах дії цієї підсистеми одержали “карт-бланш” на визначення інші різні **рівні** взаємовідносин. На першому — Османська імперія, яка відмовилась від своїх суверенних прав на Боснію та Герцеговину, одержавши за це компенсацію в 2,5 млн фунтів стерлінгів. У межах цього **рівня** Сербія почала проявляти надзвичайну активність: висувались вимоги про автономію для Боснії і Герцеговини з метою поставити бар’єр для експансії Австро-Угорщини на Балканах, були оформлені звернення до Росії, яка, у свою чергу, знов почала ставити питання про передачу проблеми Боснії і Герцеговини на розгляд спеціальної конференції країн-учасниць Берлінського конгресу 1878 р. Але вже на другому рівні взаємовідносин ця пропозиція була відхилена Австро-Угорщиною та Німеччиною, а також навіть Францією, яка тоді була з Росією у досить теплих відносинах. Німеччина в цьому випадку заявила про намір стати **“центром сил”** в Європі. Вона вдалась до відвертого брутального шантажу щодо Росії, поставивши вимогу про негайне визнання анексії двох південнослов’янських держав. Мало того, у випадку невиконання цієї вимоги уряд Німеччини не виключав можливості початку бойових дій Австро-Угорщини проти Сербії. У Росії не було

альтернативи, — довелось погодитися на такі “силові” пропозиції. Сербія також вимушена була піти у фарватері цього шаленого тиску. Обурення російської суспільної думки не мало меж. Провина за ситуацію, що склалася, покладалась цілком на Ізвольського. Зрештою він пішов у відставку.

У межах наступного **рівня** болгарський князь Фердинанд-Кобурзький за домовленістю з Австро-Угорською імперією 5 жовтня 1908 р. проголосив Болгарію незалежною державою. Так було покладено кінець підлеглих цієї країні Османській імперії.

Ситуація на Балканському півострові одержала назву Боснійська криза, яка стала важливим етапом розвитку міжнародних відносин початку ХХ ст. У хронологічному плані це була практично перша криза європейського масштабу за багато років, в межах якої в системному форматі були активно задіяні такі функціональні компоненти, як **принципи взаємодії, регулюючі механізми та мотивація дій**. Щодо **принципів взаємодії** чітко визначився водорозділ не тільки між двома протиборчими угрупованнями, а насамперед між тими, хто відповідно захищав свої інтереси. **Баланс сил** набув вигляду зміщення акцентів у бік тих, хто з конфлікту вийшов переможцем, та тих, хто програв. Так була започаткована дуже небезпечна тенденція постійної зміни умов політичної гри, яку на дипломатичному рівні розпочали країни Європи. Зросло значення імплементації **регулюючих механізмів**: країни-опоненти використовували силові методи для задоволення своїх претензій, переносючи акцент з визнання відносної **рівноваги сил** на постійне висунення дедалі жорсткіших умов. Мотивація дій перетворилася в дипломатичну гру, метою якої став імператив “хто кого”. Хоча тоді це ще не вказувало на формування безпосередніх передумов для початку Першої світової війни.

Боснійська криза стала своєрідним каталізатором вибору Європейськими країнами своїх преференцій — дотримуватись **рівноважної “системи балансу сил”, коли кілька сильних держав досягають приблизно однакового впливу на перебіг подій, або продовжувати небезпечну практику постійного підвищення ставок та військового шантажу**.

Напруженість на міжнародній арені почала швидко наростати. 1911 р. був ознаменований низкою серйозних інцидентів. Знову спалахнув конфлікт навколо Марокко, який одержав назву Другої марокканської кризи. Франція, яка давно прагнула включити цю країну у сферу свого впливу, перейшла до рішучих дій: під приводом захисту

своїх громадян від заворушень та безпорядку у столиці Марокко вона ввела в місто Фес війська і встановила над країною фактичний протекторат. Пам'ятаючи, що Німеччина мала свій інтерес у цій країні, Франція з превентивних міркувань запропонувала їй частину своїх володінь у Конго. Однак, залишивши цей жест поза увагою, в марокканський порт Агадир на узбережжі Атлантичного океану німецький уряд відрядив канонерський човен “Пантера”, який прибув туди 1 липня 1911 р. Ця акція відбулася в межах **системних специфічних принципів взаємодії**, де перевагу віддавали жорстким методам психологічного впливу на свого опонента. Такий німецький дипломатичний демарш одержав широку пресу під назвою “стрибок Пантери”.

Внаслідок Агадирської кризи (це ще одна назва Другої марокканської кризи) виникла загроза військового конфлікту між Францією та Німеччиною. Проте в межах системних **принципів взаємодії** преференції зрештою були віддані на користь **балансу сил**. Важливим модератором залагодження загрозливої ситуації стала Велика Британія, яка, як і під час Першої марокканської кризи, стала на бік Франції. 4 листопада 1911 р. було підписано франко-німецьку угоду, згідно з якою Німеччина визнала переважні права Франції на Марокко в обмін на німецьку присутність у частині Конго в Екваторіальній Африці. Було також зафіксовано згоду на режим “відкритих дверей” у Марокко терміном на 30 років. Крім того, було дано черговий “карт-бланш” на спільну франко-німецьку експлуатацію природних ресурсів африканського континенту. Інституційне закріплення цього процесу набуло вигляду спільної компанії із залученням спільних капіталів та підтримки урядів обох країн, яка повинна була розгорнути широкомасштабну сировинну експлуатацію колоній Екваторіальної Африки. Ці події тільки підштовхували та стимулювали Німеччину, переконуючи її керівництво в тому, що такий **системний принцип взаємодії**, як жорсткий тиск на опонентів виявився досить ефективним.

3. Пролог світового конфлікту

До феномена Младотурецької революції 1908 р. причетні учасники міжнародних конфліктів та криз, які були кровно зацікавлені в розвалі Османської імперії. Серед них найзацікавленішою стороною у здійсненні “політичної спецоперації” міжнародного масштабу була Італія. Щойно спала напруженість Марокканської кризи, Італія одра-

зу почала загарбницьку війну проти Туреччини. В її плани вже давно входила ідея накласти руку на Тріполітанію та Кіренаїку. Тріполі як початок експансії був визначений Римським банком, пов'язаним з Ватиканом, який також там мав серйозні інтереси.

Ще в 1900 р. Італія заручилась згодою Франції на захоплення Тріполі та Кіренаїки. Щедрий підкуп французької преси багато в чому сприяв доброзичливій та прихильній позиції Франції. У 1909 р. в Раккониджі під час побачення Миколи II з італійським королем Віктором Емануїлом III Італія домоглась того ж і від Росії. Російський уряд не хотів втратити можливість помститися Австро-Угорщині та Німеччині за приниження, а також порушити зв'язку Італії з цими двома імперіями. Крім того, задля зближення з Італією в жовтні 1909 р. відбувся візит російського імператора Миколи II в Рим. За його результатами 24 жовтня було укладено таємну російсько-італійську угоду, згідно з якою обидві сторони зобов'язувались у випадку конфлікту на Балканах дотримуватися **принципу національності** у виборі шляху розвитку держав цього регіону. Отже, динаміку відносин між Росією й Італією почали визначати конкретною сумою полівекторних факторів. Крім обопільного латентного засудження дій Австро-Угорської імперії, Італія обіцяла свою підтримку позиції Росії щодо Чорноморських проток, а та, у свою чергу, зобов'язувалась не перешкоджати реалізації претензій Італії на провінції Кіренаїку та Тріполітанію.

28 вересня італійський уряд практично без передумов надіслав у Порте (тодішню резиденцію турецького уряду) ультиматум. Це був надзвичайно цинічний документ. У його заключних словах італійська дипломатія пропонувала Туреччині сприяти захопленню своєї території. Попри скрутне становище, турецький уряд не міг прийняти таку вимогу. Склався **системний формат** ситуації, яку можна визначити формулою **“війна є не тільки політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, здійснення їх іншими засобами”**.

Італійські війська під час бойових дій легко подолали незначні турецькі гарнізони. Але згодом їм довелось вести нелегку війну проти місцевого арабського населення. Війна затягувалась: Туреччина не погоджувалась на мир; араби далі чинили опір. Італія окупувала острови Додеканес в Егейському морі, бомбардувала з моря Бейрут та інші турецькі порти, але вагомих збитків Туреччині завдати не змогла. У квітні 1912 р. італійський флот бомбардував гирло Дарданелл. На

серйозніші акції в протоках Італія не наважувалась. І лише нові труднощі, з якими довелось зіштовхнутись Туреччині, завадили їй опору і примусили визнати поразку. 15 жовтня 1912 р. в м. Уші (Швейцарія) було підписано попередній, а 18 жовтня в Лозанні остаточний варіант мирного договору. За ласкою султана в обох провінціях запроваджувався режим самоуправління, турецькі війська виводилися. Відтоді Кіренаїка та Тріполітанія перетворились у колонію Італії і згодом одержали назву Лівія.

У період апогею Італо-турецької війни поглибилась міжнародна криза. **Із системної позиції політична мета не стала єдиною визначальною силою: погляд на війну залежав від засобів, які вона використовує як регулюючий механізм. Відповідно до цього погляд почали змінюватися. Та все ж політика на війну впливала постійно — це визначали обставини, спричинені війною.** Низка балканських держав вирішила вдатись до силових методів, щоб остаточно скинути ярмо Османської імперії на Європейському континенті. Очолила цю акцію Сербія, де, після скинення в 1903 р. з престолу династії Обреновичів, королем став Петро Карагеоргиевич. Він почав з того, що відкрито підтвердив відмову від політичного курсу Австро-Угорщини. Основною причиною переорієнтації було дотримання принципу, що в кожному конкретно-історичному випадку результативні прояви могли мати широкий спектр реалізації. Для втілення плану було використано протиріччя між обома державами щодо митної політики, що згодом перейшли в стадію митного протиборства. Династичні міркування також були суперечливі. До того ж політична концепція Петра Карагеоргиевича була такою: після того, як османське панування буде дезавуйоване, основним завданням зовнішньополітичного курсу Сербії мала стати боротьба за створення єдиної об'єднаної держави всіх південнослов'янських земель під багатозначною назвою Велика Сербія. План створення блоку балканських держав також супроводжувався претензіями на Боснію. Згідно з задумом сербського прем'єра Миловановича, протидія поширенню впливу Австрійської імперії в балканському регіоні мала відбуватись під "парасолькою" третейських рішень Росії. За підтримки російського арбітражу також почались перемовини між іншими балканськими державами з метою створення потужної антитурецької коаліції.

13 березня 1912 р. після запальних суперечок нарешті було підписано сербсько-болгарський союзний договір, який передбачав ство-

рення блоку двох держав для боротьби проти Туреччини. 12 травня 1912 р. березневий союзний договір був доповнений підписанням сербсько-болгарської конвенції. У випадку війни проти Туреччини або Австро-Угорщини Сербія повинна була виставити 150, а Болгарія 200 тис. вояків. Було детально визначено, скільки військ і за який термін кожна сторона має виставити у випадку війни з Туреччиною, скільки — у випадку війни з Австрією тощо.

Одночасно з сербсько-болгарськими тривали й греко-болгарські переговори, але вже без активної участі російської дипломатії. У травні 1912 р. Греція запропонувала Болгарії такий проект союзного договору. Обидві сторони зобов'язувались надавати одна одній військову допомогу в разі нападу Туреччини, а також і у випадку порушення Туреччиною їх прав, що випливали з міжнародних договорів або з міжнародного права. Проект був повідомлений болгарами російському уряду. Царська дипломатія намагалась дещо послабити агресивність грецького проекту і вплинути аналогічно на болгар. Це виявилось безуспішним: 29 травня греко-болгарський договір було підписано. А у вересні 1912 р. Болгарія і Чорногорія уклали усну домовленість про спільний військовий виступ проти Туреччини. І як підсумок, до Балканського союзу залучились чотири держави — Болгарія, Сербія, Чорногорія та Греція.

Російська дипломатія, створюючи Балканський блок, гартувала зброю для майбутньої світової війни. Але вона переоцінила свій вплив. Зброя стала сильнішою від майстра. Балканський блок почав діяти раніше, ніж було завершено військову та дипломатичну підготовку Росії, необхідну для того, щоб вона могла використати його у своїх інтересах. Якщо Росія зовсім не поспішала з війною, то балканські уряди діяли зовсім по-іншому. Восени вони спровокували гострий конфлікт з Туреччиною. Російський уряд намагався прискорити укладення Італо-турецького миру: він повинен був забезпечити свободу проток для російської торгівлі та охолодити військовий запал балканських союзників. Не хотіла війни і Австро-Угорщина — основний суперник Росії в балканських країнах. Але зусилля Росії, підтримані Францією, виявилися марними; безуспішними залишились і намагання Австрії. Вранці 9 жовтня 1912 р. Чорногорія розпочала бойові дії. 17 жовтня Сербія і Болгарія, а 18 жовтня — Греція також оголосила війну Туреччині і розпочала військові дії. Ще одним приводом для початку Першої балканської війни стало повстання албанців проти Туреччини.

Турецька армія зазнала швидкої і нищівної поразки. Війська балканських союзників захопили більшу частину Європейської Туреччини. Болгарська армія швидко насувалась прямо на турецьку столицю. Туреччина змушена була просити миру. З листопада 1912 р. турецький уряд звернувся до зацікавлених держав, прохаючи їх взяти на себе мирне посередництво.

Звернення Порту знайшло відгук. Дві держави, найбільш заінтересовані в балканських справах, з нетерпінням чекали припинення війни. Це були два основні суперники — Росія та Австро-Угорщина.

Царський уряд був занепокоєний. Він побоювався того, що занепад турецького володіння Константинополем може дати привід іншим провідним європейським державам вести у протоки свої військово-морські сили. Поява болгар у турецькій столиці легко могла завершитись міжнародним втручанням. Та чи могла довіряти Росія Кобурзькій династії і особисто болгарському царю Фердинанду? З Петербурга в Софію постійно надсилали настійні поради призупинити просування військ і загалом дотримуватись поміркованості. Зовсім несподівано, в останню хвилину, питання було вирішено по-іншому: на чатаджинських позиціях турецьким військам вдалось затримати наступ болгар.

Австро-Угорщина не менше була занепокоєна появою сербів на берегах Адріатики. У листопаді Австро-Угорщина мобілізувала значну частину своєї армії і зосередила значні сили на сербському кордоні. Німеччина підтримала Австро-Угорщину: підбурюючи її на збройний виступ, вона обіцяла свою допомогу. Кайзер Вільгельм II заявив австрійському імператору Францу-Фердинанду, що відступати в сербському питанні не можна. Він дав зрозуміти, що не боїться розпочати війну європейського масштабу.

Очевидно у Берліні дійшли висновку, що настає слушний момент для рішучої боротьби за переділ світу. 22 листопада Франц-Фердинанд та генерал Шемуа, який в 1911 р. змінив Конрада на посту начальника австрійського штабу генерального, прибули до Берліна. Там вони вели перемовини з кайзером, начальником німецького (генерального) штабу Мольтке і канцлером Німеччини Бетманом. Усі троє запевнили гостей у незмінній союзницькій вірності. Мольтке детально описав Шемуа свої стратегічні плани у випадку виникнення війни в Європі.

Перша балканська війна завершилась підписанням мирного договору 30 травня 1913 р., з одного боку, Османською імперією, а з іншо-

го — країнами Балканського союзу. Згідно з його умовами Туреччина втратила всі свої європейські володіння, крім Стамбула та невеликої частини Східної Фракії.

Отже, з позиції системності, основною ознакою війни є досягнення мети організованими діями збройних сил. Використання для цього способів та засобів економічної, соціально-політичної, науково-технічної та духовної боротьби може перебувати в різному співвідношенні до збройної боротьби, дій збройних сил.

Перша балканська війна послабила позиції австро-німецького угруповання. Зусилля Сербії змушувало Австро-Угорщину у випадку європейської війни відкликати значну кількість сил із Галичини на Балканський фронт. Туреччина, на яку Німеччина і Австрія розраховували у випадку війни з Росією, була послаблена поразкою: вона могла протидіяти вже меншій кількості російських дивізій. Зусилля Австро-Угорщини були зосереджені на тому, щоб відірвати Болгарію від Сербії. Так австрійська дипломатія сподівалася зруйнувати балканський блок і створити для Сербії загрозу з тилу в особі ворожої до неї Болгарії. Уряд болгарського царя Фердинанда повинен був повернутись до австрійської орієнтації.

В особі Балканського союзу на боці Антанти стояла чимала військова сила. Завдання австро-німецької дипломатії полягало в тому, щоб паралізувати цю силу. Зробити це було не так вже й важко з огляду на постійне протистояння між балканськими країнами.

Ось чому в процесі переक्रювання кордонів на Балканах серед нещодавніх союзників виникли серйозні розбіжності. Сербія, яка не одержала виходу до Адріатичного моря, почала висувати вимоги до Македонії про компенсацію. Греція, у свою чергу, озвучила свої претензії на землі Південної Македонії та Західної Фракії. Для задоволення вимог Сербії та Греції треба було анексувати в Болгарії певну частину її завоювань. Зважаючи на категоричне заперечення Болгарії добровільно відмовитись від своїх трофеїв, Греція і Сербія 1 червня 1913 р. пішли на створення секретного союзу проти Болгарії. Згодом його членом стала також і Румунія, яка мала свої претензії територіального характеру. В умовах, що склалися, Болгарія, підбурювана Австро-Угорщиною, прийняла рішення силового розв'язання протиріч зі своїми вчорашніми союзниками. В ніч на 30 червня 1913 р. збройні сили Болгарії розпочали воєнні дії проти військ Сербії та Греції в Македонії. Розпочалась Друга балканська війна. Війська сербів успішно відбили атаки болгар, Болгарія зазнала поразки. Перемога сербів була

на руку Османській імперії. Вона відразу окупувала частину території Болгарії, яка 29 липня вимушено капітулювала.

10 серпня 1913 р. у Бухаресті було підписано мирний договір, згідно з яким Болгарія поступилась більшою частиною своїх здобутків у Македонії, Фракії, а також втратила Південну Добруджу. А згідно з Константинопольським турецько-болгарським мирним договором, який було підписано 29 вересня, Болгарія також поступилась на користь Османської імперії Адріаноподем (Едірне). Болгарії залишилась Західна Фракія, але без стратегічних портів. 14 листопада в Афінах було укладено мирний договір між Грецією та Туреччиною, згідно з яким Греція одержала острови Егейського моря та Південну Македонію. 28 листопада 1913 р. було проголошено незалежну державу Албанію.

Після двох балканських війн у Європі склалась досить тривожна ситуація. Посилився рівень протистояння між Троїстим союзом та країнами Антанти. Останні стали вживати активних заходів для забезпечення тісніших обопільних військових контактів. На цьому фоні щоразу помітнішою ставала постать міністра закордонних справ Росії С. Д. Сазонова. В уряді він замінив Ізвольського, призначеного послом у Париж. Крім того, Сазонов був родичем Столипіна, його довіреною особою і фактично очолював ліберальне крило міністрів. Він був активним прибічником гнучкого курсу зовнішньої і внутрішньої політики. Саме за його пропозицією було взято курс на охолодження відносин Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Щодо Франції та Великої Британії, — саме з його ім'ям пов'язано зміцнення зв'язків з ними, особливо в галузі безпеки і військового співробітництва.

У цей період уряди обох західноєвропейських потуг почали ретельно відпрацьовувати власні моделі забезпечення державної безпеки. Уряд Великої Британії, який не зміг домовитись з Німеччиною про обмеження гонки військово-морських озброєнь, у 1912 р. підготував законопроект про те, що на кожен спушений на воду корабель німцями вона збудує два своїх. Франція, в межах своєї моделі, також прийняла програму посилення військово-морського флоту. На її здійснення передбачалось витратити 1,4 млрд франків (десь близько третини річного бюджету країни). У складі збройних сил Франції з'явилась навіть військова авіація. Поряд з прийнятими в попередні роки заходами — посиленням армійських корпусів з 90 до 120 гармат, створенням в 1911 р. посади головнокомандуючого армією, яку обій-

няв генерал Жоффер — усе це вказувало на досить серйозний ступінь військових приготувань Франції. У 1913 р. парламент країни прийняв закон про збільшення терміну військової служби для призовників з двох до трьох років. Невдовзі перед початком Першої світової війни Франція встановила союзницькі відносини з Великою Британією. Їх формат передбачав спільні навчання збройних сил, консультації генеральних штабів тощо.

Та, мабуть, найвражаючою була широкомасштабна модель військового будівництва Німеччини. Її військово-політичне керівництво дедалі частіше схилялось до думки, що формується сприятлива ситуація для реалізації її стратегічних установок — зруйнування існуючого статус-кво і утвердження свого панівного становища у світових справах. Уже в 1913 р. штаб Генерального німецької армії — її мозковий центр — детально опрацював можливі сценарії військового протиборства. Попри німецьку педантичність, ці плани потерпали від серйозних недоліків.

По-перше, у них не було прораховано варіанта одночасного вступу у війну проти Німеччини всіх членів Антанти, включно із Великою Британією. По-друге, Німецька стратегія була заснована на хибній ідеї блицкригу, тобто стрімкого розгрому поодиноці своїх головних антагоністів — Франції і Росії. Варіант тривалої війни відразу на два фронти зовсім не розглядався. Тому недостатню увагу було приділено економічній складовій усіх мобілізаційних планів.

Німеччина мала потужний економічний потенціал, але чи був він достатній для того, щоб впродовж років забезпечити на належному рівні безперервне постачання всього необхідного для ведення війни? Це кардинальне питання, якого в німецькому Генштабі ніхто навіть серйозно не продумав. А сама Німеччина залежала від постачання багатьох найважливіших видів сировини та продовольства.

Тривала війна потребувала зовсім іншого формату планування, використання людських ресурсів. Така війна, на відміну від блицкригу, неминуче передбачала великі втрати, а це ставило проблему поповнення збройних сил і одночасно забезпечення кадрами військового виробництва та сільського господарства. Необхідно було передбачити механізми розподілу матеріальних і людських ресурсів між ключовими галузями народного господарства. Варіантів вирішення такої проблеми в той час просто не було, бо раніше в них просто не було необхідності. Усі попередні війни мали принципово інший характер.

Унаслідок стрімкого науково-технічного прогресу зростало значення військової техніки в забезпеченні перемоги, і одночасно збільшувалася її вартість. Це було важким тягарем для фінансової системи країни. Її готовності до навантажень військового часу ніхто не аналізував. Все ж хибність концепції бліцкригу, що ввійшла в історію під назвою “план Шліффена”, стала очевидною німецькому керівництву пізніше, коли вже розпочалася війна і його минулі розрахунки не підтвердились. Тоді ж керівники, які визначали політичний курс Німеччини, були впевнені, що цей план в оптимальному варіанті відображає інтереси Троїстого союзу. Справа залишалася тільки за приводом, щоб розпочати його реалізацію. Отже, **як регулюючий системний механізм війна належить до історичних явищ, які розвиваються найшвидшими темпами. Війна була й залишається могутнім локомотивом науково-технічного прогресу. XX ст., всупереч прогнозам столітньої давності, було найвойовничішим. Війна за це століття зазнала глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічними характеристиками, масштабами, руйнівною і знищувальною силою. У XX ст. війни у своєму розвитку досягли ступеня світових, охоплюючи більшість держав і населення планети, величезні сухопутні, морські й повітряні простори.**

4. Кризова складова і початок європейського протистояння коаліцій

Ситуація, що склалась на липень 1914 р., характеризувалась низкою **полісистемних факторів**. Найбільш визначальним серед них став **фактор мотивації виникнення конфліктів**. Історично це підтверджували події цього хронологічного періоду. Маневри австро-угорської армії вшанувало своєю присутністю монарше подружжя спадкоємця імператорського трону – ерцгерцог Франц Фердинанд, племінник імператора Австро-Угорщини Франца-Йосипа та його дружина. Сталось непередбачене: під час проїзду 28 червня вулицями м. Сараєво, адміністративного центру Боснії, невідомий гімназист Гаврило Принцип наважився на те, щоб спочатку кинути бомбу в бік високого подружжя, а потім зробити в них кілька пострілів з револьвера. Спадкоємець і його дружина були смертельно поранені.

Тероризм як феномен набув поширення наприкінці XIX – на початку XX ст. і був спрямованим насамперед проти монарших осіб та представників істеблішменту. Проте всесвітньо-історичне значення

саме цієї події полягало в тому, що її трактують як офіційний привід для початку Першої світової війни, хоча в сучасній історичній науці теза про причетність до цього сербського уряду і досі вважається дискусійною. За однієї версії, серед офіцерів сербської армії існувала таємна організація “Чорна рука”. Її основною метою було звільнення сербів, які перебували під владою Австро-Угорщини. Засади діяльності “Чорної руки” — найсуворіша конспірація. Імена її членів були відомі тільки центральному комітету. Рядові учасники не знали одне одного. Кожен член товариства повинен був залучити до його діяльності лише одного члена і відповідав за його вірність своїм життям. Керманічем “Чорної руки” був полковник Драгутін Дмитрієвич, на прізвисько “Апіс”, начальник сербської контррозвідки. Уряд Пашича його побиював, хоча й був поінформований про плани терористів. Ця організація готувала замах на перших осіб держав, які ворогували з Сербією — болгарського царя та короля Греції. То ж сербське керівництво відсторонилось від будь-яких заходів, щоб запобігти здійсненню боснійської трагедії. Інша версія була заснована на участі в замаху на життя австрійського крон-принца Франца Фердинанда націоналістичного угруповання “Млада Босна”, яка діяла в автономному режимі і ніколи не пересікалась з діяльністю сербського уряду.

І все ж найприйнятнішим у сучасних західних виданнях є ще одне припущення, своєрідний симбіоз між трьома вже згадуваними версіями: замах був “чорною комедією помилок”. Перша з них трапилась, коли граната, яку кинули члени терористичної групи “Чорна рука”, влучила в автомобіль високого подружжя і відскочила у натовп, вихнувши, поранила кілька людей. Друга помилка в тому, що переляканий монарший спадкоємець, або в розпачі, або до кінця не зрозумів ступеня небезпеки, дав наказ прямувати не до безпечного для нього місця, а навпаки — до шпиталю, де мала відбутись запланована благодійна акція. І в той момент, коли автомобіль коронованого подружжя звернув у найближчий провулок у пошуках зручного шляху, вони несподівано зіштовхнулись віч-на-віч зі збентеженим після першого невдалого замаху Гаврилом Принципом. Той, хоч спочатку дещо розгубився, та все ж швидко опанував себе і почав стріляти. Одна куля смертельно поранила ерцгерцога в шию, а інша (випадково) виявилась фатальною для його дружини.

Усю повноту відповідальності за політичне вбивство в Сараєво Австро-Угорщина поклала на уряд Сербії. Відень сподівався одержати якомога більшу кількість дивідендів.

Після вбивства спадкоємця на Австро-Угорський трон майже місяць тривала багатоваріантність розвитку подій. Сам факт цього теракту поставив великі держави перед дуже простим вибором: як на нього реагувати, до яких кроків вдатись у ситуації, що склалась.

Найочевиднішими були два основні напрями розвитку подій. Насамперед, сформувалась **системна стратегічна концептуальна складова**, в межах якої сербський уряд не приховував своїх зазіхань на землі Австро-Угорської імперії, а також розгорнув широкомасштабну антиавстрійську кампанію серед населення південнослов'янських провінцій. Саме в цьому контексті почала також чітко проявлятись і категорія **“національний інтерес”**, яка випливала з аналізу зовнішньополітичних рішень, де проголошувалось, що цілі зовнішньої політики повинні визначатись через поняття національного інтересу та підкріплюватись відповідною силою. **Тобто національний інтерес набуває об'єктивності через його інтерпретацію за допомогою сили.**

Так був сформульований ультиматум, що складався з 10 пунктів. Він був пред'явлений Сербії Австро-Угорщиною: заборонити ворожу імперії пропаганду на території Сербії, розпустити організації, що займались не тільки недружньою, а навіть підривною діяльністю, покарати державних злочинців, які мали стосунок до замаху, здійснити розслідування всіх обставин змови за участю імперських представників слідчих органів тощо. Подію в Сараєво почали трактувати як феномен загальноєвропейського масштабу, що спричинив надзвичайно небезпечну міжнародну кризу, що почала реально загрожувати загальносвітовому статус-кво. **Отже, кризова складова як системний елемент реально почала сприяти початку європейського протистояння коаліцій.**

З іншого боку, досі незрозуміло, чому розпочалася світова війна. Складнощі з доказовою базою, припущення і передбачення, спричинені відсутністю чітко зафіксованих юридично зорієнтованих на рівні системних регулюючих механізмів. Чи є у системному вимірі остаточне визначення війни як правового стану, що дає підстави двом або більше військовим групам вирішувати конфлікт збройним шляхом? **Тобто війна є формою конфлікту між державами, екстремальним випадком використання насилля, а також правовою ситуацією, коли припускається високий рівень правової рівності сторін. Трагізм кориниться в історичній діалектиці: в усі часи війна буває потрібною для легітимізування — аби перемогти протидіючі нелегітимні структури.**

І все ж, мабуть, єдиним обґрунтованим постулатом є те, що жодна зі сторін попередньо не планувала світового військового апокаліпсису, і тим більше не існувало конкретно розробленої, датованої, директивно оформленої концепції агресивних військових дій проти своїх опонентів.

Але це зовсім не означає, що висновки про випадкове виникнення світової війни вже остаточно аргументовані. Ланцюг парадоксів концептуальної розробки дійсних причин виникнення Першої світової війни далеко не закінчений. Існуюча доказова база беззаперечно вказує на свідомий обміркований характер дії урядів, які виявились не в змозі передбачити наслідки своїх навмисне задуманих акцій. Крім того, до останнього моменту спостерігалось їх непереможне бажання хоч якось перешкодити розвитку подій і керувати ситуацією, що вийшла з-під контролю.

У цьому зв'язку цікаві позиції найнепримиренніших опонентів у конфлікті на Балканах — Австро-Угорщини і Сербії. Відень своїми випадками проти Сербії не прагнув спровокувати серйозної військової конфронтації світового масштабу, а погрози і політичний шантаж лише були випробуваними інструментами його зовнішньої політики з метою примусити супротивника відмовитись від будь-яких вимог територіального характеру. Можлива війна з Росією розглядалась лише як крайній захід, до якого можна було б вдаватись тільки за екстремальної ситуації. Єдиним стримуючим фактором могла стати непередбачена реакція Великої Британії та Франції.

Щодо Сербії, то, судячи з відомих нам фактів, — агресивна позиція Австро-Угорщини там просто була не очікувана. Голова сербського уряду Н. Пашич взагалі відпочивав за містом, з ним не було ніякого зв'язку. Інформацію про ультимативну позицію Австрії йому передав спеціальний кур'єр. А вчинок спадкоємця престолу Сербії Олександра, який пізно вночі вдерся в російську дипломатичну місію з проханням захистити від свавілля Австро-Угорської імперії, виходив далеко за межі дипломатичного протоколу.

Жодна із сторін не могла одноосібно вирішувати комплекс військово-політичних проблем, що виникли на європейському континенті.

У російському істеблішменті не було єдності. С. Д. Сазонов пропонував розглядати конфлікт між Австро-Угорщиною і Сербією як подію загальноєвропейського масштабу і, відповідно до практики, поставити питання про скликання загальноєвропейського конгресу

для аналізу ситуації і пошуку шляхів її вирішення. Але для цього, на думку Сазонова, необхідні були не тільки відповідні поступки з боку Сербії, а й її впевненість у вирішальній ролі “клубу великих держав” Європи в остаточному мирному врегулюванні конфлікту. Протилежної позиції дотримувався активний опонент міністра закордонних справ військовий міністр царського уряду В. О. Сухомлінов, який закликав до силового захисту Сербії від агресії Австро-Угорщини. Російський монарх Микола II опинився між молотом і ковадлом і сподівався на “дружню” підтримку кайзера Німеччини Вільгельма II, з яким у нього склались досить довірливі особисті стосунки.

Найсуперечливішу позицію щодо розгортання гострої міжнародної кризи зайняла Велика Британія. Її позиція межувала з іронією, що переходила у відвертий сарказм. Навесні 1914 р. Сазонов вперто наголошував на тому, що реальність Троїстої угоди “настільки ж мало доведена, як і саме існування морського змія”. Британське міністерство закордонних справ з кінця 1905 р. до грудня 1916 р. очолював сер Едуард Грей. Багато суперечок спричинив “імідж” цієї людини. Ніхто до кінця не міг зрозуміти, що стояло за бездоганною зовнішністю цього чудово вихованого, вишукано ввічливого, спокійного, витриманого джентльмена, який очолював Форін-офіс. Сер Едуард не любив багато говорити, а те, що він навіть казав, вважав за краще висловлювати нечітко. Часто його співрозмовники не знали, як треба розуміти те, про що говорить британський міністр: чи це багатозначний натяк, чи безмістовний набір слів. На засадах саме такого способу проводити політику в той період і полягали дії британського уряду — зберігати за собою право “свободи рук”, або як у випадку війни на Балканах — “залишатись поза сутичкою”. “Світло у кінці цього важкозрозумілого зовнішньополітичного тунелю” з берегів Темзи замерехтіло лише після ультиматуму Австро-Угорщини. Але й тоді пропозиції британського міністра були двозначними.

Таку саму невизначену позицію займала і Франція. І досі невідомі результати перемовин між президентом Франції Р. Пуанкаре і прем'єр-міністром Р. Вівані з російським монархом Миколою II під час їх перебування на початку липня 1914 р. з офіційним візитом у Росії. Йшлося, переважно, про основні проблеми зовнішньої політики.

Позиція Німеччини була конкретнішою і зрозумілішою. Австрійського імператора турбувало, що може статись, якщо події розгортатимуться не за його сценарієм — Сербія відхилить ультиматум,

а Росія стане на її бік. Німці, як і завжди, залишились вірними собі. Кайзер Вільгельм безапеляційно заявив представнику австрійського МЗС про непохитний намір його уряду виконати свої союзницькі зобов'язання. Йшлося лише про локальну війну між Австро-Угорщиною і Сербією із задалегідь передбаченим кінцем.

У цей період відбулась мало помітна, але надзвичайно важлива трансформація. Стався невідворотний **системний перехід від створення прийнятних умов для поєднання та гармонізації взаємних інтересів і віднайдення реального шляху фізичного насильства, де основним було підкорити супротивника і тим самим зробити його нездатним до опору.** Тобто, коли ініціатива у вирішенні міжнародних проблем перейшла з політичної у військову сферу, представники останньої добре знали свою справу, але почали виконувати її вже зовсім в іншому форматі. У межах системного порядку відбулась принципова зміна пріоритетів. У системостворюючій компоненті — “регулюючих механізмах” було здійснено рокировку, функціональні елементи, зорієнтовані на реалізацію права і традицій, поступилися своїм місцем на користь силової, військової складової, що стала домінуючим системоспрямовуючим вектором. А далі, внаслідок системної ланцюгової реакції, критерії вибору і оцінювання складових європейського порядку — набули мілітарного спрямування. Пріоритетним став фактор мобілізації і розгортання збройних сил кожної країни за умов виникнення великої європейської війни.

Воєнні плани були продумані до найменших деталей, чітко розписані за часом. Існувала навіть своєрідна шкала готовності до мобілізації для кожної європейської країни. Для Німеччини вона становила 14 діб. Французи посідали друге місце з 16 днями. Австро-Угорщина перебувала на почесному третьому місці, хоча й досі термін її готовності не встановлено. У Росії лише незначна частина військ могла бути розташована вздовж кордонів Німеччини та Австро-Угорщини за 16 діб. Друга черга розгортання потребувала 40 діб, а повне завершення мобілізаційних заходів могло бути реалізовано впродовж двох місяців.

Наказ про мобілізацію почав відігравати роль спускового механізму війни, а також посів безсумнівні панівні позиції порівняно з іншими проблемами внутрішньої та зовнішньої політики.

Боснія все-таки пішла на те, щоб задовольнити більшість вимог Австро-Угорщини, але і такий крок у Відні розцінили як недостат-

ній. 28 липня 1914 р. австрійський імператор віддав наказ оголосити війну сербам і вже наступного дня Белград зазнав артилерійського обстрілу. Микола II 28 липня звернувся до кайзера Вільгельма з проханням заспокоїти Австрію. Все було марно. Війна невідворотно насувалась, через те, що цього хотіли німці. Тоді російський уряд вирішив якомога швидше провести мобілізацію.

Німецька дипломатія намагалась відтягнути російські військові приготування. 29 липня німецький посол у Росії Пурталес прийшов до Сазонова і прочитав йому телеграму Бетмана. Той вимагав, щоб Росія припинила всілякі військові приготування, інакше Німеччина буде змушена оголосити мобілізацію, що може призвести до війни. Демарш Німеччини зустрів більш ніж прохолодно.

Того самого дня під тиском начальника Генерального штабу М. М. Янушкевича Микола II підписав указ про загальну мобілізацію. Залишилось буквально кілька хвилин до того, як апарати мали розпочати передачу мобілізаційної телеграми, коли начальник мобілізаційного відділу Генерального штабу генерал Добровольський отримав розпорядження царя негайно зупинити передачу телеграм. Виявилось, що цар одержав нову телеграму від Вільгельма. В ній кайзер знову запевняв, що намагатиметься досягти угоди між Росією і Австро-Угорщиною і просив російського монарха не перешкоджати йому в цьому військовими приготуваннями.

Сазонов, Янушкевич і Сухомлінов були вкрай занепокоєні впливом Вільгельма на Микола. Вони боялись, що Німеччина випередить Росію у зосередженні і приготуванні армії. 30 липня вранці вони вирішили переконати царя. Остання надія була на вміння Сазонова впливати на свого співбесідника. Зрештою Микола II погодився (він найчастіше погоджувався з останнім співрозмовником). 30 липня наказ про мобілізацію почали розсилати військовим округам, а 31 липня його було оприлюднено.

Опівночі 31 липня німецький посол нагрянув до Сазонова з повідомленням: якщо 1 серпня до півдня Росія не демобілізується, то Німеччина сама також оголосить мобілізацію. Не дочекавшись відповіді, 1 серпня 1914 р. вона оголосила війну Росії, а за кілька годин до цього розпочала мобілізацію. Факт вступу до війни Німеччини негайно відтіснив на другий план австро-сербський і австро-російський конфлікти. Офіційно Австро-Угорщина оголосила війну Росії лише 6 серпня, а її союзникам навіть пізніше.

Французи виявилися заручниками німецької мобілізації. Вони були надто добре обізнані зі всіма деталями німецького плану (Шліффена) війни на два фронти. 2 серпня французький уряд видав офіційний наказ про початок мобілізації. А німці тим часом зненацька захопили Люксембург, щоб завдати удару флангам французької армії, яка розташувала свої основні сили на південному напрямку вздовж німецького кордону. Для цього Німеччині необхідно було домогтись від Бельгії дозволу на вільний пропуск її військ через цю територію. Напруженість досягла критичної межі, але ні Німеччина, ні Франція не наважувались на останній крок — офіційного оголошення війни. Наказ російського монарха Микола II 30 липня 1914 р. започаткував незворотні процеси, які спричинили ефект доміно.

Добре пам'ятаючи історичні аналогії, коли в 1870 р. Бісмарк категорично не бажав виглядати агресором, який розпочав війну, кайзер Вільгельм II також не прагнув виглядати ініціатором бойових дій. А громадська думка на європейському континенті за нових умов загального військового обов'язку значила надзвичайно багато.

Такої ж позиції дотримувалась і французька сторона, яка не хотіла повторити помилки Наполеона III, а воліла перекласти відповідальність за розв'язання війни на Німеччину. І в цій дипломатичній ситуації перемога була на боці Франції. З серпня, так і не витримавши до кінця необхідної паузи, Німеччина офіційно оголосила їй війну.

Велика Британія надалі залишалася в міжнародному політичному становищі поза грою. А в столицях воюючих країн з нетерпінням чекали, яке рішення прийме Лондон. А там, насамперед усе керівництво, буквально поринуло в пошуки реального приводу, який дав би змогу прийняти вкрай важливе остаточне рішення — виступити у війні на боці Франції і Росії.

А тим часом боротьба в англійському кабінеті тривала. Значення бельгійського узбережжя для безпеки Британії віддавна було відоме кожному англійцю. Вторгнення німців у Бельгію давало міністру закордонних справ Грею та його однодумцям у парламенті популярний привід для втручання у війну, адже Велика Британія була гарантом дотримання договору 1831 р. про нейтралітет Бельгії. З серпня Греї виступив у парламенті в палаті общин, де обґрунтував, що Англія не може зберігати нейтралітет, якщо Бельгія стане об'єктом іноземного втручання. Його доповідь закінчувалась проханням надати кабінету необмежені повноваження для використання всіх морських і сухопутних сил Великої Британії.

Наступного дня, 4 серпня 1914 р., британський уряд оголосив ультиматум Німеччині, вимагаючи беззастережного дотримання нейтралітету Бельгії. Передбачалось отримати відповідь до одинадцятої години ночі за лондонським часом.

Коли строк минув, відповіді не було. Грей надіслав німецькому послу Ліхновському лист: “Уряд його величності вважає, що між обома країнами з одинадцятої годин вечора 4 серпня існує стан війни”.

Вступ Англії у війну спричинив участь у ній всієї Британської імперії. Європейська війна переросла у світову. Виступ Англії визначав також позицію США. Зрештою рішення Великої Британії перетворило Троїсту Антанту, яка до цього часу була досить аморфним угрупованням, у воєнно-політичний союз. Де-юре його було оформлено як Декларацію про укладення сепаратного миру, підписану 5 вересня 1914 р. у Лондоні. Аналогічні угоди згодом було підписано з іншими державами, що згодом приєднались до Антанти, за винятком Бельгії, яка формально до Антанти не приєдналась. Надалі вона воювала проти Німеччини начебто в самостійному режимі, щоправда, постійно одержуючи матеріально-технічну допомогу від Франції і Британії.

З початком Першої світової війни в межах **системи транзиту до першого глобального конфлікту початку ХХ ст.** надзвичайно яскраво проявився такий полісистемний елемент, як **мінливість складу воєнно-політичних союзів, що протистояли один одному. Динаміка складу цих союзів, розстановка та співвідношення сил були надзвичайно змінні.** Постійним залишався тільки основний алгоритм конфронтаційних взаємовідносин — Антанті протистояла коаліція Центральних держав, яку зазвичай ще називали союзом Німеччини і Австро-Угорщини в роки Першої світової війни.

5. Динаміка зміни складу ворогуючих союзників

Упродовж першої фази війни в Європі найбільш функціональним виявився полісистемний **вектор мінливості складів ворогуючих воєнно-політичних союзів.** З початком війни на континенті виникло три фронти: Західний (простягнувся від берегів Ла-Маншу до Швейцарії), Східний (від Балтики до кордонів Румунії) та Балканський, що розгорнувся вздовж австро-сербського кордону. Політичне керівництво та командування воюючих держав робили головну ставку на швидкоплинний характер війни. За “планом

Шліффена” в Берліні планували здобути перемогу над Францією за 6–8 тижнів. Проте сталося не так, як гадалося. Заплановані перемоги перетворились у гіркі поразки, які зробили воєнні дії непередбаченими. Неочікуваний опір французької армії в боях на річці Марне у вересні 1914 р. знівелював войовничий запал кайзерівських вояків і перевів німецький наступ у незапланований воєнний “ендшпіль” на Західному фронті. Не кращою була доля російсько-французького воєнного проекту на Східному фронті: наступом на Відень і Берлін передбачалося розбити армії Німеччини та Австро-Угорщини і завершити війну переможною нотою. У вересні 1914 р. російські війська зазнали нищівної поразки у Східній Пруссії. Зі свого плацдарму в Галичині вони так і не змогли подолати перевал Карпатських гір, як колись це зробив славетний російський полководець генералісімус О. В. Суворов, який несподівано для ворога перейшов Альпи.

Ось тут настав час активізації пошуку і розширення політичної **системної бази мінливості складу ворогуючих воєнно-політичних союзів**, які, поряд із проведенням бойових дій, здійснювали активний пошук нових союзників. Першою на цей зондаж відгукнулась Японія, яка вступила у війну на боці Антанти 23 серпня 1914 р. Її участь у бойових діях була певною мірою лімітованою. Японські війська захопили низку тихоокеанських островів, що належали Німеччині, а також німецьку базу на узбережжі Китаю — порт Циндао. Цим вони й обмежились. Надалі Японія укріплювала свої позиції в Китаї. У липні 1916 р. Росія і Японія підписали союзницький договір на зразок укладених раніше з Великою Британією і Францією. Сторони зобов’язувались надавати одна одній обопільну допомогу для захисту своїх інтересів на Далекому Сході, а також не брати участі ні в яких угодах або політичних акціях, що можуть бути спрямовані проти однієї зі сторін. Завдяки “країні вранішнього сонця” Росія не турбувалась про безпеку своїх далекосхідних кордонів.

У жовтні 1914 р. у війну на боці Німеччини вступила Туреччина. Утворився новий фронт у Закавказзі. Після того як 29 жовтня Туреччина пропустила в акваторію Чорного моря ескадру німецьких військових кораблів на чолі з крейсерами “Гебен” та “Бреслау”, які обстріляли Севастополь, Феодосію і Новоросійськ, Росія оголосила їй війну. На початку листопада російські війська перетнули кордон Туреччини в Закавказзі, а 12 листопада Туреччина офіційно прого-

лосила священну війну (джихад)¹ основній “трійці” Антанти — Росії, Великій Британії і Франції. Утворився цілий ланцюг фронтів: Балканський, Східний, Західний, Закавказький, англо-турецький в Палестині та Месопотамії, а також у синхронному режимі бойові дії здійснювали англо-французькі війська для захоплення німецьких колоніальних володінь.

На початку 1915 р. стало очевидним, що війна за своїм характером значно відрізнялась від тієї, якою її собі уявляли співробітники генеральних штабів великих держав у передвоєнний період. Усім учасникам війни доводилось вносити серйозні корективи у свою військову стратегію, в соціально-економічну політику, в дії на міжнародній арені. **Нова системна стратегічна зовнішньополітична концептуальна складова** набувала нових обрисів, змінювала основні ідеї і інтереси. **Зростання могутності якогось учасника міжнародних відносин обов’язково спричиняло порушення існуючої рівноваги сил.** В середні віки це ще більше конкретно **в системному контексті** визначив Н. Макіавеллі, описуючи **підтримання рівноваги сил як витвір політичного мистецтва.**

Війна набула затяжного характеру, тому для її головних дійових осіб було надзвичайно важливо дістати підтримку від нових союзників, щоб зруйнувати **рівновагу сил**, що склалась. **Системна складова мінливості складу воєнно-політичних союзів, які протистояли один одному, одержала новий імпульс для розвитку.**

Наприкінці 1914 р. різко посилилась боротьба між ворогуючими таборами за залучення на свій бік низки нейтральних країн. Їх кількість у Європі була значною. Їх можна згрупувати так: Скандинавські країни (Швеція і Данія, Норвегія (у 1905 р. розірвала унію зі Швецією), Голландія, країни Піренейського півострова (Іспанія і Португалія), країни Південної та Південно-Східної Європи (Італія, Греція, Болгарія, Румунія). Найпринциповішими щодо свого нейтралітету були країни Скандинавського регіону, а також Голландія. Вони не входили в плани союзницького “охоплення” ні Центральних держав, які у щільному режимі використовували стратегічні порти нейтральних країн для здійснення своїх зовнішньоторговельних зв’язків, ні у розрахунки країн Антанти, що тримали їх у стані економічної блокади.

¹ Хоча у перекладі з арабської мови слово “джихад” означає “старанність” або “заповзяття”.

В 1915 р. сфера бойових дій розширилась внаслідок прилучення до війни двох нових країн — Болгарії на боці Німеччини і Італії на боці Антанти. Це був результат жорсткої боротьби за обидві країни. Італія мала міжнародні зобов'язання щодо Троїстого союзу і повинна була вступити у війну в союзі з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Проте в Римі не квапились виконувати взяті на себе обіцянки міжнародного характеру. “Шакал”, як одного разу назвав Італію Бісмарк, завжди намагався слідувати за тим з хижаків, після якого можна було пожититися шматком здобичі. Крім того, 3 серпня 1914 р. італійський король повідомив кайзера, що з італійської позиції ця війна не підходить під формулювання *casus-foederis*¹ у тексті договору про Троїстий союз. За це король Вільгельм нагородив свого коронованого побратима званням “мерзотник” і “тварюка”.

Країни Скандинавського регіону категорично не бажали приєднуватись до конфронтуючих союзів і втягуватись у війну, а Італія навмисно підкреслено заявила про свій нейтралітет. Засадою такого відвертого виклику було бажання продати свій нейтралітет якомога дорожче. Перемовини з Німеччиною та її союзниками, а також з державами Антанти тривали впродовж кількох місяців, поки пропозиції Антанти не виявились прийнятнішими для вибагливих та перебірливих італійців. 26 квітня 1915 р. у Лондоні підписано договір про умови приєднання Італії до Троїстої Антанти. Цього ж дня держави-учасниці новоствореного союзу підписали секретну декларацію про відмову від укладення сепаратного миру. Продовженням такого “шлюбу за розрахунком” стало підписання 30 листопада 1915 р. схожої декларації між Антантою (уже в новому складі) і Японією.

А згодом, 4 травня 1916 р., Італія офіційно вийшла зі складу Троїстого союзу, учасником якого була з 1882 р., а 23 травня офіційно задекларувала свій вступ у війну проти Австро-Угорщини. Війну Німеччині вона оголосила лише в серпні. Результатом чергової зміни конфігурації ворогуючих союзів стало виникнення ще одного італо-австрійського фронту в районі Альп.

Дипломатична “епопея”, пов'язана з Болгарією, не менш вражаюча. По-перше, в умовах війни 1914 р. держава ставала ключем до всього балканського плацдарму. По-друге, серед балканських країн вона мала найсильнішу армію. По-третє, внаслідок центрального географічного розташування на півострові, вона могла слугувати чудовим плацдар-

1 (лат.) ворожий акт, що призводить до стану війни.

мом для нищівного удару з тилу як по Сербії і Румунії, так і по Греції. Ось тому російський уряд в особі Сазонова від перших днів війни приділяв особливу увагу залученню Болгарії до лав Антанти. Сподівались, що ця слов'янська православна країна, яка в 1878 р. здобула незалежність практично з рук Росії, мала залишатись вірною своїй історичній пам'яті. Проте переєміг політичний меркантилізм. Політичні обіцянки Німеччини та Австро-Угорщини виявились дівішими — до Болгарії мала відійти та частина Македонії, яка раніше належала Сербії. Вирішальним на цьому територіально-дипломатичному базарі чужими “ласими шматками” став жовтень 1915 р., коли Болгарія, після офіційного проголошення війни Сербії, завдала удару в тил її збройних сил, які чинили бойові дії проти військ Австро-Угорщини. Так було відкрито Сербський фронт, який не дав Антанті очікуваних дивідендів. Навпаки, сербська армія силами союзників була вимушено передислокована на грецький острів Корфу, а на територію Сербії вдерлись війська коаліції Центральної держав.

Найважливішими результатами цієї воєнно-дипломатичної акції стало створення Четверного союзу після приєднання Болгарії й Османської імперії до єдиного територіального простору коаліції, що одержала в історіографії назву Німецький блок.

Після визначення “болгарського вибору” в бік коаліції Центральної держав напруженість боротьби за залучення на свою сторону Греції між протиборчими коаліціями досягла свого апогею. У жовтні 1915 р. країни Антанти висадили десант на півночі Греції. Сформувався новий фронт — Салонікський. Так, за допомогою кількох французьких і британських дивізій, які воювали проти Австро-Угорщини, Болгарії і військ Османської імперії, Греція була залучена до війни на боці Антанти¹. Проте внести принципові зміни в загальний розклад сил ці події не змогли. Доля війни все ще вирішувалась на Східному та Західному фронтах.

У 1915 р. російська армія опинилась у скрутному становищі, оскільки військова промисловість більше не могла забезпечити її необхідною кількістю боєприпасів, зброї та амуніції. Німеччина вирішила в 1915 р. завдати вирішального удару на Сході. Взимку та навесні цього року бойові дії розгорнулись впродовж усієї території Східного

¹ Надалі в 1916 р. на цьому фронті до англо-французького військового контингенту приєдналися дві російські бригади, а також рештки сербської армії, які раніше були евакуйовані на о. Корфу.

фронту. В Галичині справи російських військ були успішні. Війська Австро-Угорщини зазнавали поразки за поразкою, і над ними нависла загроза цілковитого розгрому. У травні на допомогу своєму союзнику прийшла Німеччина, несподіваний удар якої поблизу Горлиці та Тарнового призвів до прориву фронту і вимушеного відходу російських військ з Галичини, Польщі і Литви. Влітку їм доводилось вести важкі оборонні бої, і лише восени відчайдушними зусиллями нарешті вдалось зупинити німецький наступ.

Попри величезні втрати, досягти зламу в перебігу бойових дій у 1915 р. нікому так і не вдалось. Поступово сторони занурилися у війну. Погіршувалась ситуація і всередині країн. У 1915 р. серйозних труднощів почали зазнавати Австро-Угорщина, Росія, Німеччина, Франція і частково Велика Британія, їх сили були вкрай виснажені. Це стимулювало якомога швидше досягти успіху на фронтах. У лютому 1916 р. німецьке командування розпочало свою наймасштабнішу наступальну операцію, намагаючись захопити стратегічно важливу французьку фортецю Верден. Однак, незважаючи на величезні зусилля і значні втрати, німецькі війська так і не змогли оволодіти нею. Мало того, в 1916 р. блискучий наступ російських військ під командуванням Брусилова, який увійшов в історію під назвою “Брусилівський прорив”, сприяв порятунку Вердена і стабілізації італійського фронту. Ситуацію, що склалась, спробувало використати англо-французьке командування, щоб вперше перехопити ініціативу, яке влітку 1916 р. вдалось до широкомасштабної операції поблизу річки Сомма.

Приблизно в той час розгорілись запеклі бої на Східному фронті — у Галичині, Буковині, у передгір'ях Карпат. Під час цієї операції армія Австро-Угорщини було завдано удару такої сили, від якого вона вже не змогла отямитись. Від остаточного розгрому її врятувала вчасно надана допомога з боку Німеччини. Проте й Росія цей успіх здобула надто дорогою ціною. Хоча й відчувлось це не одразу. Спершу перебіг літньої кампанії 1916 р. не тільки вселяв оптимізм у російське суспільство та громадську свідомість країн-союзників, а й помітно вплинув на ті держави, які ще не визначили своєї позиції. Насамперед це стосувалось Румунії. З політичної позиції Румунія (там керувала гілка династії Гогенцоллернів) мала б бути у стані країн німецького блоку. Проте її відверті територіальні зазіхання як на землі Росії (Бессарабію), так і Австро-Угорщини (Трансильванію) викликали значні сумніви і водночас невдоволення в стані коаліції Центральних

держав. Тому остаточний вибір Бухареста було все-таки зроблено на користь Антанти. У серпні 1916 р. Румунія вступила в війну. Досить швидко стало очевидним те, що внесок Румунії в загальні зусилля Антанти був радше негативним, ніж позитивним: її війська вщерть розгромлено, і тримати новий фронт довелось Росії.

Перелік нейтральних держав Європи, які могли б стати союзниками однієї з воюючих коаліцій, був практично вичерпаний. Тривала боротьба за “нейтралів” закінчилась, беззаперечно, на користь Антанти. **Системний потенціал складової мінливості конфігурації наповнення воєнно-політичних союзів досяг критичної межі можливих лімітів.** А Четвертій Антанті зрештою вдалось взяти під жорсткий контроль стратегічно важливі держави європейського континенту, що дало їй змогу оточити держави німецького блоку суцільним кільцем фронтів. А це створювало для останнього надзвичайно несприятливі перспективи.

Уже в 1916 р. Антанта не тільки кількісно, а й науково-технічно була сильнішою від Німеччини. І тільки неузгодженість у діях союзників допомогла Німеччині протриматись ще два роки. Про це Ллойд Джордж, який змінив у грудні 1916 р. на посаді прем'єр-міністра Великої Британії Асквита, у своїх мемуарах зазначав: “Я дійшов висновку, що ми змогли б досягти перемоги вже в 1916 р. або, найпізніше, в 1917 р., якби стратегічне керівництво військовими діями змогло проявити більше уваги, здорового глузду і солідарності”.

Багато уваги в міжсоюзницькій політиці також приділяли фінансуванню війни. Основним кредитором усіх країн Антанти на перших етапах став англійський капітал. Виступ Італії було куплено готівкою в борг — 50 млн фунтів стерлінгів. Лондон надав позики і кредити Петербургу, значною мірою замінивши в цій справі Париж. Але і сам Лондон дуже швидко змушений був вдатись до допомоги Нью-Йорка. Поступово внаслідок затягування війни склалася така схема фінансування Антанти: Нью-Йорк — Лондон — інші члени Антанти.

Після того як на Заході встановилась позиційна війна, обидва ворогуючі союзи почали пошук найвразливішої ділянки в обороні противника, завдання удару по якій прискорило б перемогу. Французьке і англійське командування вважало вирішальним Західний фронт, але в таборі Антанти були і прибічники завдання основного удару в напрямку Близького Сходу; звідти, на їхню думку, можна було найкраще вразити Німеччину. До цієї групи “східників” у Франції нале-

жали генерали Галлієні і Франше д'Еспере, в Британії — військовий міністр Кітчнер, Черчилль, який обіймав у кабінеті Асквита посаду першого лорда адміралтейства, і Ллойдж Джордж.

Це стратегічне питання було предметом переговорів між англійським і французьким урядами. З січня 1915 р. прийнято рішення розпочати операції проти Дарданелл. “Західники” — Жоффр, головнокомандуючий армією Франції, і Мільєран, її військовий міністр, виступали проти зняття з Західного фронту кожної дивізії. Дарданельська операція розпочалася недостатніми силами і зазнавала невдачі. Це стало очевидним уже навесні 1915 р.

Проте ще до свого провалу дарданельська операція встигла дати поштовх до завершення міжсоюзницьких перемовин про долю про-ток.

6. Імперативи військового вирішення світового конфлікту

Для того, щоб вийти на рівень продуктивного пошуку формулювання власних імперативів військового вирішення світового конфлікту, держави Антанти та Четверного союзу перебували в режимі постійного пошуку нових підтверджень доцільності власних варіантів для вирішення поставлених цілей. Це вимагало певного узгодження дій згідно з загальною тональністю кожного конфронтуючого угруповання.

Жодна сторона не мала на меті вести війну у світовому масштабі. Особливий акцент навіть тоді робився на розробці проєктів переділу європейських територій, захопленні колоніальних володінь в афро-азійському регіоні, а також інсталяції (встановленні) економічного та військово-політичного контролю над якомога більшою кількістю регіонів у всіх частинах світу. Такі плани конструювались у межах політичної думки практично всіх членів “клубу великих держав” Європи, тому ще на початку військової конфронтації в межах **системи транзиту до першого глобального конфлікту ХХ ст. активізувалось функціонування поліструктурного елемента зовнішньополітичного доктринального вираження національної ідеї і національних інтересів у їх стратегічних концепціях.** За визначенням відомого політолога Г. Морґентау, “цілі зовнішньої політики повинні визначатись через поняття національного інтересу та підкріплюватись відповідною силою”. Національний інтерес набув об’єктивності через його інтерпретацію за допомогою сили.

Саме останнє визначення категорії **“національний інтерес”** стало підґрунтям праці Ф. Наумана “Серединна Європа”, опублікованої в жовтні 1915 р. в Німеччині. Вона мала на європейському континенті широку пресу. У ній активно відстоювалася ідея економічного союзу держав Центральної та Північної Європи під керівництвом Німеччини. У формі ретельно продуманої програми в книзі було подано концепцію про перехід під безпосередню юрисдикцію Німецької імперії, внаслідок територіального захоплення, значних територій Росії, Польщі, Фінляндії, Прибалтики, України; або створення “кишенькових маріонеткових” держав, що повинні були перебувати під повним економічним і політичним контролем Берліна. У політичній думці Австро-Угорщини, крім націоналістично налаштованого концептуального забезпечення проімперської зовнішньої політики, містились і основні програмні установки, спрямовані на практичне знищення усіх проявів незалежності країн балканського регіону. Розраховували на непомітну трансформацію їх самостійності у міжнародних справах згідно з конструкціями Відня. Французька модель вирішення військових протиріч пов’язана із суттєвими параметрами **фізичних структурних і культурних системних факторів міжнародної мотивації, а точніше, їхнього такого суттєвого сегмента, як взаємозв’язку зовнішньої політики з реалізацією економічних державних інтересів** цієї країни, що йшло в руслі відновлення сподівань на повернення втрачених у 1871 р. територій Ельзасу та Лотарингії, а також силове повернення низки німецьких земель на лівому березі Рейну. Метою цієї “територіальної реанімації” було відновлення **“національної безпеки”** Франції. Це поняття обіймало комплекс військових, політичних, економічних та інших об’єктів, оскільки сила будь-якої держави залежить від цілком конкретних та об’єктивних компонентів: географічного розташування держави, її природних ресурсів, економічного, військового, демографічного потенціалу, національної вдачі, якості державного керівництва і дипломатії.

Інтереси Росії в реалізації своїх панславістичних націоналістичних прагнень полягали у вирішенні вже двох геополітичних завдань: встановлення постійного контролю над Чорноморськими протоками, а також насадження своєї гегемонії на Балканах під прикриттям історично випробуваного гасла — звільнення слов’ян від гніту монархії Габсбургів.

Водночас відбувалась відверта підміна понять про базове визначення реального характеру і ступеня “визвольності” війни з боку

країн Антанти і Четверного союзу. Обидві сторони всіляко намагались приховати свої справжні наміри. Особливо це стосувалось Німеччини. Величезні втрати та безрезультативні зусилля під час кампанії 1916 р. примусили керівництво країни відчайдушно шукати вихід з глухого кута. Пошуки здійснювались відразу у кількох напрямках. Перше, що спробувало здійснити німецьке командування — це змінити перебіг бойових дій внаслідок переходу до “тотальної війни” з використанням отруйних речовин, бомбардувань та обстрілів мирних об’єктів, необмеженої підводної війни. Все це, проте, не дало бажаних результатів, але сприяло закріпленню за німцями репутації варварів. У цій ситуації спроби таємного зондажу щодо можливого укладення перемир’я (загального чи сепаратистського) наптовхувались на додаткові труднощі. Постійні атаки німецьких підводних човнів на судна нейтральних країн призвели до загострення відносин Німеччини з останньою великою державою, що залишилась поза війною, — США.

Німеччина й Австро-Угорщина, хоча і не дуже афішуючи, все ж заохочували своїх союзників до агресивних дій. Згідно з німецько-турецьким союзним договором, підписаним 6 серпня 1914 р., Німеччина зобов’язувалась підтримати територіальні зазіхання Туреччини на Балканах, на островах Егейського моря і в Закавказзі. Аналогічний характер мали договори, укладені Болгарією з Німеччиною та Австро-Угорщиною 6 вересня 1915 р. Це підтверджує **системну зміну складів та співвідношення сил у межах союзів, що ворогували.**

Не забували про свої інтереси і країни Антанти. У цій царині задрісну оперативність виявила Велика Британія, яка відразу після вступу у війну Османської імперії не “погребувала” анексувати острів Кіпр та встановити свій протекторат над Єгиптом, який до цього формально перебував під суверенітетом Туреччини. Питання про поділ території цієї країни вперше порушила саме англійська дипломатія. Через поділ спадщини вже в 1914 р. між союзниками розгорнулася запекла дипломатична боротьба.

25 лютого 1915 р. турецькі форти, розташовані в гирлі Дарданелл, були знешкоджені прицільним вогнем англо-французьких кораблів. Вважаючи, що дарданелльська операція завершиться успішно, грецький прем’єр Венізелос заявив посланцям Антанти, що його країна має намір вступити у війну проти Німеччини та її союзників і спрямувати у протоки десантні війська та флот. Царський уряд збентежився, наче Константинополь вже мав бути переданий грекам. Ось чому в Санкт-Петербурзі категорично не погодились з участю союзників у

Дарданелльській експедиції. Проте така “небезпека” досить швидко втратила актуальність, бо грецький король Костянтин був палким прибічником нейтралітету і 6 березня змусив Венізелоса подати у відставку.

12 березня 1915 р. Англія офіційною нотою зобов’язувалась віддати Росії місто Константинополь (Стамбул) з невеликим хинтерландом (частиною суші, що пролягала за прибережною лінією), який включав в себе західне узбережжя Босфору, Мармурового моря, Галліопольський півострів та південну Фракію вздовж лінії Енос-Мідія. Згодом Росія повинна була одержати східне узбережжя Босфору до Ісמידської затоки, острови Мармурового моря і острови Імброс і Тенедос. Та Росія мала одержати все це після закінчення війни і лише в тому випадку, якщо Велика Британія і Франція зможуть здійснити свої плани в азійській Туреччині і в інших регіонах. Англіїці настійно вимагали приєднання нейтральної зони Персії до сфери британського впливу. Російський уряд дав згоду на це, визнавши загалом ці умови прийнятними. 10 квітня Франція також солідаризувалась з умовами англо-російської угоди.

А тим часом суперництво в таборі Антанти тривало. Воно було продовженням боротьби, що розгорнулась у 1914–1915 рр. навколо договору про Константинополь і протоки.

Після довгого та складного торгу союзники нарешті домовились про поділ азійської Туреччини. Ініціатива належала західним державам. З англійського боку перемовини вів англійський кар’єрний дипломат з Форін-офісу М. Сайкс, з французького — його колега, який обіймав аналогічну посаду в міністерстві закордонних справ цієї країни, Ф. Жорж Піко. 9 березня 1916 р. результати змови між Сайксом та Піко було повідомлено російському уряду. Це був план захоплення Антантою більшої частини Оттоманської імперії, зокрема і окремих турецьких територій. Шеф російського зовнішньополітичного відомства Сазонов був дуже невдоволений тим, що між російськими, французькими та англійськими володіннями не було залишено жодної буферної держави. Та й загалом у нього виникла низка заперечень. Відбулися нові переговори. Тільки після тривалого торгу і численних поправок російський уряд визнав угоду Сайкс-Піко. 26 квітня підписано франко-російську угоду (згодом схвалену Англією) про розмежування обоїх претензій на азійську Туреччину, 9 і 16 травня — угоди між Англією і Францією з того ж питання. Два останні документи увійшли в історію під назвою “Угоди Сайкс-Піко”.

Велика Британія одержала Месопотамію з Багдадом, але без Мосула. Більша частина Аравії потрапила в сферу англійського впливу. Палестина перебувала під міжнародним контролем, але до Англії відходили порти Хайфа і Акра.

Франція одержала Сирію, Малу Вірменію, Кілікію, значну частину Курдистану і навіть частину східної Анатолії, а також частину Аравії, розташовану на північ від кордону Неджду, і Мосульську область з її нафтовими родовищами.

До володінь Росії відійшли області Трапезунда, Ерзерума, Баязета, Вана і Бітліса, частина Курдистану і смуга вздовж Чорноморського узбережжя на захід від Трапезунда. Все це додатково до того, що їй було надано згідно з угодою про Константинополь та протоки. Французькі залізничні концесії на території, що відходила до Росії, зберегли свою силу.

Частка Італії не була визначена, бо, розпочавши війну з Австрією, вона зволікала з оголошенням війни Німеччині. У серпні 1916 р. вона нарешті зважилася на цей крок, тому їй було викроєно величезний шматок Південної та Південно-Західної Анатолії, що включала Адалію, Конію, Айдін і Смірну. Від Туреччини залишалась тільки Центральна та Північно-Східна Анатолія. Союзний договір Італії з державами Антанти передбачав приєднання до неї низки провінцій Австро-Угорщини: Тіроль, Трентіно, Істрія, місто Трієст, Далмація. Рівноцінні “компенсації” вона повинна була одержати і за умов поділу між Францією та Великою Британією німецьких колоній в Африці. Згідно з тим самим договором Італія зобов'язувалась не заперечувати проти розділу між Сербією, Чорногорією і Грецією північної і південної частин Албанії. “Невелику нейтральну державу”, яку планували створити на решті території Албанії, можна було фактично вважати такою, що також мала перебувати під італійським протекторатом.

Така системна зміна складу воюючих союзів, а також співвідношення та розстановка сил у кожному з них, ще раз вказувала на конкретно визначену конструкцію складових форм організації нового світового порядку, визначеного ними як транзит до першого глобального конфлікту початку ХХ ст.

До того ж за рахунок Австро-Угорщини держави Антанти мали намір винагородити також і Румунію. У союзному договорі за цією країною визнавалось її “законне право” на анексію Трансільванії та Банату, частково населений сербами.

Продовженням переділу територій на Балканах і на Близькому Сході стала російсько-французька угода про взаємну підтримку їх територіальних претензій до Німеччини і Австро-Угорщини. Згідно з тодішньою практикою відбувся взаємний обмін нотами від 14 лютого — 11 березня 1917 р. Франція визнавала повну свободу Росії в питаннях визначення її західних кордонів. Зі свого боку Росія погоджувалась з вимогою Франції про приєднання до неї Ельзасу і Лотарингії, Саарського вугільного басейну, а також про відокремлення від Німеччини інших територій на лівому березі Рейну і створення на них автономної і нейтральної держави.

Від 1915 р. з боку німецької сторони почався дипломатичний зондаж з приводу можливого укладення сепаратного миру з Росією. Берлін залучив практично весь арсенал дипломатичних важелів для досягнення цієї мети: було задіяно данського та шведського королів, особливо широко німецьку розвідувальну агентуру, яка буквально заповнила двір царської Росії, велися переговори і через німецьких родичів російської цариці. У квітні 1916 р. до переговорного процесу було підключено навіть широковідомого німецького мільйонера Гуго Стіннеса, який організував зустріч між німецьким і японським посланниками в Стокгольмі; тут німецький дипломат поставив питання про переговори між Німеччиною, Японією і Росією.

Думку про сепаратний мир підтримували і наближений до царської родини, відомий і впливовий тоді авантюрист, інтриган та екстрасенс Распутін, а також голова Ради міністрів Штюрмер. З призначенням прямого ставленика Распутіна Протопопова на міністерський пост, підгрунття для сепаратного миру стало в Петербурзі ще більш реальним, тим більше, що Сазонов пішов у відставку в липні 1916 р., а його портфель російський монарх вручив Штюрмеру.

Проте, зрештою, німецький уряд сам завдав удару своїм задумам. 5 листопада 1916 р. Німеччина й Австро-Угорщина видали декларацію про створення “незалежної” Польщі під німецьким протекторатом. Іншими словами, організація на її території Королівства (Царства) Польського, що входило до складу Російської імперії під егідою країн Четверного союзу, “незалежної держави зі спадковою монархією та конституційним устроєм”. Цар Микола II був страшенно роздратований цією акцією. Адже, на думку російського уряду, створення у січні 1917 р. дорадчого органу при окупаційній владі Тимчасової державної влади, а у вересні 1917 р. — регентської ради ставило собі за мету основне — здійснити в російській Польщі набір для попов-

нення австро-німецьких армій. Російський уряд оголосив, що вважає декларацію недійсною. Були ще раз підтверджені наміри Санкт-Петербурга “створити єдину Польщу з усіх польських земель під скіпетром російського царя”.

Після жовтневого більшовицького перевороту в Росії і розпаду Російської імперії представники Антанти ініціювали низку пропозицій з польського питання. 8 січня 1918 р. президент США Вудро Вільсон у посланні до Конгресу виступив з заявою про необхідність створити незалежну державу Польща з “незаперечно польським населенням” та обов’язковим виходом до моря. Аналогічна декларація була сформульована 3 червня 1918 р. з боку урядів Великої Британії, Франції та Італії. Більшовицький уряд Росії під гаслом “про право нації на самовизначення” (хоча і після численних дебатів і не дуже охоче) все ж 29 серпня 1918 р. прийняв декрет про відмову від старих договорів щодо поділу Польщі.

7. Визначальні чинники глобальної конфронтації і способи її врегулювання

Попри величезні жертви та страждання вже наприкінці 1916 р. стало очевидним, що всі воюючі сторони залишились настільки ж далекі від остаточної перемоги, як і на початку війни. У нових умовах на перше місце вийшли зусилля обох конфронтантів, спрямовані на послаблення своїх супротивників не тільки через бойові дії, а й через дипломатичні маневри, метою яких було одне бажання — укласти сепаратний мир з одним із основних учасників ворогуючих коаліцій. І пріоритетними цілями в цій політичній грі були: у стані Четверного союзу — Австро-Угорщина і відповідно в лавах Антанти — Росія.

Для Австро-Угорщини такий дипломатичний “паліатив” був тільки тимчасовим засобом продовжити існування монархічного дому династій Габсбургів. І вже після смерті головної дійової коронової особи Франца-Йосипа і вступу на трон в листопаді 1916 р. його наступника Карла I, зусилля для залучення важливої ланки коаліції Центральних держав в орбіту Антанти значно активізувались. Започаткувала своєрідну “човникову” дипломатію довірена особа французького і британського урядів принц Сікст Бурбон-Пармський, який був у родинних стосунках з дружиною спадкоємця. З цією роллю йому впоратися не вдалось. Наприкінці літа і на початку осені 1917 р. основні надії пов’язували з іншим посланцем. Його ім’я нама-

гались особливо не афішувати. Це було зумовлено двома моментами: новий імператор мав досить суперечливу вдачу, а крім того, що більш важливо, — пропозиції були надто привабливими. Йому пропонували включити у склад Австро-Угорської імперії на федеративних засадах німецьку Баварію, а також Польщу в кордонах 1772 р. Проте у Відні і такі обіцянки здались не зовсім прийнятними. Навесні 1918 р. країни Антанти так і не домоглися виходу з Четвертого союзу Австрії і таким чином його розпаду. Вони сконцентрували свої зусилля на підтримці національних рухів, а проблему сепаратного миру на той час було поховано назавжди.

Безумовні геополітичні переваги Росії вдало доповнювались економічним потенціалом, величезними людськими ресурсами, потужною армією. Зоною її військової відповідальності був увесь Східний фронт завдовжки у дві тисячі кілометрів. Проте вже ближче до кінця 1916 р. в Росії помітно погіршилась загальна ситуація. Почалися перебої з постачанням населення продовольчими товарами, зросли ціни, розквітла спекуляція. Невдоволення поширилося не тільки на низи суспільства: воно проникло в армію і навіть у правлячу еліту. Престиж царської сім'ї катастрофічно падав, а ситуація в країні швидко загострювалася. Цар та його найближче оточення проявили цілковите нерозуміння того, що відбувається, виявили політичну короткозорість і нездатність контролювати становище. Зрештою в лютому 1917 р. в країні сталася революція, що призвела до повалення царського режиму. Росія увійшла в смугу додаткових соціальних потрясінь.

У тій ситуації Тимчасовому уряду просто необхідно було негайно виходити з війни і зосередитись на вирішенні численних і надзвичайно складних внутрішніх проблем. Проте цього не було зроблено. Навпаки, нова влада декларувала про свою вірність зовнішньополітичним зобов'язанням царського уряду. Але проголосити такий постулат — це одна справа, а виконувати — зовсім інша, особливо в ситуації, коли армія розвалювалася буквально на очах. Особовий склад війська ніяк не міг зрозуміти — за що ж все-таки продовжує воювати Росія?

Ситуація в Росії непокоїла провідні європейські держави. Для всіх вже давно стало очевидним, що її внутрішні проблеми безпосередньо впливатимуть на перебіг війни. Це, за великим рахунком, ставило під загрозу стратегічний потенціал Антанти, на що й сподівався уряд Німеччини, який плекав плани змінити розвиток подій на свою користь.

Поразка Антанти завдала нищівної економічної шкоди інтересам американського істеблішменту, політиці президента Вільсона і демократам. Впливові ділові кола в США на чолі з Морганом, одного з їх лідерів, рішуче вимагали від президента підтримки боржника США — Антанти. Якщо Антанта була б розбита і стався крах фінансового добробуту США — горезвісного “проспериті”, могутня преса великого бізнесу всю відповідальність неодмінно поклала б насамперед на самого президента.

Величезну роль в агітації за виступ США на стороні Антанти відіграла кампанія проти нещадної підводної війни, яку провадила Німеччина. Ця війна була спробою призупинити потік американських товарів по тому єдиному руслу, в яке спрямувала їх англійська морська першість, тобто до портів Антанти.

Крім дій американських підводних човнів, певну роль відіграли і побоювання щодо можливого нападу Німеччини на США. Наприкінці 1915 р. головний радник президента Вільсона з питань зовнішньої політики полковник Хауз висловився таким чином: “Ми, очевидно, станемо наступним об’єктом нападу, і той доктрина Монро значить менше, ніж “клаптик паперу”.

А навесні 1917 р. Антанта спіткали невдачі. По-перше, підводна війна спочатку виявилась досить відчутною. По-друге, після Лютневої революції в Росії почався розпад царської армії. У країні поширювались настрої покласти край нав’язаній імперіалістичній війні. І, нарешті, побоювання за майбутню долю Антанти змусили Вільсона здійснити останній акт. 6 квітня 1917 р. США оголосили війну Німеччині.

Саме на цьому етапі історичного розвитку почали формуватись передумови **нової системи**, яка утворилась з такої конфігурації, де раніше **різні сили гуртувались навколо двох головних утворень** (Антанти і Четверного союзу), **чиї сили переважали сили інших. Принцип рівноваги тут застосовувався до відносин між двома коаліціями, кожна з яких утворювалась навколо одного або двох головних гравців.** Але під впливом результатів Першої світової війни **визначальні вектори центрів сили почали розподілятися по всьому світовому геополітичному простору.** Це вказувало на реальні передумови створення **нової світової системи, що згодом одержала назву багатопольної.**

Вступ США у війну на боці Антанти спершу відчутних дивідендів не приніс. Захлинувся в крові й осінній наступ союзників на За-

хідному фронті. Цілковитим провалом завершилась спроба наступу російських військ на південно-західному напрямку в Прикарпатті. Німці використали цю невдачу і перейшли в наступ у Прибалтиці. На початку вересня 1917 р. вони зайняли Ригу і почали безпосередньо загрожувати тодішній столиці Росії — Петрограду.

А в середині країни тим часом наростала напруженість. Тимчасовий уряд зазнав різкої критики і справа, з боку монархістів, і зліва, з боку більшовиків, вплив яких в масах швидко зростав. Восени 1917 р. Росія увійшла в фазу найгострішої системної кризи. Країна стояла на порозі катастрофи. Їй вже було не до “війни до переможного кінця”. 7 листопада в Росії стався переворот. Центром подій знову став Петроград, де влада перейшла в руки більшовиків. Ленін очолив новий уряд — Раду Народних Комісарів. Він негайно заявив про вихід Росії з війни. Два перші декрети нової влади — Декрет про мир і Декрет про землю¹ — багато в чому визначили майбутній перебіг подій у середині країни.

Країни Антанти не підтримали пропозиції більшовицького уряду в Петрограді про укладення загального миру, тому наступним кроком більшовиків стали перемовини з представниками Німеччини та її союзників. Відбувалися вони у Брест-Литовську в складній і суперечливій обстановці. Німецька сторона добре розуміла, що можливості нової влади в Петрограді на цьому етапі були надзвичайно обмежені, і робила все можливе, щоб використати ці перемовини для одержання односторонніх переваг. Надзвичайно складні переговори закінчились підписанням 3 березня 1918 р. дуже важкого, принизливого, але рятівного для влади більшовиків мирного договору. Використавши жорсткий силовий тиск, німецькі представники змусили погодитися більшовицьких делегатів на анексію Польщі, Білорусії, більшої частини Прибалтики та України.

Брестський договір був об'єктом шалених і заповзятих дебатів, що ледве не призвели не тільки до розколу партії більшовиків, а й розмежування нової влади в Петрограді. І нині в російському суспільстві немає одностайності щодо правильності й історичної відповідності

¹ У сучасній західній історичній літературі існує думка про те, що арешт Тимчасового уряду відбувся вночі, коли він засідав з приводу прийняття Декрету про землю. І якби більшовикам не вдалось захопити владу саме 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., наступного дня Декрет про землю став би надбанням Тимчасового уряду, і як тоді відбувся би розвиток подій нині дуже важко собі уявити. Звідси і відомий вислів Леніна: “Звоління до смерті подібно!”

політичних рішень, прийнятих у той час. Ленін, визнаючи надзвичайно принизливий характер Брестського миру, свого часу закликав тверезо дивитись на ситуацію: іншого виходу не було. В іншому випадку більшовики, безумовно, втратили б владу. Щодо Росії як держави — питання дискусійне.

А поки на інших фронтах вирішувалась доля не тільки Росії, а й усієї війни. Бої тривали зі змінним успіхом. Розгром італійських військ поблизу Капоретто в жовтні 1917 р. було компенсовано успіхами військ Великої Британії на Близькому Сході, де вони завдали серйозних поразок військам Туреччини. У стані країн-союзників Антанти прагнули досягти перелому не тільки в бойових діях, а й захопити ініціативу на ідеологічному фронті. Тут вирішальну роль відіграв президент США Вудро Вільсон, який 8 січня 1918 р. виступив з відомим посланням до Конгресу США (увійшло в історію під назвою “14 пунктів Вільсона”). Це була своєрідна ліберальна альтернатива більшовицькому Декрету про мир і водночас платформа, на якій США пропонували здійснити повоєнне мирне врегулювання. Центральним у програмі Вільсона був пункт про створення Ліги Націй — міжнародної організації з підтримки міжнародного миру. То був прообраз майбутньої міжнародної **багатопольної системи**.

Для реалізації цих планів необхідно було перемогти у війні. Попри вихід Росії із війни, становище Німеччини погіршувалось. У країні від січня 1918 р. швидко наростав страйковий рух, різко загострилась продовольча проблема, насувалась фінансова криза. Не кращим було і становище на фронтах. Приєднання США до бойових дій Антанти гарантувало останній надійну перевагу з погляду надійного матеріально-технічного забезпечення. Час вочевидь працював на Антанту.

Німецьке командування гостро відчувало цей загальний несприятливий для країни вектор розвитку, але все ще не втрачало надії на успіх, оскільки сепаратний мир з Росією (а також з Румунією, яка не могла продовжувати війну без участі Росії) надав Четвертому союзу сприятливу можливість вирвати з рук Антанти перемогу. Одразу після підписання Брестського миру Німеччина розпочала потужний наступ на Західному фронті. Він тривав від 21 березня із перервами до середини літа. Німецькі війська прорвали оборону союзних армій і просунулись на десятки кілометрів на французьку територію. У липні 1918 р. відбулась друга битва на річці Марне, внаслідок якої німецькі війська були зупинені, а потім змушені відступати. Тільки ціною величезних втрат, які цілковито виснажили німецьку армію,

останній вдалось наблизитись до Парижа на відстань близько 70 км. На більше сил не вистачило.

18 липня 1918 р. союзницькі війська перейшли в потужний контрнаступ. Потім відбулася серія масових ударів. Відбити або навіть втримати наступ військ Антанти німецька армія була вже не в змозі. Наприкінці жовтня 1918 р. навіть німецькому командуванню вже стало зрозуміло, що поразка неминуча. 29 вересня 1918 р. з війни вийшла Болгарія. 3 жовтня 1918 р. в Німеччині було створено новий уряд на чолі з принцом Максом Баденським, прихильником “партії миру”. Новий канцлер звернувся до лідерів Антанти з пропозицією розпочати переговори на засадах “14 пунктів Вільсона”. 5 жовтня Німеччина попросила перемир’я. Проте союзники вважали за краще спочатку остаточно розбити Німеччину, а вже потім продиктувати їй умови миру.

Війна вступила в завершальну стадію. Події розвивались дуже стрімко. 30 жовтня з війни вийшла Туреччина. Водночас було усунуто від керівництва німецькою армією генерала Людендорфа як противника будь-яких перемовин з Антантою. У жовтні 1918 р. почала як картковий будинок руйнуватись Австро-Угорська імперія. До того моменту, коли 3 листопада 1918 р. було офіційно оголошено про капітуляцію, цієї держави вже фактично не було. У країні вибухнула революція, і на місці багатонаціональної імперії стали виникати самостійні національні держави.

Німеччина все ще продовжувала воювати, але і тут визрівав революційний вибух. 3 листопада 1918 р. вибухнуло повстання військових моряків в Кілі. Воно швидко переросло в революцію, яка вщент змела монархію. Кайзер Вільгельм II втік до Голландії. 9 листопада династію Гогенцоллернів було скинуто. 10 листопада влада перейшла до Ради народних уповноважених, очоленої лідером соціал-демократії Ф. Ебертом. Новий уряд, який прийшов до влади завдяки революції, наступного дня звернувся до союзників з проханням про перемир’я. Відповідь була позитивною. 11 листопада 1918 р. в ставці Верховного головнокомандування в Комп’єні було підписано перемир’я, яке й поклало край Першій світовій війні.

Війна закінчилась, але перед переможцями ще ніколи не стояли настільки масштабні завдання, пов’язані з післявоєнним урегулюванням і формуванням нової моделі міжнародних відносин — **багатополярної Версальсько-Вашингтонської системи.**

8. “Українське питання” на завершальному етапі Першої світової війни (1917–1918)

Внаслідок Першої світової війни принципово змінилася вся система міжнародних відносин. Розпались три потужні імперії, які визначали головні тенденції розвитку європейської підсистеми міждержавних стосунків: Німеччина не витримала напруження ролі лідера в Четвертому союзі, така ж доля спіткала й Австро-Угорщину, а Росія стала заручником зовнішнього “іміджу” своєї могутності. Поява на сході континенту нових держав означала закладення фундаменту нового типу взаємовідносин, де почали виокремлюватись не тільки **регіональні, а й групові та двосторонні аспекти взаємодії держав як структурні рівні міждержавної системи**. Серед них з’явилась і нова незалежна Українська держава, яка зазнала багатьох історичних форм: Центральна Рада та Українська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії, а також Західноукраїнська Народна Республіка. Таким чином, могла б претендувати на роль держави, що діяла як **субрегіональна підсистема**. Проте в межах наших хронологічних меж (до кінця Першої світової війни) ми, на жаль, не можемо вживати це визначення головним чином через історичну незрілість українського питання до остаточних рис системності: **набуття історичної сталості та формування досить високого рівня розвитку**. Однак український феномен все ж спробував зробити свої перші кроки на міжнародній арені.

Початковий досвід незалежної України пов’язаний з діяльністю Центральної Ради і бере свій відлік від березня 1917 р., часу її утворення, і безпосередньо пов’язаний з наслідками Лютневої революції в Петрограді. Умовно зовнішньополітичну діяльність в українській історіографії поділяють на три етапи: відносини з Росією в період бурхливих подій революції та громадянської війни; взаємини з країнами Антанти, які всі сили віддавали для перемоги в Першій світовій війні; зв’язки з Німеччиною та її союзниками, що шукали можливості припинити бойові дії на Східному фронті і так послабити своїх противників.

Отже, перший етап зовнішньополітичної діяльності незалежної України тривав від часу створення Центральної Ради до середини листопада 1917 р. Тоді всі дипломатичні зусилля української влади були спрямовані на встановлення відносин з Росією. Впродовж дру-

гого етапу розгорталась діяльність зі створення Української Народної Республіки (УНР) і тривала до початку січня 1918 р. Саме в цей період практично почалась самостійна міжнародна діяльність УНР. Головною її метою було здобути позитивну реакцію Великої Британії та Франції. Третій етап брав свій відлік з початку січня 1918 р. і тривав до квітня. В цей час відбулася вимушена переорієнтація зовнішньої політики на Німеччину. Саме тоді було проголошено IV Універсал Центральної Ради.

Перший етап, коли пріоритет віддали українсько-російським відносинам, розпочався від часу повернення зі заслання М. Грушевського. Саме завдяки його особистому впливу Центральна Рада переорієнтувала традиційну культурно-націоналістичну налаштованість соціально-політичних настроїв кінця XIX — початку XX ст. на рух за націоналістично-регіональну незалежність України від Російської імперії. Саме цим пояснювалась зосередженість на спробах знайти спільну мову спершу з Тимчасовим урядом, а згодом і з більшовицьким Раднаркомом внаслідок нехтування створенням постійного інституціоналізованого зовнішньополітичного забезпечення (запровадження установи або спеціалізованого в міжнародних справах відомства). Спрацьовувала також і міфологема про солідарність із російськими демократами та їх вірність засадам інтернаціоналізму.

У період між травнем і липнем 1917 р. Центральна Рада проводила активні і складні перемовини з представниками Тимчасового уряду щодо угоди про рівень владних повноважень українського уряду та його територіальної компетенції. Російська сторона в особі спеціально відряджених представників Тимчасового уряду категорично відмовила Центральній Раді в усіх її пропозиціях, обумовлюючи це відсутністю спеціальних юридичних повноважень, а також вказуючи на неспроможність Центральної Ради представляти “інтереси всього українського народу”. І це при тому, що Тимчасовий уряд в межах своєї компетенції вже визнав незалежний статус Польщі й Фінляндії. Очевидним було цілковите небажання практично всіх політичних сил у Петрограді надати Україні право на самостійне незалежне державотворення.

Така рішуча і непоступлива позиція Тимчасового уряду мала негативний резонанс серед усіх прошарків українського суспільства і сколихнула сильні почуття етнічної самосвідомості і національної гідності. Ситуація ще більше загострилась після заборони міністра у військових справах Тимчасового уряду О. Керенського проводити в

Києві загальновійськовий з'їзд. Це змусило Центральну Раду в односторонньому порядку вдатись до кроків, спрямованих на захист власної автономії. 23 червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднила І Універсал. Серед його суттєвих характеристик було проголошення фактичної автономії України, декларування суверенності українського народу, щоправда, без відокремлення від Росії. А через кілька днів Центральна Рада розпочала створення інституційної структури нового автономного формування. Було запроваджено центральний орган виконавчої влади — Генеральний секретаріат під головуванням В. Винниченка. У склад уряду також увійшов Секретаріат міжнаціональних справ на чолі з С. Єфремовим, який спершу займався залагодженням міжетнічних протиріч. Трохи згодом, восени, коли це відомство очолив О. Шульгін, серед нової української керівної верівки поширилася думка про необхідність переорієнтації діяльності Секретаріату міжнаціональних справ на сферу міждержавних відносин.

Перед Тимчасовим урядом постала дуже непроста альтернатива: або погодитись з пропозиціями Центральної Ради, або, вдавшись до відмови, перейти в стан конфронтації. Тимчасовий уряд обрав третій шлях: почав застосовувати політику постійних затягувань та зволікань з вирішенням питання української автономії.

11 липня 1917 р. до Києва прибула делегація Тимчасового уряду, в яку входили О. Керенський, І. Церетеллі та М. Терещенко. Внаслідок переговорів, що тривали кілька днів і в яких з українського боку брали участь М. Грушевський, В. Винниченко та генеральний секретар у військових справах С. Петлюра, було розроблено основний зміст угоди, в якій дістали розвиток основні положення II Універсалу Центральної Ради від 16 липня 1917 р. Насамперед, Центральна Рада повинна була поповнитись представниками національних меншин і стати «єдиним найвищим органом революційної демократії в Україні, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.» Найвищим крайовим органом влади Тимчасового уряду в Україні було визначено Генеральний секретаріат. Проте ні його повноваження, ні їх розподіл між Генеральним секретаріатом та Тимчасовим урядом не були чітко розписані; не було ніяких уточнень щодо території, на яку мала валідність (термін існування) влада українських структур; остаточне питання з автономією України відкладалось до загальноросійських Установчих зборів. Навіть такий формат угоди українського питання призвів до політичної кризи в Тимчасовому уряді в Петрограді.

Нагальність подальшого уточнення системи державного управління в Україні стала основною метою української делегації, яка прибула в середині липня в Петроград на чолі з В. Винниченком. Крім нього до складу делегації увійшли Х. Барановський і М. Рафес. Українська делегація привезла з собою “Проект статуту вищого управління України” — документ, де було визначено владно-територіальні пріоритети майбутнього українського державовлаштування: Генеральний секретаріат повинен був стати виконавчим органом, підзвітним Центральній Раді. Також передбачалось поширення його владних повноважень на дев'ять українських губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Чернігівську та Таврійську.

Результатом довготривалих перемовин з урядом О. Керенського стало фактичне анулювання і повна відмова як від київських домовленостей, так і від київського проекту.

Від серпня до жовтня 1917 р. ситуація в Росії загострювалась, а Центральна Рада вимушена була дедалі згортати свої взаємовідносини з Петроградом, хоча при цьому питання про автономію все ще залишались відкритим. За ініціативою Центральної Ради 21–28 вересня в Києві було скликано з'їзд народів Росії, на якому прийнято ще одне рішення про федеративний устрій майбутньої незалежної держави. На з'їзді конкретно артикулювався політичний ідеалізм. У своєму виступі М. Грушевський закликав розцінювати федеративні відносини з Росією не як “шлях до самостійності”, а як дорогу “до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу”. Керманічі національного руху за незалежність так і не змогли до кінця оцінити ступінь підступності, українофобії та шовіністичної налаштованості політичних діячів з Петрограда. Недостатньо адекватною виявилась і оцінка ступеня демократичності і перспектив шляхів майбутнього розвитку Росії. Перебіг майбутніх подій підтвердив згубність зволікання Центральною Радою з остаточним розірванням зв'язків з Росією і історичний трагізм таких дій.

А більшовицький переворот у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) серйозно ускладнив відносини між Україною і Росією. До того ж комуністична доктрина та її гасла пролетарської та класової єдності розцінювали національний рух в Україні як реальну перешкоду перемозі світової революції. Конфронтація між Центральною Радою та більшовиками стала невідворотною.

Події в Петрограді активно вплинули на реальні кроки Центральної Ради, яка вирішила дотримуватися чіткої демаркаційної лінії між більшовизацією в Петрограді і встановленням української державності. 29 листопада офіційно оголошено про підготовлений варіант III Універсалу Центральної Ради, де було заявлено про встановлення Української Народної Республіки (УНР). Під владою Центральної Ради і Генерального секретаріату були всі дев'ять губерній. Крім того, Центральна Рада все ще перебувала в полоні ілюзій щодо реального майбутнього УНР “без одділення від Російської федерації і збереження її єдності”.

Інерція конфлікту між владою в Україні і більшовиками була досить потужною. І він почав переходити на рівень відвертої ворожості. Формально віддаючи належне прагненням української сторони до самостійного державотворення, насправді Ленін у “Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради” настійно вимагав, щоб український уряд відмовився від створення несприятливого режиму для організації загального фронту. А це означало виконувати розпорядження РНК, не виконувати наказу С. Петлюри і пропускати через територію України військові частини, які прямували на Дон і на Урал з метою створення там антибільшовицьких контрреволюційних озброєних з'єднань, а також викорінювати будь-які спроби роззброєння червоних загонів в Україні. Строк виконання ультиматуму — 48 годин. Після відхилення Центральною Радою цього дипломатично некоректного документа, частини Червоної армії, якими командував В. Антонов-Овсієнко, розпочали наступальні операції. Так розпочалась війна між владою в Україні і владою Рад. **Щодо системності, то це слід розглядати як збройний конфлікт між структурними рівнями новоствореного міждержавного порядку.**

Провал у політиці налагодження відносин з Росією змусив Центральну Раду змінити пріоритет у зовнішній політиці в бік дипломатичного вектора. Зосередження на налагодженні стосунків з владними структурами в Петрограді призвело до втрати шансу реалізації зовнішньополітичної діяльності на інших напрямках, тим паче, що керівництво Центральної Ради переважно дотримувалося соціалістичних ідеологічних переконань.

Наприкінці літа 1917 р. тогочасний секретар у міжнародних справах О. Шульгін під час своєї зустрічі в Петрограді з послом Франції в Росії Ж. Нулансом зробив перший, хоча й дуже несміливий, крок, щоб налагодити зв'язки з країнами Антанти.

Перше офіційне звернення до урядів країн Антанти випало на 9 грудня, коли О. Шульгін у вигляді ноти повідомив своїх контрагентів про те, що Генеральний секретаріат має повноваження повноцінного і незалежного уряду на базі Секретаріату міжнародних справ. Про це також офіційно повідомив на засіданні Центральної Ради 26 грудня 1917 р. В. Винниченко.

У цей період визначальним завданням українського уряду у сфері міждержавних відносин був пошук зв'язків і здобуття міжнародної підтримки. Мова йшла про надання зовнішньої військової та фінансової допомоги для зміцнення позицій Центральної Ради і прийняття контрзаходів проти можливої агресії з боку більшовицької Росії. Проте внутрішньополітична боротьба в Центральній Раді з приводу встановлення пріоритетів зовнішньополітичної орієнтації значно ускладнювала вимір остаточного політичного вектора опції (вибору): на держави Антанти чи на Німеччину та її сателітів. У лавах українського політикуму було чимало тих, хто перебував у наївному переконанні, що в особі Німеччини Україна має надійного союзника для забезпечення свого незалежного статусу.

“Бенефіс” появи Центральної Ради на міжнародній арені мав досить невдало дебютну стадію. Основним принципом у міжнародній політиці УНР було обрано загальний мир “без анексій і контрибуцій”. Це дуже нагадувало більшовицькі гасла і вже зовсім не викликало довіри в Антанти і США. Крім того, делегати Центральної Ради на переговорах із представниками Антанти в Яссах у грудні 1917 р. відмовились від участі в погашенні частки боргів царського уряду, що також йшло в руслі вимог більшовиків і нічого крім негативної реакції західних союзників не спричинило.

З погляду формування системних передумов для створення майбутнього багатополярного світового порядку дії українського уряду могли розглядатись як акції на структурному рівні, в межах якого кожна дійова особа прагнула збільшити свої можливості, надаючи перевагу методам переговорів перед методами війни.

Важко зрозумілою виглядала також активність Центральної Ради у своїх вимогах юридичного визнання Антантаю української державної незалежності за умов продовження нею бойових дій проти Німеччини. До того ж для головних країн учасників Антанти поява Центральної Ради навесні 1917 р. залишилась фактично непомітною. А прагнення українського руху до незалежності, як це мало місце в національній боротьбі чехів або поляків, на Заході взагалі не сприй-

малося. Держави Антанти, яким була на руку унітарна єдність Росії в роки Першої світової війни, “українське питання” розглядали лише як внутрішню проблему самої Росії.

Однак у середовищі західних політиків і дипломатів все ж не було однастайності з “українського” питання. Час від часу і тут лунали голоси за державотворення в Україні. Так, посол США в Росії Д. Френсіс висловив своє розуміння і підтримку зусиллям Центральної Ради. Але такі підходи не стали визначальними. Та й українська дипломатія не зуміла отримати від них бажаних результатів.

Після більшовицького жовтневого перевороту в Петербурзі і практичного виходу Росії з війни інтерес Антанти до України зріс. Поступово, коли вже стало очевидним, що радянська Росія остаточно вийшла зі стану військового протистояння з Німеччиною, Україна ставала для Антанти дуже важливим об’єктом. Реально Україна аж ніяк не була тією силою, що могла б протистояти країнам Четвертого союзу. Непевності додавала ще й стратегічна невизначеність Центральної Ради в бік Антанти або союзу Центральних держав. Серйозні економічні проблеми, відсутність боєздатних агентів, антивоєнна пропаганда, а також відверта відраза широких соціальних верств до продовження війни — все це стало нездоланим гальмом у зростанні військового потенціалу України. Центральна Рада, зробивши вибір на користь мирних перемовин з представниками Четвертого союзу, зрештою розірвала зв’язки з державами Антанти.

На відміну від країн Антанти Центральні держави досить швидко звернули увагу на вагомість українського чинника. Це сталося після перших переговорів з радянським урядом Росії. І тоді Німеччина і її союзники зрозуміли, що конче необхідно було мати український козир у відносинах з Петроградом. Мало того, країни Четвертого союзу виявили прихильну реакцію на ноту Центральної Ради від 24 грудня 1917 р. і бажання бачити делегацію УНР на мирних перемовинах у Бресті.

Вони розпочалися 22 грудня 1917 р. між радянською Росією і Німеччиною. Перший же крок голови більшовицької делегації Л. Троцького, який полягав у заяві, що саме його делегація є повноважним представником усіх народів Росії, мав відверто провокативний характер. Відповіддю Центральної Ради була нота протесту. В ній, зокрема, підкреслювалось, що тільки вона має повноваження виступати від імені українського народу і захищати його інтереси. Відповідь держав Четвертого союзу була миттєвою — адресне запрошення делегації

Центральної Ради для безпосередньої її участі в переговорах. І 6 січня 1918 р. делегація Центральної Ради офіційно приєдналась до брестських перемовин. В її склад входили В. Голубович (голова), М. Левицький, М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк та ін. Це була перша дипломатична місія нової Української держави. Повноваження нового учасника переговорів були без зволікань підтверджені країнами Четверного союзу і вимушено представниками російського Раднаркому. Зазначимо, що від 4 січня 1918 р. під час попередніх консультацій між обома сторонами представники української делегації досить вдало використовували протиріччя між більшовицькою Росією та Центральними державами. У стані останніх не було єдності з приводу українського питання. Австро-Угорщина не погоджувалась ні на передачу Буковини і Галичини, ні на відділення Холмщини. Претензії Центральної Ради на польсько-українські землі вміло використали представники німецької делегації для того, щоб здійснювати тиск на австрійську делегацію, яка, внаслідок нестійкого становища самої Австро-Угорщини, була значно більше, ніж Німеччина, зацікавлена в укладенні миру з Росією.

Складнощі в “польсько-українському” питанні були частково пов’язані з тим, що німецьке верховне командування заперечувало проти передачі будь-кому польських земель і наполягало на їх приєднанні до Німеччини. На думку голови німецької делегації фон Кульмана, мова йшла про варіант, який без залучення польської території до складу Німеччини, дав би змогу останній мати там необмежений вплив.

Розуміючи, що перемовини складаються не вигідно для більшовицької Росії, Троцький 18 січня 1918 р. запропонував 10 днів перерви і терміново вирушив до Петербурга. Радянські війська пришвидшили вторгнення в Україну і вже стояли майже на підступах до Києва. У критичній ситуації в ніч на 25 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила свій IV Універсал, за яким УНР проголошувалась незалежною і суверенною республікою. Центральна Рада декларувала своє бажання “жити у згоді і злагоді” з усіма сусідніми державами.

28 січня делегація УНР знову почала роботу в пленарних засіданнях на конференції в Бресті. На цей раз позиція Троцького була на межі самовпевненості і агресивності. В його заяві йшлося про те, що більша частина України перебуває під контролем харківського Народного секретаріату — “кишенькового” петроградського радянського уряду, створеного в грудні 1917 р. — і що саме він і є справжнім пред-

ставником інтересів України. Але представники Четверного союзу продовжували дотримуватись свого основного курсу: були підтвержені повноваження делегації саме УНР. Отже, перемовини між УНР і Німеччиною, а також Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією перейшли в режим активної інтенсифікації, і в ніч на 9 лютого 1918 р. було підписано сепаратний мир. Згідно з цим документом Берлін та Відень офіційно погодились вважати Раду єдиною легітимною владою в Україні і зобов'язувались надавати їй підтримку в боротьбі проти радянської влади. Рада брала на себе зобов'язання постачати Центральним державам продовольство та стратегічну сировину. Гарантією виконання договору слугувала згода УНР на розміщення німецьких військ в Україні. Питання про Холмщину з її змішаним польсько-українським населенням відкладалось до проведення там референдуму. В секретному додатку до договору Австро-Угорщина зобов'язувалась створити в Галичині автономну українську область. Але вже наступного дня війська більшовицької армії під командуванням М. Муравйова захопили Київ і розпочали там масовий терор.

Для того щоб підвести правову базу під вступ армії Німеччини на українську територію, 18 лютого 1918 р. між УНР та Центральними державами було підписано військову угоду. Того ж дня німецькі війська розпочали наступ і 2 березня взяли Київ. Разом з ними повернулася і Центральна Рада. Одночасно з Києва виїхали всі представники Антанти і США. Наприкінці лютого німецько-австрійські війська захопили практично всю територію України, а 17 березня Мала Рада ратифікувала Брестський мирний договір.

В українській історичній літературі і нині триває дискусія про доцільність укладення сепаратного миру між Центральною Радою і Четверним союзом. Існують полярно протилежні погляди: одні оцінюють укладений мир як “найкращий вихід із поганої ситуації” і навіть як “велике досягнення Центральної Ради”. Інші наполягають, що підписання сепаратного миру посилює антиукраїнські настрої в країнах Антанти і США. Саме це, на їхню думку, і завдало непоправного удару українській справі на міжнародній арені.

Проте факт є факт. Вимушений крок Центральної Ради призвів до розриву з Антантою і потім постійно піднімався на щит антиукраїнськими силами для дискредитації руху за незалежність на Заході. А в історичному плані шлях, обраний в січні 1918 р. Центральною Радою, виявився помилковим. Після поразки Четверного союзу на чолі з Німеччиною в Першій світовій війні долю України, а також нових

країн Центральної і Південно-Східної Європи почали вирішувати Велика Британія і Франція.

Наступний етап розвитку Української незалежної держави припадає на роки дипломатичної діяльності гетьмана П. Скоропадського, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. Новий керівник приділяв значно більше уваги міжнародній політиці і створенню української дипломатичної служби, ніж його попередники. Суттєво розширився і діапазон зовнішньополітичної діяльності України. У Києві було акредитовано 11 іноземних місій: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. Десять дипломатичних представництв з України були відряджені за кордон — до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Фінляндії, Швейцарії, Румунії, Кубані та Швеції. Було навіть призначено склад дипломатичної місії до Польщі, але з її відрядженням навмисно не поспішали, зважаючи на українсько-польські територіальні протиріччя. Була започаткована консульська служба, здійснена реорганізація Міністерства закордонних справ з метою підвищення ефективності його роботи. Незначний проміжок часу його очолював у складі уряду України М. Василенко. 20 травня міністром було призначено громадського і державного діяча, історика Д. Дорошенка, який пробув на цій посаді до 14 листопада 1918 р.

Зовнішньополітична діяльність здійснювалась у далеко непростих умовах. Одержавши владу практично з рук німців, уряд Скоропадського мав обмежений простір для політичних маневрів і певні ліміти у виборі зовнішньополітичних пріоритетів. Тому закономірним було спрямування одного з дипломатичних векторів у бік держав Четверного союзу.

Відносини Української держави з Центральними державами були далеко не обоюдно рівноцінними: з Болгарією та Туреччиною — досить нейтральні і майже задовільні, певною мірою недовірливі — з Німеччиною, але такі, що не виходять за межі цивілізованого двостороннього взаєморозуміння, і, нарешті, з Австро-Угорщиною — суперечливі, конфліктні, щедро приправлені взаємними претензіями. Пріоритетними були відносини з Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Скоропадський докладав усіх зусиль, щоб одержати якомога більший зиск від могутності та політичного впливу Німеччини задля збереження української державності і недопущення агресивних дій ззовні. Зі свого боку Німеччина заборонила Скоропадському форму-

вати регулярні частини національної армії і перебувати на території України для того, щоб контролювати її внутрішню і зовнішню політику. І тільки з наближенням до завершення Першої світової війни і відповідно послабленням Німеччини тиск на владу Скоропадського зменшувався, і рівень її самостійності помітно розширювався.

Важливим етапом у відносинах між двома країнами став візит гетьмана П. Скоропадського 4–18 вересня 1918 р. до Німеччини. Його було організовано відповідно до всіх протокольних формальностей, з дотриманням необхідних дипломатичних почестей для глави дружньої держави. Гетьман Української держави мав зустрічі з імператором Вільгельмом II і рейхсканцлером Г. Гертлінгом. Він погодив з керівництвом Німеччини лінію українсько-російського кордону й домовився про визнання Криму автономною частиною Української держави. Ще одним питанням була доля 35 кораблів Чорноморського флоту, які не були затоплені більшовиками в Новоросійську і, згідно з умовами Брестського миру між Росією і країнами Четвертого союзу, стали власністю останніх. Після тривалих переговорів П. Скоропадському вдалося домогтися від Німеччини повернення частини флоту (одного лінкора, одного крейсера, 11 міноносців, кількох підводних човнів тощо). Так Українська держава започаткувала формування власного флоту і зміцнила позиції на Чорному морі.

Важливими у відносинах Української держави як з Німеччиною, так і з Австро-Угорщиною були торговельно-економічні відносини, які почали розвиватись відповідно до економічного договору, укладеного Центральною Радою 23 квітня 1918 р. Саме цей договір став першою зовнішньоекономічною угодою України як суверенної держави.

Іншим вектором зовнішньої політики уряду гетьмана Скоропадського була проблема вирішення спірних територіальних питань і розвиток взаємин з сусідами та іншими державними утвореннями, що виникли на теренах колишньої Російської імперії: Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Грузією, Вірменією, Кримом тощо. Проте основним завданням було врегулювання відносин з більшовицькою Росією.

22 травня 1918 р. до Києва прибула численна делегація Раднаркому (близько 40 осіб) на чолі з Х. Раковським (голова) і Д. Мануїльським (заступник). Українську делегацію на переговорах очолював С. Шелухін. 12 червня було підписано попередню мирну угоду, яка і стала єдиним конкретним результатом кількомісячних українсько-російських перемовин.

Дуже важко просувалось вирішення проблеми щодо українського кордону та розподілу майна і боргів царської Росії. Делегація більшовиків спорадично виступала з претензіями на низку східних і південних українських земель (частину Катеринославщини, Харківщини і Херсонщини). Ще більш твердо незгоду вона висловлювала щодо втрати Росією Криму, Кубані, Дону. Невдоволення посилювалась ще й тим, що гетьманська Україна визнала незалежність Донської і Кубанської республік. Відмова Україні також стосувалась і відшкодування їй належної частини державного майна колишньої Російської імперії.

Формально радянська Росія дала згоду на право українців на самовизначення, проте слабо прихована українофобія все ж визначала головний напрям ставлення нової російської влади до існування самостійної Української держави: її незалежність розглядалась тільки як випадковий, а тому й тимчасовий феномен, вимушено нав'язаний "грабіжницьким" Брест-Литовським миром.

Зрештою перемовини між Українською державою і більшовицькою Росією стали схожими на патову ситуацію. Раковський 7 жовтня повернувся до Москви нібито за додатковими політичними настановами, а 8 листопада була відкликана і вся російська делегація. Отже, основної мети — підписання мирного договору з радянською Росією, визначення східних кордонів, а також врегулювання майнових суперечностей — так і не було досягнуто.

Вражаючі перемоги Антанти у війні спонукали П. Скоропадського різко змінити свою позицію у стосунках з її союзниками. Цим і скористалась Румунія, яка, підписавши 26 жовтня угоду з Україною про визнання статус-кво з Бессарабією, в середині листопада 1918 р. окупувала й українську Буковину.

Уряд П. Скоропадського ще вів переговори з Кримом, Кубанню та Доном. 7 серпня гетьманський уряд підписав оборонний і торговельний союз із Донською республікою, яка була проголошена 3 травня 1918 р. Її очолив генерал П. Краснов. Намагаючись залагодити проблеми, що виникли під час переговорів, і хоч якось зберегти атмосферу дружніх і союзних відносин, українська сторона дала згоду на приналежність до Дону Таганрозького округу в обмін на забезпечення культурно-національних прав українського населення на Доні. Там же водночас перебувало українське дипломатичне представництво на чолі зі М. Славинським, а генерал О. Черячукін представляв інтереси Дону в Києві.

Восени того ж року продовжувались переговори про можливість об'єднання з Україною Кубанської народної республіки. 21 жовтня 1918 р. було навіть узгоджено договір про об'єднання. Але відбулось це занадто пізно: Кубань стала центром зосередження частин добровольчих військ генерала М. Алексєєва, та й сам уряд П. Скоропадського вже перебував у критичному становищі.

У той час до Києва прибув представник польської Регентської ради С. Ванькович. Після вручення вірчих грамот П. Скоропадському було навіть офіційно започатковано відносини між Українською державою та відновленою Польською Республікою. А центральним під час переговорів про українсько-польські відносини стало питання встановлення кордону. Обидві сторони мали серйозні претензії на Холмщину і різко розходились у поглядах на статус Східної Галичини. На Волині навіть дійшло до збройних сутичок між гетьманськими і польськими збройними угрупованнями. У цьому протистоянні польські вояки виявились успішнішими і зуміли все-таки встановити свій контроль над Холмщиною та Західної Волиню.

Уряд П. Скоропадського також пішов на встановлення дипломатичних відносин з Фінляндією, Грузією й Білоруссю, а також консульських зв'язків з Литвою. Національні держави, які проголосили свою незалежність на теренах колишньої Російської імперії, стали логічно безумовним союзниками соборної України. Дипломатичні стосунки з ними відповідно підвищували міжнародне реноме Української держави. Таке взаємне визнання та дипломатичні контакти реально ставали на заваді зазіханням більшовиків реанімувати або встановити радянську владу на просторі колишньої царської Росії. Ступінь інтенсивності і плідності двосторонніх зв'язків України залежав від існування територіальних претензій.

Дії уряду незалежної Української держави сприяли створенню **нового багатополярного міждержавного порядку, який повинен був стримувати тих учасників уже зруйнованої “транзитної” системи, які ще намагались відстоювати принцип наднаціональної організації, а також давав змогу державам, раніше переможеним чи відкритим, спробувати вкорінитись у нову систему в ролі прийнятних акторів або головних дійових осіб.**

Гетьманський уряд намагався також встановити взаємини з нейтральними країнами. У Швеції та Швейцарії існували дипломатичні місії Української держави. Проте режим міждержавних відносин у цьому векторі був далеко недосконалим. Причин цього було кілька.

З одного боку, Німеччина була дуже негативно налаштована проти українського зближення з “нейтралами”, а з іншого — аналогічної позиції дотримувались і уряди країн Антанти. До того ж усі спроби української сторони досягти сподіваного успіху в цій царині були дуже невразними.

Стало зрозумілим, що П. Скоропадський вже не мав особливих шансів сподіватися на успішний розвиток відносин з Антантою і США, тим більше, що після окупації України і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського розраховувати на їх інтерес до соборного новостворення не було жодних підстав.

Реальні ж кроки для зближення з Антантою П. Скоропадський почав робити тільки в жовтні 1918 р., коли поразка Німеччини в Першій світовій війні стала вже невідворотною. В Україні тим часом активно тривала підготовка збройного виступу проти гетьманської влади під керівництвом Українського національного союзу. Відтоді стан відносин з Антантою став справою життя або смерті для гетьманської держави. А перемога Українського національного союзу та повалення режиму П. Скоропадського перекреслили навіть ті мінімальні можливості для розвитку контактів гетьманського уряду з країнами Антанти й США, що виникли пізньої осені 1918 р. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський був змушений зректися влади.

Так завершився другий етап міжнародної діяльності українських урядів на завершальному етапі Першої світової війни в період 1917–1918 років. Впродовж короткого проміжку часу після перебрання влади гетьман П. Скоропадський намагався зробити максимальний внесок у створення належної національної інституційної структури міжнародних зв'язків. Саме за його перебування на “олімпі” незалежної української влади було зроблено реальні кроки для створення більш-менш системної конструкції української зовнішньополітичної служби. У цьому він мав вірного соратника — тодішнього міністра закордонних справ Д. Дорошенка. І не лише вони були винні в тому, що всі зусилля Української держави здобути міжнародне визнання й встановити дипломатичні відносини з низкою держав і державних утворень, щоб перетворити Україну на активний суб'єкт міжнародного права, зрештою змінились односторонньою орієнтацією на Німеччину. Адже розвиток історичних подій на кінцевому етапі Першої світової війни характеризувався зневажливо іронічним ставленням країн Антанти до спроб улаштувати незалежну Українську державу. А це досить влучно й стисло

сформулював мимовільний сучасник подій, що відбувались в той період, англійський драматург Бернард Шоу: “Пам’ятайте хоч якось про бідняків-сіромах, адже це не потребує від нас ніяких витрат, а головне — вашої відповідальності”.

Наприкінці 1918 р. зовнішньополітичний курс було змінено. Несприятливий для незалежної Української держави перебіг подій задля позитивної міжнародної кон’юнктури було вже надто пізно ламати.

9. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.

Характерні ознаки системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.:

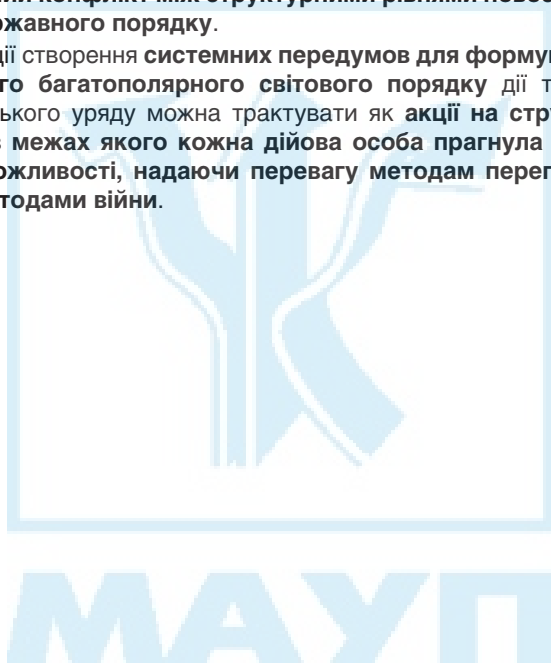
- Черговий прояв **фактора мотивації (суттєвий сегмент) взаємозв’язку зовнішньої політики з реалізацією економічних інтересів** (спорудження загальноєвропейської мережі залізниць, яка означала тогочасну переорієнтацію міжнародної політичної конфігурації на нормалізацію функціонування економічної сфери в багатьох країнах).
- Становлення домінуючої позиції і набуття ролі **об’єднавчого фактора зовнішньополітичного доктринального вираження національних ідей і національних інтересів в їх стратегічних концепціях** (визвольні рухи, рухи за етнічні права, автономістсько-сепаратистські, антиколоніальні прояви).
- Утворення підсистеми “Європейського вибору” під впливом **різних видів міжнародних відносин**, які, зрештою, пішли шляхом посилення **напруженості і нестабільності**.
- Активізація принципів **постійного підвищення ставок та військового шантажу** за рахунок відходу від **рівноважної системи балансу сил** (Боснійська криза).
- Вихід на перший план фактора мотивації **виникнення конфліктів і перехід кризової складової як системного елемента на рівень реального сприяння початку європейського протистояння коаліцій** (замах на спадкоємця австро-угорського імператорського трону ерцгерцога Франца-Фердинанда, конфлікт між Сербією і Австро-Угорщиною як можливий варіант вирішення міждержавних протиріч).
- Визначення в системному вимірі феномена світової війни як **форми конфлікту між державами, а також як екстремальний випадок поведінки держав, коли використання насильства допус-**

кається як правова ситуація з високим рівнем правової рівності сторін.

- Невідворотний **системний перехід ініціативи у вирішенні міжнародних справ з політичної у військову сферу і як наслідок — остаточна зміна пріоритетів у межах регулюючих механізмів дії елементів, зорієнтованих на реалізацію права і традиції на користь силової військової увідної, що стала домінуючим системоспрямовуючим вектором** (мобілізаційна готовність до війни Німеччини, Франції, Австро-Угорщини і Росії, наказ австрійського імператора оголосити війну Сербії, “парад” обоїпольних оголошень війни між провідними європейськими країнами).
- Чіткий прояв **мінливості складу воєнно-політичних союзів, які протистояли один одному, причому динаміка наповнення складу обох союзів, розстановка та співвідношення сил були надзвичайно мінливі**; незмінність основного алгоритму конфронтаційних відносин — протистояння Антанти і коаліції Центральних держав (виникнення на початку війни трьох фронтів, вступ у війну Японії, Туреччини, Італії тощо, існування трьох груп країн: скандинавські країни, країни Піренейського півострова та країни Південно-Східної Європи, які зберігали свій нейтралітет, створення Четверного союзу, залучення Греції до війни на боці Антанти, перемога в боротьбі за “нейтралів” країн Антанти).
- Визначення цілей зовнішньої політики через поняття **національного інтересу і підкріплення його силою** (робота Ф. Наумана “Середня Європа”, програмні зовнішньополітичні установки Австро-Угорщини, спрямовані на знищення усіх проявів незалежності в стані країн балканського регіону, французька модель відтворення сподівань на повернення втрачених у 1871 р. територій Ельзасу і Лотарингії за допомогою силових акцій, реалізація зовнішньополітичного імперативу Росії щодо контролю над Чорноморськими протоками, заохочення до агресивних дій своїх союзників у межах обох воєнно-політичних союзів (Туреччини, Болгарії тощо), “угода Сайкс-Піко”).
- Формування реальних передумов створення **нової структури державних взаємовідносин, де різні сили гуртувались навколо двох головних політичних утворень** (Антанти і Четверного союзу), а під впливом Першої світової війни **основні вектори сили почали розподілятися по всьому світовому геополітичному простору, що вже вказувало на створення підвалин нової світової системи міждержавних відносин — багатопольярної Версальсько-Вашингтонської системи** (вступ США у війну, жовтневий переворот у Росії, підписання Брестського мирного договору,

формулювання “14 пунктів В. Вільсона”, пункт про створення Ліги Націй, вихід з війни Болгарії і Туреччини, розпад Австро-Угорської імперії, зміна влади в Німеччині, Комп’єнський мир).

- Поява на сході європейського континенту нових держав означала закладення фундаменту нового типу взаємовідносин, де почали відокремлюватись не тільки **регіональні, а й групові та двосторонні аспекти взаємодії держав як структурні рівні міжнародної системи** (взаємодія Росії з колишніми підлеглими їй територіями, відносини Росії з урядом УНР тощо).
- Війну між владою в Україні і владою Рад **слід було розглядати як збройний конфлікт між структурними рівнями новоствореного міждержавного порядку.**
- З позиції створення **системних передумов для формування майбутнього багатопольярного світового порядку** дії тогочасного українського уряду можна трактувати як **акції на структурному рівні, в межах якого кожна дійова особа прагнула збільшити свої можливості, надаючи перевагу методам переговорів перед методами війни.**

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДО ГЛАВ ПІДРУЧНИКА

Розділ I. Вестфальська система міжнародних відносин

Питання

1. Значення Вестфальського миру.
2. Дайте визначення нової моделі міждержавних відносин.
3. Як Вестфальський мир вплинув на авторитет імператорів Священної Римської імперії?
4. Що таке Вестфальська геополітична система і що стало основною формою політичної організації суспільства?
5. Чому у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. знову стають актуальними династичні інтереси?
6. Чим завершився процес своєрідного “одержавлення” старих королівських династій?
7. Якою була реакція провідних європейських держав на успіхи та постійно зростаючі амбіції короля Франції Людовика XIV?
8. Якими були результати першого етапу становлення Вестфальської системи?
9. Чим характеризувався другий, стабільний етап дії Вестфальської системи?
10. Які тенденції розвитку призвели до занепаду Вестфальської системи?
11. Що таке феномен “дипломатичної революції”?
12. Якими були причини виникнення і основні підсумки Семирічної війни?
13. Що таке підсистема “північного акорду”?
14. Причини виникнення “польського питання”.

Література

Основна

1. *История дипломатии.* — Т. 1. — М., 1959. — Разд. 3, гл. 1, 4.
2. *История дипломатии.* — М., 2005 (Разд.: Дипломатия в XVII в.). — С. 243–267.
3. *История Европы.* — М., 1994. — Т. 4. — Ч. 3, гл. 14–15.

4. *Иванова И. И.* История международных отношений от античности до конца Первой мировой войны. — Владивосток, 2001. — Ч. 1, гл. 5.
5. *Коппель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні системи. Світова політика. — К., 2001.
6. *Макіавеллі.* Володар. — К., 1991.
7. *Ревякин А. В.* История международных отношений в Новое время. — М., 2004. — Гл. 2.
8. *Иноземцев В.* К воссозданию Вестфальской системы: хаос и порядок в международных отношениях // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 5. — С. 11–18 (статья вторая) // МЭ и МО. — 2005. — № 9. — С. 3–11.

Додаткова

1. *Ивонина Л. И.* Дипломатия и революция: Две английские революции и европейская политика XVII в. — Смоленск, 1998.
2. *Черкасов П. П.* Двуглавый орел и королевские линии. — М., 1995.
3. *Яковлев Н. Н.* Европа накануне Семилетней войны. — М., 1997.
4. *Российская дипломатия в портретах.* — М., 1992. — Ч. 1.

Розділ II. Віденська система міжнародних відносин

Питання

1. Чому коаліції європейських держав прагнули створити нову модель відносин із Францією?
2. Мета скликання Віденського конгресу.
3. Дайте характеристику рішень Віденського конгресу.
4. Чому принцип конституційного правління став пріоритетним після Віденського конгресу?
5. Суттєві характеристики підсистеми “європейського концерту”.
6. Який сценарій розвитку міжнародних відносин передбачали рішення чотирьох конгресів Священного союзу?
7. Дайте характеристику причин появи “меморандуму Каннінга”.
8. Мета “Протоколу про безкорисливість”.
9. Як діяв механізм революційної складової системності?
10. Які були причини створення ворогуючих угруповань — Троїстого союзу і “Довірчої згоди”?

11. Які принципово нові проблеми були спричинені промисловим переворотом?
12. Дайте характеристику поняттю “весна народів”.
13. Етимологія терміна “ольмюцьке приниження”.
14. Що було важливою демократичною компонентою революційної системної складової і як цей феномен пов’язаний з категоріями “нація” і “націоналізм” в межах дії Віденської системи?
15. Яким був загальний підсумок дії революційної складової в межах Віденської системи в період 1848–1849 років?
16. Чому, на думку більшості європейських політиків, загроза існуванню Віденської системи була спричинена існуванням так званого східного питання?
17. Основні прикмети та принципи поняття “збереження рівноваги”.
18. Можливості економічної дипломатії. Хто перший використовував їх для реалізації геополітичних планів?
19. Чому підписання в березні 1856 р. Паризького мирного договору означало початок перебудови загальної конфігурації Віденської системи?
20. Дайте характеристику субрегіональної підсистеми “Кримський контракт”.
21. Що таке прусько-німецька субрегіональна підсистема локальних національних війн?
22. Яким став для європейської міжнародної політики факт об’єднання Німеччини і створення потужної Німецької імперії?

Література

Основна

1. *История дипломатии.* — М., 1959. — Т. 1 (Разд. 4, гл. II, V–VIII, XI, XIII–XVI).
2. *История дипломатии.* — М., 2005 (Разд.: Дипломатия в новое время (1789–1871 гг.). — С. 343–574).
3. *История Европы.* — М., 2000. — Т. 5, ч. III, гл. 1; Т. 5, ч. IV, гл. 5.
4. *Иванова И. И.* История международных отношений от античности до конца первой мировой войны. — Владивосток, 2001. — Ч. 1, гл. 7.
5. *Коппель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні системи. Світова політика. — К., 2001.

6. *Ревякин А. В.* История международных отношений в Новое время. — М., 2004.
7. *Толстов С.* Загальні критерії та методологічні виміри системи міжнародних відносин // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. — Вип. 29 / Відп. ред. Є. Є. Каменський. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2004. — С. 3–27.
8. *Толстов С.* Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми. Антологія творчих досягнень. — К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2004. — Вип. 1. — С. 263–289.
9. *Иноземцев В.* К воссозданию Вестфальской системы: хаос и порядок в международных отношениях // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 5. — С. 11–18 (Статья вторая) // МЭ и МО. — 2005. — № 9. — С. 3–11.

Додаткова

1. *Виноградов В. Н.* “Святые места” и земельные дела (Англо-русские отношения накануне Крымской войны) // Новая и новейшая история. — 1983. — № 5.
2. *Виноградов В. Н.* Николай I в “Крымской ловушке” // Новая и новейшая история. — 1992. — № 4.
3. *Виноградов В. Н.* Британский лев на Босфоре. — М., 1991.
4. *Ерусалимский А. С.* Бисмарк: дипломатия и милитаризм. — М., 1968.
5. *Киссинджер Г.* Дипломатия. — М., 1997. — Гл. 5.
6. *Берти Д.* Россия и итальянские государства в период Рисорджименто. — М., 1959.
7. *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878). — М., 1947. — Т. II, гл. 1, 2.
8. *Серова О. В., Горчаков,* Кавур и объединение Италии. — М., 1997. — Гл. 3–4.
9. *Тарле Е. В.* Крымская война: В 12 т. — М., 1959. — Т. 8.
10. *Тейлор А.* Борьба за господство в Европе 1848–1918. — М., 1958. — Гл. 2, 4, 5.
11. *Манфред А. З.* Образование русско-французского союза. — М., 1975. — Гл. 7, 8.
12. *Чубинский В.* Бисмарк. — СПб., 1997. — Гл. VIII, IX.

Розділ III. Континентальна система “Європейського еквілібріуму”

Питання

1. Схарактеризуйте зовнішньополітичну модель “блискуча ізоляція”.
2. Чому Великій Британії стали не потрібні союзники на європейському континенті?
3. Яка ідея започаткувала концепцію “еквілібріуму”?
4. Хто з політиків і чому виявився найпослідовнішим адептом реалізації принципів “реальної політики”?
5. Поясніть, чому з системної позиції Бісмарк негативно ставився до феномена “жаху коаліцій”?
6. Що таке Союз трьох імператорів? Який тип системного контролю він забезпечував?
7. Чому російська суспільна думка наполягала на необхідності військового втручання своєї країни в конфлікт на Балканах?
8. Результати Сан-Стефанського миру.
9. Якими були рішення міжнародного конгресу в Берліні?
10. Яку роль з системної позиції почала відігравати Німеччина після прийняття рішень Берлінського конгресу?
11. Яку європейську державу на засадах системності слід вважати “центром сили”?
12. Чому економічна криза останньої третини ХІХ ст. одержала назву “велика депресія”?
13. Яку систему союзів в Європі з залученням інших держав планував сформувати Бісмарк у 80-х роках ХІХ ст.?
14. Значення російсько-французького союзу на другому етапі існування системи “Європейського еквілібріуму”.
15. Основні ознаки системи “Європейського еквілібріуму”, її відмінності від Вестфальської і Віденської систем.
16. Який характер мали Троїстий і російсько-французький союзи?
17. Завдання Німеччини після закінчення “епохи Бісмарка”.
18. Чим була зумовлена необхідність розширення колоніального середовища?
19. Схарактеризуйте основні вектори розширення колоніальних володінь Великої Британії.
20. Схарактеризуйте напрям колоніальної експансії Росії.

21. Що таке колоніальна складова системи “Європейського еквілібріуму”?
22. Що таке окупаційний колоніалізм?
23. Схарактеризуйте військовий імператив колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму”?
24. Які підвалини принципів взаємодії англо-франко-російської Антанти?

Література

Основна

1. *История дипломатии.* — М., 1963. — Разд. 4, гл. VII, VIII, IX, XI, XIII–XVII.
2. *История дипломатии.* — М., 2005. — Разд.: Дипломатия в Новое время (1872–1919 гг.). — С. 577–740.
3. *Иванова И. И.* История международных отношений от античности до конца Первой мировой войны. — Владивосток, 2001. — Ч. 1, гл. 10, §3; гл. 3.
4. *Коптель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні системи. Світова політика. — К., 2001.
5. *Ревякин А. В.* История международных отношений в Новое время. — М., 2004.
6. *Толстов С.* Загальні критерії та методологічні виміри системи міжнародних відносин. Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. — Вип. 29 / Відп. ред. Є. Є. Каменський. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2004. — С. 3–27.
7. *Толстов С.* Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми: Антологія творчих досягнень. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. — 2004. — Вип. 1. — С. 263–289.
8. *Толстов С.* Політичний зріз глобалізації: нові тенденції та перспективи відносин у сфері безпеки: Антологія творчих досягнень. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. — 2005. — Вип. 2. — С. 326–330.
9. *Иноземцев В.* К воссозданию Вестфальской системы: хаос и порядок в международных отношениях // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2005. — № 5. — С. 11–18 (Статья вторая) // *МЭ и МО.* — 2005. — № 9. — С. 3–11.

Додаткова

1. *Бродский Р. М.* Дальневосточная политика США накануне первой мировой войны. — М., 1968.
2. *Гальперин А.* Англо-японский союз. 1902–1921. — М., 1947.
3. *Владимиров Л. С.* Дипломатия США в период испано-американской войны. — М., 1957.
4. *Игнатъев А. В.* Внешняя политика России 1905–1907 гг. — М., 1986.
5. *Киняпина Н. С.* Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878–1898). — М., 1994.
6. *Маринов А. А.* Россия и Япония перед Первой мировой войной (1905–1914 гг.): Очерки. — М., 1974.
7. *Международные отношения на Дальнем Востоке: Кн. 1. С конца XVI в. до 1917 г.* — М., 1973.
8. *Остриков П. И.* Колониальная политика США накануне Первой мировой войны. — М., 1968.
9. *Романов Б. А.* Очерки дипломатической истории русско-японской войны. 1895–1907. — М.; Л., 1955.
10. *Севастьянов П. П.* Экспансионистская политика США на Дальнем востоке (в Китае и Корее в 1905–1913 гг.). — М., 1958.
11. *Сказкин С. Д.* Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия. — М., 1974.
12. *Тейлор А.* Борьба за господство в Европе. 1848–1918. — М., 1958. — Гл. 18–19.
13. *Фурсенко А. А.* Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей. 1895–1900. — М.; Л., 1956.
14. *Болховитинов Н.* Как продали Аляску // *Междунар. жизнь.* — 1988. — № 7.

Розділ IV. Складники системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.

Питання

1. У чому полягав черговий прояв окремого фактора мотивації взаємозв'язку зовнішньої політики з реалізацією економічних інтересів?

2. Чи були надії, що кумулятивний ефект від створення системи з високим рівнем прозорості державних кордонів міг вилучити з повсякденного ужитку слово “війна”?
3. Який із консервативно налаштованих рухів став домінуючим у другій половині XIX ст.
4. З якою метою декларували як пріоритетне питання про створення “Серединної Європи”?
5. Що таке підсистема “Європейського вибору”?
6. У чому полягав демарш міністра закордонних справ Австро-Угорщини Еренталя?
7. Вираження активізації принципів постійного підвищення ставок та військового шантажу за рахунок відходу від рівноважної системи “балансу сил”.
8. Як з позиції системності слід розглядати вихід на перший план фактора мотивації виникнення конфліктів?
9. З якою метою було створено Балканський блок?
10. Яке визначення в системному вимірі мав феномен світової війни як форма конфлікту між державами?
11. Наслідки першої Балканської війни.
12. Чому під час перекроювання кордонів на Балканах у середовищі нещодавніх союзників виникли серйозні розбіжності?
13. Результати другої Балканської війни.
14. Внаслідок яких подій посилювалось протистояння між Троїстим союзом та країнами Антанти?
15. Який із полісистемних факторів став визначальним на липень 1914 р.?
16. Як вплинуло на перебіг історичних подій вбивство в Сараєво спадкоємця імператорського трону ерцгерцога Франца Фердинанда?
17. Феномен війни в системному вимірі.
18. Чи хотіли уряди провідних європейських держав перешкодити розвитку подій у бік війни і контролювати ситуацію, що вийшла з-під контролю?
19. Що таїла для історії людства XX ст. не відразу помітна, але надзвичайно важлива системна трансформація в межах регулюючих механізмів складових системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.?
20. Який із полісистемних векторів виявився найфункціональнішим у перші роки війни в Європі?

21. Коли і за яких обставин Троїста Антанта перетворилась у Четвертий союз?
22. Як визначилась мета зовнішньої політики через поняття національного інтересу і підкріплення його силою?
23. Чому в останні роки Першої світової війни провідною стала тенденція укладення сепаратного миру з одним із основних учасників ворогуючих коаліцій?
24. Як на перебіг подій Першої світової війни вплинув жовтневий переворот у Росії 1917 р.?
25. Чим для створення нового типу взаємовідносин між країнами було відокремлення не тільки регіональних, а й групових та двосторонніх аспектів взаємодії держав як структурних рівнів міжнародної системи?
26. Як із системної позиції слід було розглядати війну між владою в Україні і владою Рад у Петрограді?

Література

Основна

1. *История дипломатии.* — М., 1963. — Т. 2, гл. XX, XXI.
2. *История дипломатии.* — М., 2005 (Разд. Дипломатия в Новое время (1872–1919 гг.)). — С. 741–850.
3. *Мировые войны XX века.* — Кн. 1. Первая мировая война: Исторический очерк. — М., 2002. — Гл. 1, 2, 4.
4. *История Первой мировой войны 1914–1918 гг.* — М., 1975.
5. *Коппель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні системи. Світова політика. — К., 2001.
6. *Ревякин А. В.* История международных отношений в Новое время. — М., 2004.
7. *Толстов С.* Загальні критерії та методологічні виміри системи міжнародних відносин. Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. — Вип. 29 / Відп. ред. Є. Є. Каменський. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2004. — С. 3–27.
8. *Толстов С.* Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми. Антологія творчих досягнень. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2004. — Вип. 1. — С. 263–289.
9. *Толстов С.* Політичний зріз глобалізації: нові тенденції та перспективи відносин у сфері безпеки: Антологія творчих досяг-

нень. — К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2005. — Вип. 2. — С. 326–330.

10. *Иноземцев В.* К воссозданию Вестфальской системы: хаос и порядок в международных отношениях // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2005. — № 5. — С. 11–18 (Статья вторая) // *МЭ и МО.* — 2005. — № 9. — С. 3–11.
11. *Шергін С.* Відповідальність лідерів і доля аутсайдерів. Гострі колізії сучасної міжнародної системи в умовах глобалізації // *Політика і час.* — 2006. — № 7–8. — С. 49–61.

Додаткова

1. *Алексеева И. В.* Агония Сердечного согласия: Царизм, буржуазия и их союзники по Антанте. 1914–1917. — Л., 1990.
2. *Бестужев-Лада И. В.* Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906–1910. — М., 1961.
3. *Восточный* вопрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX в. — М., 1978.
4. *Ганелин Р. Ш.* Россия и США. 1914–1917: Очерки истории русско-американских отношений. — Л., 1969.
5. *Готлиб В. В.* Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. — М., 1960.
6. *Емец В. А.* Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны: Взаимоотношения с союзниками по вопросам ведения войны. — М., 1977.
7. *Жогов П. В.* Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и Первая мировая война. 1912–1913 гг. — М., 1969.
8. *Писарев Ю. А.* Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. — М., 1985.
9. *Полетина Н. П.* Возникновение Первой мировой войны. Июльский кризис 1914 г. — М., 1964.
10. *Силин А. С.* Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке накануне Первой мировой войны (1908–1914). — М., 1976.
11. *Тейлор А.* Борьба за господство в Европе. 1848–1918. — М., 1958. — Гл. 19, 21–23.
12. *Марк Ферра.* О внешней политике последнего русского царя // *Международ. жизнь.* — М., 1991. — № 11–12.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1618–1648	Тридцятирічна війна
1648, 24 жовтня	Вестфальський мир
1651	Навігаційний акт англійського парламенту
1652–1654	Перша англо-голландська морська (торгова) війна
1659, 7 листопада	Піренейський мир Франції й Іспанії
1664	Формування французької Ост-Індської компанії
1665–1667	Друга англо-голландська морська (торгова) війна
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я Росії та Речі Посполитої
1667–1668	Деволуційна війна Людовика XIV
1668, 2 травня	Ахенський мир
1672–1674	Третя англо-голландська морська (торгова) війна
1672–1678	Голландська війна Людовика XIV
1678–1679	Німвегенський мир
1684	Формування Священної ліги, спрямованої проти Османської імперії
1686, 6 травня	“Вічний мир” Росії і Речі Посполитої
1686	Створення Аугсбурзької ліги, спрямованої проти Франції
1688–1687	Війна Франції з Аугсбурзькою лігою (війна за Пфальцьську спадщину)
1697	Рисвிகський мир
1699, 14 (24 січня)	Карловицьке перемир'я Росії та Туреччини
1700, 3(14) липня	Константинопольський мирний договір Росії і Туреччини
1700–1721	Північна війна

1701–1714	Війна за іспанську спадщину
1713	Утрехтський мир
1714, 7 березня	Раштатський мир
1721, 30 серпня (10 вересня)	Ништадтський мир
1733–1735	Війна за польську спадщину
1735–1739	Російсько-турецька війна
1740–1748	Війна за австрійську спадщину
1741–1743	Російсько-шведська війна
1743, 7(18) серпня	Абоський мирний договір Росії та Швеції
1756–1763	Семирічна війна
1761, 15 серпня	Сімейний, або Фамільний пакт
1763, 10 лютого	Паризький мирний договір
1763, 15 лютого	Губертусбурзький мирний договір
1768–1774	Російсько-турецька війна
1772, 25 липня (5 серпня)	Конвенція про перший поділ Польщі
1774, 10(21) липня	Кючук-Кайнарджийський мир
1776, 4 липня	Декларація незалежності США
1778–1779	Війна за Баварську спадщину
1779, 13 травня	Тешенський мир
1783, 28 березня (8 квітня)	Маніфест Катерини II про приєднання Криму до Росії
1783, 24 липня (4 серпня)	Георгієвський трактат
1783, 3 вересня	Версальський мирний договір
1787–1791	Російсько-турецька війна
1788–1790	Російсько-шведська війна
1790, 3(14) серпня	Версальський мирний договір Росії і Швеції
1791, 29 грудня (9 січня 1792)	Яський мирний договір Росії та Туреччини

1814, 18(30) травня	Паризький мирний договір союзників з Францією
1814, вересень — 1815, червень	Віденський конгрес
1815, 20 березня — 22 червня	“Сто днів” Наполеона
1815, 28 травня (9 червня)	Заключний (Генеральний) акт Віденського конгресу
1815, 8 (20) листопада	Паризький мирний договір з Францією
1815, 14 (26) вересня	Створення Священного союзу
1818, 30 вересня — 21 листопада	Ахенський конгрес Священного союзу
1818, 15 листопада	Протокол про приєднання Франції до союзу чотирьох великих держав
1820, жовтень — 1821, травень	Троппау-Лайбахський “здвоєний” конгрес Священного союзу
1820-1821	Революції в Королівстві обох Сицилій і П'ємонті
1820–1823	Іспанська революція
1821–1829	Національно-визвольна революція в Греції
1822, 20 жовтня — 14 грудня	Веронський конгрес Священного союзу
1823, 2 грудня	“Доктрина Монро”
1826, 23 березня (4 квітня)	Петербурзький протокол про спільні дії Росії і Великої Британії у врегулюванні грецького питання
1827, 24 червня (6 липня)	Лондонська конференція Росії, Великої Британії і Франції
1828–1829	Російсько-турецька війна
1829, 2(14) вересня	Адріанопольський мирний договір
1830, 22 січня (3 лютого)	Протокол Лондонської конференції з грецького питання

1830, 27–29 липня	Липнева революція у Франції
1830, 25 серпня	Початок Бельгійської революції
1830, листопад —	Визвольне повстання в Польщі
1831, жовтень	
1831, 3 (12) листопада	Лондонський договір про заснування Бельгійського королівства, укладений п'ятьма великими державами
1833, 26 червня (8 липня)	Ункяр-Іскелесійський договір Росії і Туреччини
1840–1842	Перша “опіумна” війна
1840, 3(15) липня	Лондонська конвенція чотирьох держав про надання допомоги Туреччині
1841, 1(13) липня	Лондонська конвенція про Чорноморські протоки
1848–1849	Революції в Італії, Франції і німецьких державах
1849, 9 серпня	Мирний договір П'ємонту і Австрії
1850, 29 листопада	Ольмюцька угода Пруссії і Австрії
1852, 26 квітня (8 травня)	Лондонський договір про недоторканість Данської монархії
1853–1856	Кримська війна
1854, 31 березня	Перший американо-японський договір
1855, 26 січня (7 лютого)	Договір Росії і Японії про торгівлю і кордони
1856, 18(30) березня	Паризький мирний договір
1856–1860	Друга “опіумна” війна
1858, 16(28) травня	Айгунський договір Росії і Китаю
1858, 26 червня	Тяньцзинський договір Великої Британії і Китаю
1858, 7(19) серпня	Договір Росії і Японії про торгівлю та мореплавство
1859, 19 лютого (3 березня)	Таємний Паризький договір Росії та Франції
1859	Австро-італо-французька війна

1859, 10 листопада	Цюрихський мирний договір
1860, 24 березня	Туринський договір Франції і П'ємонту
1860, 24 жовтня	Пекінський договір Великої Британії і Китаю
1860, 2 (14) листопада	Пекінський договір Росії і Китаю
1861, 14 березня	Створення Італійського королівства
1861–1867	Мексиканська експедиція Франції
1863–1864	Польське (Січневе) визвольне повстання
1863, 27 січня (8 лютого)	Конвенція Росії і Пруссії з польських справ
1864	Австро-прусько-данська війна
1864, 30 жовтня	Віденський мир Австрії і Пруссії з Данією
1864	Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни
1865, 14 серпня	Гаштейнська конвенція Пруссії і Австрії Австро-пруська війна
1866, 23 серпня	Паризький мирний договір Австрії і Пруссії
1866, 3 жовтня	Віденський договір Австрії і Італії
1867, 18(30) березня	Договір Росії і США про продаж Аляски
1867, 29 квітня (11 травня)	Лондонський договір про нейтралітет Люксембургу
1867, 17 листопада	Відкриття Суецького каналу
1867	Створення Північнонімецького союзу
1867	Перетворення Австрійської імперії в дуалістичну монархію Австро-Угорщину
1867	Закон британського парламенту про створення “домініону Канада”
1870, 19(31) жовтня	Циркуляр О. М. Горчакова
1871, 18 січня	Створення Німецької імперії
1871, 1(13) березня	Лондонська конвенція про Чорноморські протоки

1871, 10 травня	Франкфуртський мирний договір Німеччини та Франції
1873, 24 квітня (6 травня)	Військова конвенція Росії і Німеччини
1873, 25 травня (6 червня)	Консультативний пакт Росії і Австро-Угорщини
1873–1887	Союз трьох імператорів
1875, 25 квітня	Петербурзький договір Японії та Росії про обмін територіями
1876	Визвольне повстання в Боснії і Герцеговині
1877	Визвольне повстання в Болгарії
1877–1878	Російсько-турецька війна
1878, 19 лютого (3 березня)	Сан-Стефанський мирний договір Росії і Туреччини
1878, 1(13) червня 1(13) липня	Берлінський конгрес
1879, 7 жовтня	Договір про союз Австро-Угорщини і Німеччини
1881, 12 травня	Бардоський договір Франції і Тунісу (початок французького колоніального панування)
1881, 6(18) червня	Угода Росії, Німеччини і Австро-Угорщини про взаємні гарантії
1881, 6(18) червня	Договір про союз Австро-Угорщини і Сербії
1882, 20 травня	Договір про союз Австро-Угорщини, Німеччини й Італії
1882, вересень	Окупація британськими військами Єгипту
1883, 30 жовтня	Договір про союз Австро-Угорщини та Румунії
1884, 15 листопада — 1885, 26 лютого	Берлінська (так звана Африканська) конвенція
1884–1885	Китайсько-французька війна
1885	Возз'єднання Північної та Південної Болгарії

1887, 6 (18) червня	“Перестраховальний” договір Росії та Німеччини
1887, 10 (22) липня	Російсько-британський протокол про розмежування афганських володінь на лівому березі Аму-Дар’ї
1887, 12 грудня	Договір про збереження статус-кво в Середземному морі (“Середземноморська Антанта”)
1890, 1 липня	Конвенція Великої Британії і Німеччини про Східну Африку і о. Гельголанд
1892, 5 (17) серпня	Військова конвенція Росії і Франції
1894, 27 лютого (11 березня)	Угода Росії і Великої Британії про розмежування сфер впливу в регіоні Паміру
1895, 17 квітня	Симоносекський мирний договір Японії і Китаю
1896, 15 січня	Декларація Великої Британії і Франції про сфери впливу в Індокитаї
1897, 26 квітня (8 травня) – 5 (17) травня	Угода Росії і Австро-Угорщини з приводу Балкан
1899	Іспано-американська війна
1899	Фашодська криза
1898, 10 грудня	Паризька мирна угода США й Іспанії
1899–1901	Іхетуанське (Боксерське) повстання в Китаї
1899–1902	Англо-бурська війна
1899, 18 травня – 29 липня	Перша Гаазька конференція миру
1899, 14 червня	Конвенція Великої Британії і Франції з африканського питання
1899, вересень	Доктрина “відкритих дверей” держсекретаря США Д. Хея
1900, 14–16 грудня	Угода Франції й Італії про розподіл сфер впливу на північному узбережжі Африки

1901, 25 серпня (7 вересня)	Заключний “Боксерський” протокол
1902, 30 січня	Договір про союз Великої Британії і Японії
1902, 1–2 листопада	Угода Франції та Італії про нейтралітет
1903, 7(20) вересня	Тотожні інструкції з македонського питання російському та австро-угорському послам у Стамбулі
1903, 2 листопада	Створення незалежної Панамської республіки
1903, 18 листопада	Договір США і Панами про передачу в довічне користування зони Панамського каналу
1904–1905	Російсько-японська війна
1904, 8 квітня	Угода Великої Британії і Франції з колоніальних питань (“Сердечна згода”)
1904, 2(15) жовтня	Декларація Росії і Австро-Угорщини про взаємний нейтралітет
1905	Перша Марокканська криза
1905, 11(24) липня	Б’єркський договір Росії і Японії
1905, 23 серпня (5 вересня)	Портсмутський мирний договір Росії і Японії
1906, 15 січня (7 квітня)	Альхесіраська міжнародна конференція
1907, 15 червня – 18 жовтня	Друга Гаазька конференція миру
1907, 17(30) липня	Конвенція Росії і Японії про збереження статус-кво на Далекому Сході
1907, 18(31) серпня	Угода Росії і Великої Британії про Персію, Афганістан та Тибет
1908, 3 липня	Початок Младотурецької революції
1908, 5 жовтня	Рескрипт імператора Франца Йосипа про анексію Боснії і Герцеговини
1909, 11(24) жовтня	Угода Росії та Італії щодо Близького Сходу
1910, 31 травня	Створення Південно-Африканського союзу

1912	Друга Марокканська (агадирська) криза
1911, 4 листопада	Угода Франції і Німеччини з колоніальних питань
1911–1912	Італо-турецька війна
1912, 13 березня	Договір про союз Сербії і Болгарії
1912, 29 травня	Договір про союз Болгарії і Греції
1912, 3 (16) липня	Військово-морська конвенція Росії і Франції
1912, 9 жовтня —	Перша Балканська війна
1913, 30 травня	
1912, 18 жовтня	Мирний договір Італії і Туреччини
1913, 29 червня —	Друга Балканська війна
10 серпня	
1913, 10 серпня	Бухарестський мирний договір
1913, 29 вересня	Константинопольський мирний договір
1914, 23 липня	Австро-угорський ультиматум Сербії
1914, 28 липня	Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії
1914–1918	Перша світова війна
1914, 19 липня (1 серпня)	Оголошення Німеччиною війни Росії
1914, 3 серпня	Оголошення Німеччиною війни Франції
1914, 4 серпня	Оголошення Великою Британією війни Німеччині
1914, 24 липня (6 серпня)	Оголошення Австро-Угорщиною війни Росії
1914, 6 серпня	Угода Німеччини і Туреччини про союз
1914, 23 серпня	Вступ Японії у війну на боці Антанти
1914, 23 серпня (5 вересня)	Декларація Росії, Франції і Великої Британії про неукладення сепаратного миру
1914, 29 жовтня	Вступ у війну Туреччини на боці Центральних держав
1914, 5 листопада	Анексія Кіпру Великою Британією

1914, 18 грудня	Встановлення британського протекторату над Єгиптом
1915, 19 лютого (4 березня) – 28 лютого (10 квітня)	Секретна угода Росії, Великої Британії і Франції щодо Чорноморських проток
1915, 26 квітня	Секретна угода держав Антанти з Італією
1915, 23 травня	Вступ у війну Італії на боці Антанти
1915, 6 вересня	Договори про союз Німеччини і Австро-Угорщини з Болгарією
1915, 14 жовтня	Вступ у війну Болгарії на боці Центральних держав
1916, 9–16 травня	Секретна угода Великої Британії і Франції з малоазійських питань (“угода Сайкс-Піко”)
1916, 20 липня (3 липня)	Угода Росії і Японії про відносини на Далекому Сході
1916, 17 серпня	Секретний договір про союз держав Антанти та Румунії
1916, 27 серпня	Вступ у війну Румунії на боці Антанти
1916, 12 грудня	Мирна ініціатива уряду Німеччини
1916, 18 грудня	Мирна ініціатива президента США В. Вільсона
1917, 1(14) лютого – 26 лютого (11 березня)	Секретна угода Росії і Франції про цілі війни
1917, лютий	Початок революції в Росії
1917, 6 квітня	Вступ у війну США на боці Антанти
1917, 25 жовтня (7 листопада)	Жовтневий переворот у Росії. Прихід до влади в Росії радянського уряду
1917, 26 жовтня (8 листопада)	Декрет про мир
1918, 8 січня	Представлення “14 пунктів” В. Вільсона
1918, 3 березня	Брестський мирний договір Радянської Росії і держав Четверного союзу

1918, 7 травня	Бухарестський мирний договір Румунії і держав Четверного союзу
1918, 29 вересня	Підписання союзниками перемир'я з Болгарією
1918, 30 жовтня	Підписання союзниками перемир'я з Туреччиною
1918, 3 листопада	Підписання союзниками перемир'я з Австро-Угорщиною
1918, 11 листопада	Підписання союзниками Комп'єнського перемир'я з Німеччиною

МАУП

ЗМІСТ

Вступ

Загальні критерії системного виміру міжнародних відносин (XVII – початок XX ст.)	3
---	---

Розділ I. Вестфальська система міжнародних відносин	5
--	---

1. Встановлення Вестфальської системи, перший етап її функціонування..... 5
2. Другий, стабільний етап існування Вестфальської системи..... 13
3. Занепад Вестфальської системи..... 15
4. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори Вестфальської системи..... 21

Розділ II. Віденська система міжнародних відносин	24
--	----

1. Перший етап становлення..... 24
2. Рішення Віденського конгресу..... 26
3. Підсистема “європейський концерт”. Другий етап дії Віденської системи..... 29
4. Контрапункти Віденської системи..... 32
5. Четвертий конгрес Священного союзу..... 34
6. Революційна складова системності: конструктивність і деструкція історичної перспективи. Третій етап дії Віденської системи..... 38
7. “Східна криза” 30–50-х років XIX ст. у Віденській системі..... 47
8. Субрегіональна підсистема “парад” локальних національних війн. Занепад Віденської системи (четвертий етап)..... 54
9. Прусько-німецька субрегіональна підсистема локальних національних війн..... 67
10. Субрегіональна підсистемна складова “Кримський контракт” – російський фактор..... 71
11. Перемога прусько-німецької субрегіональної підсистеми. Об’єднання Німеччини..... 75

12. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори Віденської системи.....	83
Розділ III. Континентальна система “Європейського еквілібріуму”	87
1. Становлення системи: “національний інтерес” та “еквілібріум”.....	87
2. Східне питання — структурний рівень континентальної системи “Європейського еквілібріуму”.....	92
3. Міжнародний конгрес у Берліні та проблеми “центрів сили” і “балансу сил”.....	96
4. Формування блоків і початок боротьби за переділ світу — другий етап розвитку континентальної системи “Європейського еквілібріуму”.....	98
5. Колоніальний складник системи “Європейського еквілібріуму”.....	108
6. Військовий імператив колоніальної складової системи “Європейського еквілібріуму”.....	116
7. Поява Троїстої Антанти — завершальний етап дії системи “Європейського еквілібріуму”.....	126
8. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори континентальної системи “Європейського еквілібріуму”.....	135
Розділ IV. Складники системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.	138
1. Мілітарний інтервенціоністський та націоналістичний “піар”.....	138
2. Підсистема “Європейського вибору”.....	141
3. Пролог світового конфлікту.....	145
4. Кризова складова і початок європейського протистояння коаліцій.....	153
5. Динаміка зміни складу ворогуючих союзників.....	161
6. Імперативи військового вирішення світового конфлікту.....	168
7. Визначальні чинники глобальної конфронтації і способи її врегулювання.....	174
8. “Українське питання” на завершальному етапі Першої світової війни (1917–1918).....	180

9. Базові параметри, характерні ознаки та основні актори системи транзиту до першого глобального конфлікту початку XX ст.....	194
Методичне забезпечення до глав підручника	197
Хронологічна таблиця.....	207

Offered book – is the first effort to consider main events and fundamental problems of international relations methodically from the period of Westfal World order to the First World War. The characteristics, tendencies, principles and customs of international relations are given. The role of various international congresses, conferences and agreements is mentioned as well.

For teachers, scientists and post graduate students of professional humanitarian and international fields, and for everybody, interested in diplomacy history, international relations and foreign policy problems

Навчальне видання

Хижняк Ігор Антонович

**НОВА ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
У СИСТЕМНОМУ ФОРМАТІ
(1648–1918)**

Підручник

Educational edition

Hyzhnjak, Igor A.

**NEW HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS
IN SYSTEM FORMAT
(1648–1918)**

Course book

Відповідальний редактор *О. М. Коваленко*

Редактор *Л. В. Логвиненко*

Коректори *А. А. Потюнник, Т. К. Валицька*

Комп'ютерне верстання *Н. І. Нечипоренко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 22.09.08. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 14,0. Наклад 1200 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*